



Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>



BORNHOLMSKE SAMLINGER

BORNHOLMSKE SAMLINGER

BORNHOLMSKE SAMLINGER

III. RÆKKE – 16. BIND

UDGIVET AF
BORNHOLMS HISTORISKE SAMFUND

© BORNHOLMS HISTORISKE SAMFUND

Eftertryk må kun finde sted med tilladelse og kildeangivelse.

Billederne på omslaget:

Forsiden: Rønne efter de russiske bombardementer 7.-8. maj 1945.

Bagsiden: Haus Elsa, set fra indkørslen.

Sovjetiske officerer, juni 1945.

Hestevogn uden for Hotel Strandschloss.

Østerlars Rundkirke.

Kastalen ved Sudre på Gotlands sydspids.

Udgivet 2002.

ISBN 87-87042-14-2 • ISSN 0084-7976

Hakon Holm ApS, 3700 Rønne.

FORORD

Jeg har hermed fornøjelsen at præsentere vore læsere for Bornholmske Samlingers III. række, bd. 16.

Dette års nummer er en »blandet landhandel«, hvor vi kommer vidt omkring: Finn Rowold og Hansaage Bøggild præsenterer os først for nogle af de tyske flygtninge, der i 1930'erne kom til Bornholm. Dernæst får vi et kig i de dagbøger, som Bornholms kommandant 1936-1946, oberst Waagepetersen, efterlod, og som oberstløjtnant H. E. Skaarup har udvalgt centrale dele fra. Den næste artikel - af arkivar Bente Jensen - handler om, hvordan man o. 1900 så på den begyndende turisme på Bornholm. Til sidst går vi langt tilbage i tid - til middelalderen: En debat mellem professor Jes Wienberg fra Lunds Universitet og journalist og forfatter Erling Haagensen om de bornholmske kirker, Tempelherrerne og den »hellige geometri«.

Som sædvanligt afsluttes bindet med de »faste punkter«: Litteratur om Bornholm (2001-2002), formandsberetningen for Bornholms historiske Samfund samt vor »lagerliste«.

Afslutningsvis vil jeg gøre opmærksom på, at Bornholms historiske Samfunds årlige sommerekскурsion afholdes den sidste lørdag i juli (2003).

Jeg ønsker vore læsere rigtig god fornøjelse!

Knudsker, d. 26.8. 2002,

Henning S. Andersen
redaktør

Indhold

Henning S. Andersen

Forord 5

Finn Rowold og Hansaage Bøggild

I læ for nazismen 9

H. E. Skaarup

Oberst Waagepetersens dagbøger 77

Bente Jensen

Mellem gammelt og nyt 151

Jes Wienberg

Mellem viden og vrøvl 175

Erling Haagenen - (replik til Jes Wienberg)

Bornholm og de baltiske korstog 191

Jes Wienberg - (replik til Erling Haagenen)

Middelalderen uden mystik 203

Erling Haagenen - (duplik til Jes Wienberg)

Middelalderen med mystik 207

Niels Foght Hansen

Litteratur om Bornholm indgået i Bornholms Centralbibliotek 2001-2002 213

Niels Foght Hansen

Bornholms Lokalhistoriske arkiv 2001-2002 - indgåede arkivalier 217

Ann Vibeke Knudsen

Bornholms historiske Samfund 2001-2002, formandsberetning 219

Prisliste - Bornholms historiske Samfund 223

Love - Bornholms historiske Samfund 229

Forfatternes navne og adresser 231

Bestyrelsens navne og adresser 231

I læ for nazismen

Af Hansaage Bøggild

Forord af Finn Rowold

(Noter udarbejdet af red.)

Det er aldrig for sjov, man forlader sit land

Forord af afdelingschef i Danmarks Radio, cand. jur. Finn Rowold.

Formand for Dansk-Tysk Selskab i Danmark.

Jeg har tilbragt mange gode sommerferier i min barndom og ungdom blandt flygtninge og har nu et arbejde, der bringer mig meget ud i verden. Jeg møder veletablerede flygtninge, og så kommer billederne, der sættes i relief af nutidens flygtningesituation og slår det fast: *Det er aldrig for sjov, man forlader sin hjemstavn, endsiges sit land!*

Min oplevelse af Bornholm som flygtningeø har fra min barndom samlet sig om turistområdet Sandkås på Nordbornholm, hvortil min fader som aktiv i det tyske Socialdemokrati flygtede fra det nazistiske Tyskland sammen med fem andre tyske socialdemokrater.



Nogle tyskeres modstand mod nazismen var et moralsk referencepunkt for Den Tyske Forbundsrepublik grundlæggere, og 22. november 1999 blev der på den tyske ambassade i København afsløret en mindetavle for fem medarbejdere: Georg Ferdinand Duckwitz, Hans Bernd von Haften, Ulrich von Hassell, Karl Raloff, Karl Rowold. På billedet ses Finn Rowold, søn af Karl Rowold, og Brigitte Aakjær, datter af Karl Raloff. (Nordfoto).

Siden kom andre tyske flygtninge, og årene efter har sat den tid i perspektiv. For drenge var disse mennesker en del af en tryk verden, men de voksede til at være mennesker, som et vanvittigt system havde kastet ud af hjem, arbejde, familie, og det begyndte at interessere mig.

Så meldte Hansaage Bøggild sig med sin registrering af flygtninge, og siden har vi arbejdet sammen - jeg som den, der var nærmest arkiverne i København, og Bøggild som den redigerende og skrivende.

Det har forbavset mig at konstatere, hvordan udviklingen i Tyskland - blot på dette ene felt - nåede denne lille ø og prægede den i det skjulte.

Hvordan var det nu det hele startede?

Min fader - der siden blev tysk diplomat i både Danmark, Sverige og Island og efter sin pensionering vendte tilbage til Sandkås - lagde vægt på at fastslå, at Hitler ikke havde folkets flertal, da han tog magten 30. januar 1933. Derefter kollapsede det tyske socialdemokrati SPD¹, det tyske kommunistiske parti KPD² og den tyske arbejderbevægelse ADGB³, fordi partierne ikke magtede at samarbejde, og fordi socialdemokraterne fulgte legalitetsprincippet, der gik ud på at overholde grundlæggende principper og demokratiske love også i kampen mod nazismen.

1 Sozialdemokratische Partei Deutschlands

2 Kommunistische Partei Deutschlands.

3 Allgemeiner Deutscher Gewerkschaftsbund: Den socialdemokratiske fagbevægelse i Tyskland. (Der fandtes flere fagbevægelser i Tyskland i mellemkrigstiden)

SPD og KPD havde allerede i Weimarrepublikken⁴ ikke kunnet samarbejde. KPD var i bund og grund ikke noget demokratisk parti, mens demokratiet var en del af SPDs grundlag. Dermed blev socialdemokrater af Moskva stemplet som fascister på linie med de borgerlige partier.

Allerede i 1930 kom nazisterne i regering i Thüringen, i 1931 i Braunschweig og i 1932 i Anhalt. Desuden fik nazisterne, Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei, i november 1932 33% af stemmerne ved valget til rigsdagen i Berlin.

Den 30. januar 1933 var vejen åben for Hitler som rigskansler via støtte fra den tyske højrefløj, der så denne mand som et boltværk mod socialismen og bevarer af nationale værdier. Desuden fik han støtte fra militæret, junkerne, Stahlhelm (soldatveteraner) og andre borgerlige partier, bl.a. DNVP.⁵

Men Hitler overraskede SPD, da han allerede 1. februar udskrev nyvalg og opløste den siddende regering. Han kunne derefter i overensstemmelse med forfatningen regere op til ni uger, og det var problemet for SPD, der ifølge legalitetsprincippet kun kunne reagere med parlamentariske midler, men i en tale til hæren 3. februar betegnede Hitler marxisme, pacifisme og demokrati som statsfjendtlige systemer. Allerede dagen efter kom det første dekret, der beskyttede det tyske folk mod antitysk virksomhed. Det blev helt enkelt gjort ved at begrænse yttings- og informationsfriheden samt forsamlingsretten. I kortere eller længere perioder standsede man den socialdemokratiske avis Vorwärts og den kommunistiske Rote Fahne, ligesom en generalstrejke var umulig.

Forsøg på socialistisk valgkamp hæmmedes af, at SS⁶, SA⁷ og Stahlhelm fik vidtgående politibeføjelser. Samme dag som

Rigsdagsbranden i Berlin d. 17. februar udsendte Preussens indenrigsminister, Hermann Göring, et cirkulære, der fjernede statsansatte socialdemokrater. 11 dage efter kom det dekret, der gav adgang til inde-spærring uden retskendelse. På det grundlag arresteredes først 3.000 kommunister, siden endnu 2.000. Samtidig opførtes nær Berlin Oranienburg, der indledte nazismens koncentrationslejrpolitik!

Den 5. marts 1933 gik Tyskland til valg. NSDAP fik 36% af stemmerne, SPD 18,3 mod 20,3 ved valget i november året før. KPD fik 12,3 mod 16. Reelt havde 30% af vælgerne stemt til venstre, og det var pænt i betragtning af, at der reelt ikke kunne føres valgkamp, men stemmerne fik ikke magt, og de borgerlige partier stillede sig bag Hitler.

Straks efter forbød nazisterne alle andre partier og al kritik af regeringen og vedtog de berygtede bemyndigelseslove, hvorved Hitler kunne regere uden om Rigsdagen. Socialdemokraterne stemte imod med de tilbageværende 94 mandater - 20 medlemmer var flygtet eller interneret - men SPD-formanden talte mod det nazistiske voldsherredømme og garanterede styret, at man ville arbejde videre for demokrati og menneskerettigheder, men samtidig diskuterede partiet strejke og væbnet oprør, ligesom kommunisterne søgte at skabe en fælles front. De moderate vandt, støttet af fagbevægelsen, der søgte indflydelse via samarbejde med NSDAP.

Kunne et væbnet oprør have givet resul-

4 Weimarrepublikken: Anden betegnelse for Tyskland 1919-1933. Navnet kommer af Weimar - byen hvor forfatningen undertegnedes.

5 Deutschnationale Volkspartei: Et konservativt og nationalistisk parti.

6 SS: Schutzstaffel: Oprindeligt Hitlers livvagt, senere nærmest »en stat i staten« med kontrol over bl.a. efterretningsvæsenet og koncentrationslejrene. Desuden opstod der i løbet af krigen specielle SS-enheder inden for hæren.

7 SA: Sturmabteilung: NSDAPs »partihær«, der bl.a. havde til opgave at terrorisere politiske modstandere, ødelægge andre partiers møder mv. SA havde i 1932 over 400.000 medlemmer, men mistede en stor del af sin magt efter »De Lange Knives Nat« i 1934, hvor Hitler likviderede en betydelig del af SAs ledelse, der blev betragtet som en potentiel trussel mod hans magt.

tater? Den oppositionelle venstrefløj arbejdede i Eiserner Front, bestående af den uniformerede organisation Reichsbanner Schwarz-Rot-Gold med 250.000 medlemmer samt medlemmer af SPD og ADGB. Fronten var delvis bevæbnet og kunne hurtigt bevæbnes yderligere. Havde man slået til efter valget i 1932, kunne Hitler måske være slået, men han havde væbnede styrker som SA, og så ville det utvivlsomt have ført til borgerkrig. I frygt herfor - og i frygt for at undergrave det skrøbelige demokrati - undlod SPD at gribe til uparlamentariske midler, og da partiet var klar til dette, var det for sent.

SPD-politikere var interneret, andre flygtet, men partiet arbejdede fortsat for sin eksistens og holdt sin sidste kongres 26. april 1933, hvorefter SA 2. maj gik i aktion mod fagbevægelsen. Otte dage efter beslaglagdes SPDs formue, men der var stadig folk i partiet, der blev i håb om en forståelse med nazisterne.

Under ledelse af den tidligere rigsdagspræsident Paul Löbe stemte en fraktion af socialdemokraterne for Hitlers udenrigspolitiske tale, der for dem lød som et tilbud om fred, mens en anden fraktion af partifæller i eksil i Prag under ledelse af Kurt Schumacher gik ind for modstand med kampen ført udefra. Det vandt tilslutning, samtidig med at der juli 1933 oprettedes et eksilsocialdemokrati i Prag, Sopade⁸, efter at alle andre partier end NSDAP var blevet forbudt i Tyskland.

Der kunne ikke mere ydes modstand i hjemlandet, hvor anderledes tænkende mere og mere samledes i koncentrationslejre, men der kæmpedes udefra i form af en strøm af illegalt propagandamateriale fra Prag og lande som Frankrig, Nederlandene, Norge og Danmark - bl. a. fra Bornholm.⁹



Strømmen af flygtninge voksede i 1930'erne så stærkt, at man på Rådhuspladsen i København måtte indrette et hjem, hvor de kunne samles og finde ud af, hvor de kunne få ophold. Emigrantenheim Kopenhagen havde opholdsstue med tidsskrifter og aviser, ligesom der blev tilbudt forskellige kulturelle aktiviteter.

8 Sopade: Forkortelse for Sozialdemokratische Partei Deutschlands.

9 En god oversigt over oppositionen mod det nazistiske regime findes i Karl Christian Lammers: »Hitlers modstandere« (København: Schönberg 1996).

De seks i Haus Elsa og alle de andre der flygtede fra nazismen til Bornholm

Af Hansaage Bøggild

Generelt.

Dengang det var let at komme ind i Danmark og leve billigt

Der var et andet Sandkås. Et bedre om man vil. En anden tid. Nu skygger sommerhuse, hoteller og andet, der hører til den kære turisme. Fra en lang periode, hvor fiskeriet havde det mere end godt, er der også bygget helårshuse med letkøbt luksus og inspiration til en hektisk film, der før Danmark rundt med titlen *Bornholms Stemme*. Og Strandvejen har fået rundkørsel og er blevet problematisk at krydse.

Tyske landligere

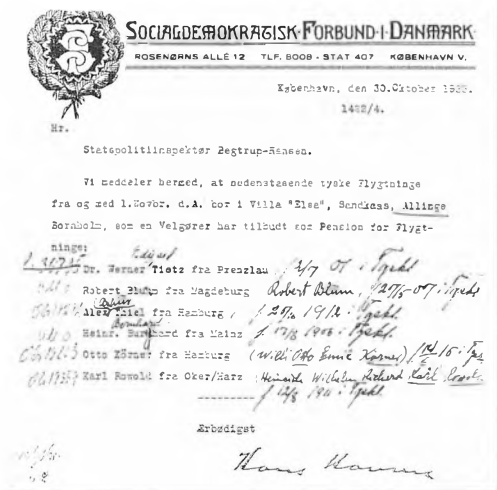
Sandkås har stadig gode kroge, og havet koger med minder om gammel tysk interesse, som står i skærende kontrast til vore dages tyske interesse for Bornholm. Strandvejen var en grusvej, og de fremmede var ikke turister, men landligere. Dominansen var tysk - Hitler-venlige og ikke Hitler-venlige. Folk fra film, teater og opera i Berlin, bildende og skrivende, jurister og forretningsfolk, der lejede sig ind hos de lokale for uger og måneder - eller byggede sommerhuse, der var mere pompøse end praktiske.

Det begyndte i årene lige efter 1900 og afsluttedes brat af 1. Verdenskrig 1914-18, men det kom igen, fortsatte i mellemkrigsårene ind i 2. Verdenskrig 1939-45 med Besættelsen, og da skiftede klientellet karakter.

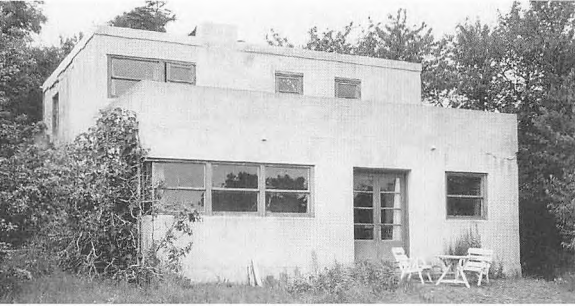
De havde indsneget sig

Det var tyske statsborgere på flugt fra den nazistiske forfølgelse af anderledes-tænkende. Men de var ikke uden videre velkomne i det officielle Danmark. De havde indsneget sig, som det hedder i det altid mistænksomme politisprog, men for dansk videnskab og kultur blev de ofte en rigdom.

Det var let for politisk uønskede at komme til Bornholm og billigt at leve her. Der gik turistskibe mellem Bornholm og Tyskland, og havde man pas og betalt sin skat,



Socialdemokratiske Forbund måtte underrette statspolitiet om de seks tyske socialdemokrater, der tog ophold i Haus Elsa i Sandkås. Underskriveren, partisekretær Hans Hansen, måtte under Besættelsen flygte til Sverige. (Rigsarkivet).



Haus Elsa, senere Karmo, var et markant funkisbyggeri, oprindelig gulmalet. Med tiden grånede det og blev skjoldet. Det er stadig sommerhus, men nu ombygget til ukendelighed. (B-d. 1993).



Haus Elsa, set fra indkørslen, var et byggeri, der placerede funkisstilen på Bornholm via en tysk arkitekt. (B-d. 1993).

var det næsten problemløst at hoppe af, men mulighederne blev færre. Grænsen mod syd blev pludselig svær at passere, og vel i Danmark skulle man melde sig til folkeregister og politimyndighed samt med mellemrum - først hver sjette uge, siden hver tredje måned - have fornyet den opholdstilladelse, som det i hvert fald i begyndelsen ikke var svært at få, men bl.a. på grund af arbejdsløsheden kunne det være vanskeligt at få arbejde og dermed også opholdstilladelse.

Generelt havde Danmark ikke ambitioner om at være flygtningeland, og da strømmen



Der stod en lille lokumsbygning i vildnisset til strandhuset Karmo. Både udvendigt og indvendigt havde avantgardistiske kunstnere været på spil. Abildgård var rugekasse for avantgarden: Else Alfelt. Eugène Brands. Constant. Sven Dalsgaard. Poul Ekelund. Helge Ernst. Bent Galatius. George Grosz. Henry Heerup. Asger Jørgensen (Jorn). Carl-Henning Pedersen. Anton Rooskens. Ole Sarvig. Anna og Erik Thommesen og andre. I 1949 udstillede Garvens i Kunstforeningen i København 16 skandinaviske malere. (B-d. 1966).



Under petroleumslampens skær i Haus Elsa i Sandkås diskuterede flygtningene indsmugling af anti-nazistisk propaganda til Tyskland. Med ryggen til Otto Körner. Derefter Robert Blum, Alex Thiel og Werner Tietz. (Amatørfoto, vinteren 1934).

tiltog, vedtog Folketinget i 1936 en flygtningelov. Indstillingen i befolkningen var også delt, og Danmark brød sig heller ikke om fremmede, der kritiserede Tyskland - politisk virksomhed fra flygtningenes side var ikke tilladt. Danske journalister blev yderligere af udenrigsministeriet bebrejdet deres anti-nazistiske holdning. Man måtte ikke mishage det tyske styre!

Invasjonen i Haus Elsa

Danmark havde dog kredse, der gik ind for at hjælpe, og som flygtningestrømmen tiltog, måtte regeringen anerkende hjælpekomiteer, der garanterede flygtningene understøttelse, således at de kunne opnå opholdstilladelse, men fagforeningerne var ikke altid begejstrede, hvis de også fik arbejdstilladelse.

Den europæisk udbredte, socialdemokratiske Matteotti-Komité vandt også indpas i Danmark og anerkendtes af justitsministeriet og hjalp eksempelvis de flygtninge, der slog sig ned i Haus Elsa i Sandkås: Blum. Burghard. Körner. Rowold. Thiel. Tietz.

Blum

Drømmen om et tysk nationalråd i Danmark

Robert Blum. Født 27. maj 1907 i Magdeburg. Maskinarbejder og aktiv funktionær i det socialdemokratiske parti i Magdeburg. Politisk aktiv som skribent, mødeleder og debattør.

Blum havde kontakter til det danske socialdemokrati og distribuerede tryksager til Tyskland fra Bornholm, hvor han tillige opsøgte personer, som han mente havde nazistiske sympatier og prøvede at omvende dem. Det var farligt, og kammeraterne måtte gribe ind. Da han yderligere gennem en matros på én af 66-bådenes tyske ruter fik at vide, at han var eftersøgt, forlod han kort efter 9. april 1940 Bornholm: Det var for farligt at opholde sig på en ø. Han så nazister alle vegne og frygtede det store hav rundt om øen.

Som han sagde til Karl Rowold:

»Det her er en fælde. Her er vi fanget. Nazisterne vil tage os umiddelbart. Jeg rejser«.

I et notat fra et ikke nærmere angivet emigrantmøde i København i Besættelsens start nævnes han som maskin- og socialarbejder og en meget aktiv taler, og da han blev Sopades repræsentant i Danmark, deltog han i adskillige emigrantmøder og udviklede muligheden af at oprette et nationalråd, en slags eksilregering, i Danmark, der skulle samle emigrationens demokratiske kræfter og forberede udkast til en nyordning efter Hitler, men efter et sådant møde blev han 27. april 1940 arresteret af Gestapo¹⁰ og sendt i koncentrationslejr.

Tyskerne åbnede ild

Ved fredsslutningen i 1945 opholdt Blum sig i koncentrationslejren Buchenwald. Da de allierede styrker var på vej, åbnede den tyske lejrledelse portene, og fangerne strømmede ud og søgte mod en kartoffelmark ved en nærliggende skov - kastede sig til jorden og gravede med de bare næver efter de livgivende knolde. Straks blev der åbnet tysk ild mod dem fra skoven. De faldt på stribet.

Blum har fortalt Karl Rowold, at han ikke sansede, hvordan lejrkammeraterne faldt omkring ham. Han kravlede på alle fire mod den nærliggende skov, men huskede ellers intet om, hvordan han slap væk og nåede skoven uden at blive ramt.

Gennem skoven kom han til åbent land med en landevej og lå længe i skovbrynet for at sikre sig, at der ikke var trafik. Da mørket faldt på, vovede han sig frem og travede målbevidst mod Hamburg, blandt hvis murbrokker han fandt sin forlovede. De genoptog et samliv, blev gift, men senere skilt. Han fandt beskæftigelse ved den nyetablerede arbejdsanvisning i Hamburg og blev siden direktør for Arbejdsanvisningen i Berlin.

¹⁰ Gestapo: Forkortelse for Geheime Staatspolizei: Det frygteske tyske hemmelige politi.

Burghardt

Flygtningen der forværede sine egne forhold

Heinrich Bernhard Burghardt. Født 17. august 1906 i Homberg/Kassel. Tjener. Medlem af Socialdemokratiet og aktiv i Reichsbanner i Mainz. Forlod kollektivet i Sandkås ca. 1935 og vendte siden tilbage til Mainz.

Burghardt forlod sit hjem i Mainz 13. april 1933 efter flere gange at have været til afhøring hos det tyske sikkerhedspoliti. Han var vidende om, at han skulle søge nordpå. Han begav sig af sted uden midler, men med nogen viden om, hvem han skulle kontakte i Danmark. Den lange strækning gennemførte han dels som gående, dels som passager i tilfældige transportmidler. Desuden havde han korte ophold hos ligesindede, der hjalp ham med mad og penge.

Undervejs kom han desuden i kontakt med broderen, Rudolf Hans Burghardt, som han overtalte til at følge med. De kom over den dansk-tyske grænse ved Padborg og nåede Danmark 3. juni 1933. I Frøslev By blev de antruffet af overgendarm Hansen, der efter loven anholdt dem og førte dem til Oksevejens Kontrolstation i Frøslev.

Under bevogtning

Heinrich Bernhard Burghardt var uden papirer, men han var ventet af sadelmager Weiss i Åbenrå og smed Uffe Andersen (socialdemokratiske tillidsmænd) i Haderslev. Han bad om, at de blev underrettet og erklærede sig som politisk flygtning. Som ledende medarbejder i SPD måtte han forvente arrestation og idømmelse af ti års strafarbejde for brud på landefreden. Han blev »hensat under Bevogtning her paa Stationen«, og Weiss og Andersen blev underrettet, hvorefter Weiss telefonerede til Justitsministeriet, og 7. juni blev Burghardt sat på fri fod efter ordre fra ministeriet.

Den danske centralregistratur fandt derefter ud af, at Burghardt 1. juni 1933 var blevet indført i Deutsches Steckbriefregister¹¹, sigtet for legemsbeskadigelse, men desuagtet kom han til København og anerkendtes igennem sekretær Hans Hansen¹² fra Socialdemokratiske Forbund¹³ i Danmark som politisk flygtning i Danmark og tilkendtes en understøttelse på 15 kr. om ugen. Sammen med de andre flygtninge rejste han til Bornholm, mens broderen tog tilbage til Tyskland 9. juli 1933.

På Bornholm traf Burghardt den 22-årige Edele Madsen og rejste med hende til København 26. oktober 1934. 5. december blev de borgerligt viet i Gladsaxe. Edele Madsen var på det tidspunkt gravid i syvende måned. De levede af hans ugentlige 15 kr. Han søgte arbejdstilladelse i Danmark, idet han dog håbede, forholdene i Tyskland ville ændre sig så meget, at de sammen kunne tage ophold dér. 22. marts 1935 fødte hun en søn, der blev døbt i Søborg Kirke med navnene Rudolf Heinz. 3. januar 1939 kom der en pige, Nina.

Han fik arbejdstilladelsen, og den fornyedes flere gange, men det blev kun til tilfældigt arbejde, bl.a. som bud i en farvehandel, hvor ugelønnen var 35 kr. Heraf betaltes 2,08 kr. i skat.

Tilbage til Tyskland

Forholdene har været fortvivlede for det unge par. Økonomien var dårlig, og tyskerne eftersøgte ham. Ægteskabet viste sig også at være en fejltagelse. I oktober 1943 forlod han uden varsel hjemmet, hvorpå hustruen synes at have sat sig i forbindelse med det danske politi, der eftersøgte ham. 25. febr-

11 Fortegnelse over efterlyste i Tyskland.

12 Hans Hansen: Bedre kendt under navnet Hans Hedtoft (Hansen).

13 Socialdemokratiske Forbund: Det daværende officielle navn for Socialdemokratiet.

ar 1944 efterkom Københavns politichef en anmodning fra Der Reichsbevollmächtigte in Dänemark¹⁴ om hans anholdelse. Det viste sig, at Burghardt var indrejst illegalt til Sverige 15. oktober 1943 og nu opholdt sig i en svensk flygtningelejr.

31. maj 1945 vendte han tilbage med en flygtningetransport over Helsingør og tog ophold hos hustru og børn i Herlev. Det bragte ny arbejdsløshed, men Karl Rowold var blevet knyttet til flygtningeadministrationen i Danmark og erklærede 4. marts over for politiet - som sekretær i den danske flygtningeadministrations oplysningsvirksomhed - at Burghardt var antaget som foredragsholder i de tyske flygtningelejre i Danmark.

Den håndsrækning evnede han ikke at modtage. Han kunne ikke finde sig til rette, og 20. juni 1950 rejste han tilbage til Tyskland - efterladende familien. I 1952 søgte han om et syv dages visum til Danmark for at besøge hustruen, der arbejdede som syerske i Daells Varehus og derved forsørgede de to børn. Politiet spurgte hende, hvad hun havde at sige til det. Hun havde ikke inviteret ham og mente, det mere drejede sig om, at han skulle møde i retten i en separations-sag. Fruen ønskede skilsmisse og ville ikke garantere sin mands ophold.

Körner

En ung kontorist håbede på at blive stenhugger i Allinge, men det gik galt

Emil Otto Willy Körner. Født 14. juni 1915 i Hamburg. Aktivt medlem af den socialdemokratiske ungdomsbewægelse i Hamburg. Dræbt af nedstyrtende sten i Hammerværket i Sandvig 1938.

Körner var kontormedhjælper i forsikringsbranchen, 18 år gammel, da han kom til sit hjem sent om aftenen 12. juni 1933. Moderen sad oppe og ventede. Det undrede ham. Forskrækket fortalte hun, at broderen var blevet anholdt af sikkerhedspolitiet ved middagstid på sin arbejdsplads, og at de efterfølgende havde besøgt hjemmet, »og nu vil de også tale med dig«.

Politiet havde vist hende nogle politiske blade, som brødrene sammen med jævnaldrende fra den forbudte socialdemokratiske ungdomsbewægelse havde lavet og uddelt som propaganda mod nazismen. Han skulle straks melde sig. Det lovede han moderen, men han forlod hjemmet og levede nogle uger under jorden i Hamburg, mens ældre kammerater fik etableret en kontakt til København. I Flensborg købte en kammerat en udflugtsbillet til Danmark og sejlede ham i kajak over fjorden til Kollund. Der lod han sig paskontrollere, hvorefter han gik til Padborg og tog toget til København.

Han havde i Hamburg fået opgivet, at han skulle opsøge Arbejderhjemmet på Nattergalevej, hvor han af Socialdemokratiske Forbund blev accepteret som politisk flygtning og tildelt den sædvanlige Matteotti-understøttelse på 15 kr. om ugen.

Derefter meldte han sig til fremmedpolitiet, der oplyste ham om, at han var optaget i Deutsches Steckbriefregister som deltager i gadeuroligheder. Det overraskede ham ikke, men han nægtede at have begået ulovligheder, og politiet lod ham gå med besked om, at hvis han flyttede fra Nattergalevej, skulle han oplyse sin nye adresse. Han blev en måneds tid i København, hvorefter han blev en del af flygtningekollektivet i Haus Elsa.

Stenhuggerlærlingens endeligt

Snart forlod Körner kollektivet og fik et par værelser i købmand Frank Holms gård i Østergade i Allinge. Her boede også en sten-

¹⁴ Der Reichsbevollmächtigte in Dänemark: Den (på papiret) øverste tyske embedsmand i Danmark, Dr. Werner Best.

hugger, der mente, han kunne få arbejde i et af stenhuggerierne. Sammen gik de til fagforeningen, der anbefalede det ud fra den betragtning, at Körner ellers ville være henvist til lediggang. Han kom i lære hos stenværksejer Knud Hansen, Allinge. Læretiden blev sat til to år, men man gav ham kun seks måneders arbejdstilladelse. Det rådede fagforeningsformanden bod på gennem sit gode forhold til den lokale politibetjent.

Körner slog sig nu fast ned i Allinge og genoptog via breve kontakten til en veninde i Hamburg, dameskrædderinde Gertrud Anna Martha Melz. Lillejuleaften 1936 kom hun til Bornholm på en turistbillet og meldte sig som politisk flygtning. 27. juli 1937 blev de borgerligt viet.

De slog sig ned i Allinge, og Körner passede glad sit arbejde på Hammeren Granitværk. Det var hårdt og uvant, men han så en fremtidsmulighed i det.

Men skæbnen indhentede ham på det frygteligste. 21. juli 1938 måtte statspolitiet på Bornholm indberette til rigspolitichefen, »at tysk Statsborger, Emil Otto Willy Körner, (Tyskland 14/6 15) Udl. Nr. 54763, som var beskæftiget paa Hammerens Granitværk, i Gaar, den 20/7, er omkommet ved et Ulykkestilfælde; en Granitblok væltede ned over ham og knuste ham paa Stedet«.

Straks gjorde papirmaskineriet fru Körner statsløs. Hun blev boende i Allinge, men anerkendtes af Matteotti-komiteen og opnåede arbejdstilladelse som syerske med egen systue. 30. april 1940 blev hun i København borgerligt viet til den danske kok Ejnar Alfred Espersen, hvorefter rapporterne konstaterer: »Hun er saaledes nu dansk Undersaat«, men ægteskabet blev opløst i 1943, og igen var hun statsløs ifølge politirapporterne, men det var hun ikke vidende om og foretog sig ikke noget. 29. december 1946 viedes hun borgerligt til dansk statsborger, entreprenør Christian Peder Madsen, Bymosegård, Hillerød. På trods heraf blev

hun opfordret til at søge opholds- og arbejdstilladelse, hvilket skete i januar 1951, og hun oprettede derefter en systue i Hillerød.

Rowold

Ambassadens bedste dansker

Heinrich Wilhelm Richard Karl Rowold. Født 1911 i Oker, Goslar, Harzen, hertugdømmet Braunschweig. Død i København 1993. I årene 1925-28 i lære i håndværkerens sygekasse i Goslar. Derefter lagerarbejder i Unterharz-minearbejdernes andelselskab i Goslar. SAJ-formand¹⁵ i Oker. SPD-medlem og medlem af kredsbestyrelsen i Wolfenbüttel for ungdomsorganisationen Reichsbanner Schwarz-Rot-Gold. Opstillet på SPDs kandidatliste til landdagsvalget. 1945-50 oplysnings- og kulturvirksomhed for de tyske flygtningelejre i Danmark. Dansk statsborger 1949. 1950 presse-, social- og kulturattaché ved den tyske repræsentation i København og tysk statsborger. 1955 gesandtskabsråd og forflyttet til Bonn. 1958 ambassaderåd ved den tyske ambassade i Reykjavik. 1963 leder af presse- og informationsafdelingen ved den tyske ambassade i Stockholm og senere dennes souschef. 1970 ambassadør i Reykjavik.

I Forbundsrepublikkens bevidsthed er Karl Rowold en af de fremtrædende tyske emigranter i Danmark og et af beviserne på, at der fandtes »et andet Tyskland« ved siden af nazismen. Han blev i sit arbejde ved den tyske ambassade i København efter krigen nævnt som dennes bedste dansker i sit formidlende arbejde mellem Danmark og et demokratisk Tyskland, og da »en førende

¹⁵ SAJ: Forkortelse for Sozialistische Arbeiterjugend: Den socialdemokratiske ungdomsbevægelse.



Den 34-årige Karl Rowold valgtes til at repræsentere tusinder af danske, norske og tyske flygtninge i Ulricehamn. I 1970 talte han for forbundskansler Willy Brandt ved et møde for danske, norske og tyske modstandsfolk i Neuengamme. Emnet var: Aldrig glemme, men overvinde. (Amatørfoto).

tysk politiker« mente, at man skulle glemme og tilgive, svarede Rowold, at man hellere skulle forsøge at overvinde, hvad der måtte være tilbage af bitterhed, for derefter at kunne opnå tilgivelse.

Absolut politisk ubelastet

Da man i 1950 forberedte en tysk diplomatisk repræsentation i Danmark, var Rowold én af de politisk ubelastede, der kunne accepteres af Danmark. Han var efter krigsophøret af den danske flygtningeminister blevet leder af oplysnings- og uddannelsesarbejdet blandt de ca. 250.000 tyske flygtninge

i Danmark, og flygtningeadministrationen erklærede, at han »skabte sig efterhaanden en Position, som Udlændinge kun i sjældne Tilfælde opnaar«.

Rowold, der engageret tilegnede sig det danske sprog - mundtligt som skriftligt - var ved siden af flygtningearbejdet medlem af og siden formand for bestyrelsen for Flygtningeudvalget for de tyske antinazistiske organisationer i Danmark, ligesom han i et samarbejde med Københavns Lærerforening og det tyske lærerforbund GEW medvirkede til afholdelse af dansk-tyske lærertræf. Sammen med Oberschulrat Walter Schulze stiftede han Internationaler Arbeitskreis Sonnenberg, der siden førte til den internationale højskole Sonnenberg i Harzen nær barndomshjemmet.

Schulze - medlem af Socialdemokratiet - arbejdede med skolereformer i Braunschweig og blev afskediget, endnu før Hitler var kommet til. Han kom til Berlin, men søgte til skolevæsenet i det mere liberale Hamburg, hvor han blev indkaldt som soldat. Mod slutningen af krigen kom han til Danmark som tysk soldat. Han blev medlem af en modstandsgruppe inden for besættelsesmagten, men den blev sprængt, og han gik under jorden.

Karl Rowold var en af hans kontakter, og efter Besættelsens ophør sagde han god for Schulze, der fik lov at blive i Danmark. I 1948 vendte han tilbage til Tyskland, og derfra indledtes skolesamarbejdet med Rowold.

I diplomatiet

I juli 1947 var Rowold for første gang siden 1933 i Tyskland som repræsentant for SPD-Landesgruppe Dänemark ved SPDs andet landsmøde i Nürnberg.

I september 1948 søgte han - i håb om at få arbejde i Danmark - dansk statsborgerskab og fik det i begyndelsen af 1949, men allerede i december 1950 vendte han tilbage til tysk statsborgerskab, fordi han i august



Arbejdet med de tyske flygtninge i Danmark efter 1945 førte til et dansk-tysk skolesamarbejde mellem danske lærere på den ene side og Karl Rowold-Walter Schulze på den anden. I februar 1949 samledes danske og tyske lærere i en lejrskolehytte i Harzen, på bjerget Sonnenberg, til skimøde - man vovede ikke på det tidspunkt at tale om et dansk-tysk stævne. Heraf opstod højskolen Internationaler Arbeitskreis Sonnenberg.

var blevet tysk presse-, social- og kulturattaché i København. Sammen med en anden dygtig emigrant, redaktør Karl Raloff, manglede han dog de sædvanlige karriereforsættninger som studentereksamen og universitetsstudier, og så var de engagerede socialdemokrater, men den usædvanlige konstellation i efterkrigstidens København, med indsats såvel fra ledelsen i konsulatet hhv. ambassaden samt fra danske partifæller, hvortil kom indflydelse fra de tyske fagforeninger (DGB¹⁶) og fra emigranter, der var vendt tilbage til Vesttyskland, hjalp dem frem.

Rowold orienterede Bonn om danske sociale forhold af betydning for den tyske genopbygning. Fagbevægelsen havde gjort fremskridt vedrørende eksempelvis medbestemmelse og reduktion af kommunistisk indflydelse, men den havde også brug for nyt udefra.

Det arbejde optog Rowold meget, men midt i det hele, i 1955, blev han kaldt til udenrigsministeriet i Bonn som stedfortrædende leder af en juridisk afdeling. Det kom uventet, men loyalt udformede han en sociallovgivning for italienske gæstearbejdere i Tyskland og belønnedes af den italienske stat med en fortjenstmedalje.

En malmsmelterfamilie

Karl Rowold fødtes i en malmsmelterfamilie, der virkede i bjergene omkring Goslar. Hans moder døde kun en måned efter hans fødsel, i september 1911, kun 26 år gammel. Han gik i skole under 1. Verdenskrig og i Weimar-republikkens tid og blev medhjælper i Konsum- und Spargenossenschaft i Goslar, som hovedsagelig omfattede arbejdere fra malmgruberne og malmforarbejdende virksomheder.

Det var en del af den tyske andelsbevægelse, omfattende produktion, forbrug og kapital. Virksomhederne og foreningerne hvilede alle på andelstanken. Centralt var

16 DGB: Forkortelse for Deutscher Gewerkschaftsbund: Forbundsrepublikken Tysklands pendant til LO.

virksomheder og foreninger samlet efter medlemmernes sociale status: Landbrugere, middelstand og arbejdere. Talstærkest var i Weimarrepublikkens tid arbejdernes brugsforeninger, Konsumgenossenschaft, der dannede kooperativer, som blev en torn i øjet på nazisterne og derfor svækkedes bevidst, indtil de brød sammen.

En utroligt eksplosiv tid

Rowold voksede op med inflation og arbejdsløshed efter den ulykkelige verdenskrig og Versailles-traktaten, der skabte arbejdsløsheden og inflationen og åbnede for nazismen. Om alt dette fortalte han under mine besøg i sommerhuset i Sandkås:

»En urolig, eksplosiv tid. Jeg uddannedes i socialforsikringens mange grene og i andelsbevægelsen samt vågnede til aktiv deltagelse i den socialdemokratiske ungdomsbevægelse og partiets politiske, faglige og kulturelle arbejde. Ulykkesåret var 1933. 30. januar udnævnte rigspræsident von Hindenburg korporalen Adolf Hitler til rigskansler. 1. marts blev jeg afskediget fra andelsbevægelsen. Flere af mine venner var allerede blevet arresteret og tortureret. Jeg har selv været vidne til det, nogle blev endda dræbt«.

Hitler havde ikke flertallet

»Et usædvanligt stort antal emigranter kom fra min hjemegn, fristaden Braunschweig, og nazisterne var ihærdige. Partiorganisationen var brudt sammen i februar, og det var også her, Hitler allerede i 1932 var blevet udnævnt til Regierungsrat, tysk tjenestemand, tysk statsborger, og dér stod jeg på gaden uden arbejde, uden rettigheder og med udsigt til at blive arresteret.

Efter en voldsom valgkamp fandt det sidste nogenlunde 'frie' rigsdagsvalg sted 5. marts. Det var allerede præget af trusler om

afskedigelser, vold, fængsling, mord. Alligevel resulterede dette valg ikke i et flertal for nazisterne! De ikke-nazistiske partier var også i Rigsdagen stadig i flertal.

Flertallet af det tyske folk havde altså ikke valgt sine bødler selv, hvilket man så ofte hører [...], men det var slut med at være socialdemokrat, men jeg var det stadig af mit fulde hjerte - dog uden mulighed for at danne opinion. I tankerne var jeg også allerede på flugt straks efter Hitlers udnævnelse 30. januar 1933. Jeg lå med høj feber og lungebetændelse hjemme hos mine forældre, da SA kom og forlangte, at jeg forlod hjemmet. I modsat fald ville de vende tilbage og fjerne både mine forældre og mig. Jeg valgte at flygte op i bjergene til en ven - med feber og lungebetændelse - og på ryggen skrivemaskine og papir, som jeg havde beskåret, så ingen kunne se, hvor det kom fra.

SPDs lokaler på Höhlenweg blev løbende gennem søgt. Hjemme beslaglagde politiet mine bøger og brændte dem på Hundemarkt.

Jeg var medudgiver af det illegale blad Der Rote Harzbote, blev en slags cyklende kurér - med sovepose og rygsæk - mellem venner, som allerede var tvunget under jorden, og for de arresterede oprettede vi en meget aktiv efterretningstjeneste«.

Jeg har aldrig været kommunist

»Jeg arbejdede mest mellem Harzen og Braunschweig, Bremen, Hamburg, Naumburg og Halle. Det havde lungebetændelsen ikke godt af, og ved pinsetid 1933 blev jeg indlagt på et sanatorium i Bad Salzungen, men Gestapo fandt mig, og førte mig til et gammelt tugthus i Wolfenbüttel nær Braunschweig. Arrestordren lød på kommunistisk virksomhed, men jeg har aldrig været kommunist. Jeg sad i isolationscelle i et par måneder og fik kun spiselig mad én gang om ugen og tabte 20 kilo. Så gik turen tilbage til sanatoriet, hvor en læge hjalp mig til flugt.

Jeg fandt tilbage til min gruppe i Hamburg og var skjult i flere måneder. Den rute, jeg havde benyttet som kurér, var blevet optrevet af Gestapo. Jeg tilbød at organisere en ny, men vennerne turde ikke og begyndte at organisere - og finansiere - min flugt til Danmark., og straks tog nazisterne mit generalieblad under behandling. Mange år senere fandt jeg et papir, hvor indenrigsministeriet i Berlin noterede, at 'det fremgår af hans breve, at han aldrig vil opgive sine politiske meninger og kampen for SPD'. Det blev så forudsætningerne for frakendelsen af mit tyske statsborgerskab i januar 1940, og det var jeg ganske ukendt med. Først i 1990 fik jeg det bekræftet«.

Et hus der stod tomt

»Det var ikke svært at slippe ud af Tyskland. Det var aftalt med smed Andersen i Haderslev, at hans kone skulle købe et endagspas for danskere, passere grænsen ved Kruså og overlade passet til mig, men blev jeg anråbt ved grænseovergangen ved Kruså, ville jeg blive afsløret.

Jeg talte jo ikke dansk - og passet var dansk, men det gik, og jeg ventede ved grænsen for at se, hvordan det gik med smedens kone. Det var jo hendes pas, jeg havde fået, men hun var jo dansktalende og kom igennem ved blot at erklære, at hun havde tabt passet.

Det var 22. oktober 1933. Lokomotivfører Aage Lassen, Padborg, hjalp mig i begyndelsen af november til København. Jeg meldte mig til Matteotti-komiteen, hvis formand var Hans Hedtoft, og fik et brev til rigspolitichefen med anbefaling af, at jeg skulle have opholdstilladelse.

Den fik jeg for et halvt år, men jeg måtte ikke arbejde.

Jeg blev ført sammen med andre tyske emigranter i København, i Arbejdernes Læseselskab i Nørre Søgade. Der var fem, der ville til Bornholm og danne et kollektiv

i Sandkås, hvor én af kammeraterne, dr. Werner Tietz, igennem bekendte i København var vidende om et tomt hus«.

Huset ved klippestien

»I Sandkås opholdt sig i forvejen adskillige tyske statsborgere, først og fremmest i sommertiden. Vi indtog frejdigt Haus Elsa, og for mig blev det en oplevelse for livet.

Sandkås var et feriested for tyske kunstnere og intellektuelle. Efter 1933 valgte flere jødiske og antinazistiske tyskere Sandkås som tilflugtssted.

Vi lærte mange af dem at kende, men enkelte nationalistiske/nazistiske tyskere undgik vi, mens danske meningsfæller hjalp med brændsel, fisk, kartofler, møbler, tøj og den slags. Befolkningen i Sandkås, Allinge, Tejn og Olsker var gennemgående venligsindede over for os fremmede og holdt os underrettede om, hvordan bornholmerne og tyskerne havde det med hinanden«.

Træ der varmede mange gange

»Jeg husker fisker Emil Munch, der var et menneske med et godt humør, ofte drillende, men altid hjælpsom. Hans mor kom i turisthjemmene i Sandkås som rengøringskone, og hun overtalte ham til at sejle til Hamburg med sin fiskekutter for at hente gods i Hamburg for flere af flygtningene, ikke mindst den tyske friherre von Garvens, der var flygtet hertil fra Hannover.

Munch tog også glad og gerne emigranter med på fiskeri. Hos ham kunne vi altid få frisk fisk, uden at det belastede økonomien, men jeg vil også indskyde, at vi selv forsøgte at dyrke den stenede jord til Haus Elsa, og skovløberen i Slotslyngen lod os grave skryner, træstubbe op til brændsel. De varmede adskillige gange. De skulle graves op, flækkes og bearbejdes til brænde i en brugelig størrelse«.

På svage fødder

»Trods alt følte vi os ensomme. Overgangen fra vores politiske aktiviteter til emigrantlivets passivitet var svær, og økonomisk stod vi på svage fødder. Bekymringerne om vennerne derhjemme, samvittighedsnag over for dem og savnet af en politisk indsats mod nazismen trykkede os mere og mere, men månederne gik, og 30. juni 1934 kom kampen mellem SS og SA - eller rettere mellem Hitler og SS-chefen Himmler på den ene side og SA-chefen Ernst Röhm på den anden. Den tændte et lille håb. Nazismen ville bryde sammen indefra, men det endte med Hitlers sejr, og i de dage - kan jeg godt sige eftertrykkeligt - var vi langt nede«.

Bedre politisk samvittighed

»Efterhånden sublimerede vi denne skuffelse i en vis form for handling. Vi fik mange illegale tryksager fra København. Oprindeligt kom de fra Prag, Paris og London, og de skulle indsmugles til Tyskland. Dér mente vi nok, vi kunne gøre en indsats via ruten til Kolberg, der besejledes regelmæssigt af 66-bådene.

Vi kendte overmatros Richard Jacobsen fra Rønne, god gammel socialdemokrat, som erklærede sig villig til at tage materiale med, hvis vi kunne sikre ham tilforladelige kontakter i Kolberg. Det blev ordnet, og det klappede i flere år, men kun om sommeren. Rutebådene fra Bornholm til Tyskland var typisk turistskibe, der kun sejlede i den periode. Tejn-fiskekuttere tog også pakker med, når de kom derned omkring, ligeledes tyske fiskekuttere, der havde besøgt bornholmske havne.

Kontaktmændene i Kolberg lod materialet gå videre via kurerer til videre fordeling fra Hamburg, Bremen, Köln og andre store tyske byer. Det var en foranstaltning, der skulle sikre, at ingen fandt frem til, at materialet var kommet ind i Tyskland via bornholmske eller tyske skibe.«

Spegepølse med silkepapir

»Det var ikke nogen særlig stor indsats, vi udøvede, men det var trods alt med til at give os en lidt bedre politisk samvittighed. Vi følte en vis tilfredsstillelse ved, at vi i vores eksil kunne arbejde lidt videre, men nu så mange år efter må jeg smile ved mig selv, for metoden var også på anden måde usædvanlig.

Det var sådan, at propagandamaterialet gerne var trykt på meget tyndt silkepapir, der let kunne rulles sammen, og vores opgave i første omgang var at kamouflere materialet.

Det gjorde vi på den måde, at det blev indbagt i den ene side af et brød, eller også blev det pakket ind i fedttæt papir og presset ind i bornholmske spegepølser.

Det var et arbejde, som flere bornholmske husmødre påtog sig, og når det blev sendt videre fra Kolberg, benyttedes konvolutter fra kendte tyske firmaer som f. eks. Henkel, der fremstillede Persil vaskepulver, og kartoner fra Kathreiners berømte Malzkaffee.

Vi havde på en måde fundet et politisk hjemsted igen. Vort egentlige hjemsted, vores hjemstavn, havde vi jo måttet forlade, men vi arbejdede, så godt vi kunne allesammen. Jeg fik arbejdstilladelse og blev bestyrer af Hotel Finnedalen - hvor jeg iøvrigt traf min kone Ragnhild - i en periode fra 1936 til 37, mens ejeren, Holger Colberg, var syg. Derefter styrede jeg Nordbornholms Turistbureau 1937-39.

Ragnhild var fra Odense og var på ferie på Nordbornholm, og vi blev gift i 1937 og flyttede ind i kaptajn Koefoeds hus 'mellem byerne'. Hun var uddannet som skønhedsekspert og fodspecialist og oprettede så klinik i forbindelse med lejligheden, mens jeg om vinteren underviste i tysk, dansk og regning på Teknisk Skole i Allinge«.

Sådan lige foran tyskerne

»Så kom den tyske besættelse af Danmark og ødelagde det hele. Allerede den første dag gik jeg under jorden, og samtidig spredtes hele vores gamle gruppe. Det er et godt princip for illegalt arbejde ikke at være for mange sammen. Vi kendte heller ikke hinandens adresser.

Jeg forblev foreløbig på Bornholm, hvor jeg havde fået gode venner, især inden for den bornholmske arbejderbevægelse. Det var især Rønnes borgmester, redaktør Niels Nielsen, og kæmner Peter Mikkelsen, kredsformanden for Danmarks socialdemokratiske Ungdom, Carlo Rønne, formanden for HK Kaj Nissen, der arbejdede i Andelsbanken, og en anden HK-mand, den senere amtsborgmester Kaj Larsen.

De ville gerne skjule mig og om fornødent få mig til Sverige, men det sidste ville jeg foreløbig ikke. Jeg boede nogen tid hos Grethe og Carlo Rønne på Stampegården ved lufthavnen i Rønne, og efter nogen tid kom også min kone og søn til. Gården blev besat af tyskerne, men Carlo erklærede:

'Det er det bedste sted'.

Det fik han ret i. Sådan lige foran tyskerne!

På Nordlandet var der ikke nogen egentlig besættelse, blot et par tyske soldater, som boede i et pensionat i Sandvig. Dem havde vi selvfølgelig ikke nogen kontakt til, og på et tidspunkt vovede jeg mig nordpå igen, men gruppen var spredt for alle vinde, og min kone og jeg havde heller ikke noget eksistensgrundlag mere, men det gik«.

En ikke for klog Gestapo-mand

»I 1942 var jeg et smut i København, og på hjemvejen med et af Østbornholmske Dampskibsselskabs skibe gik Gestapo om bord i Hasle, den første bornholmske havn på vejen videre rundt, og jeg blev udspurgt grundigt, men jeg duperede dem, kan jeg

godt sige, med en påstand om at jeg ikke var tysker, men statsløs, frakendt mine tyske statsborgerrettigheder. Jeg kunne ikke bevise det. Jeg havde det ikke sort på hvidt, men jeg havde det på fornemmelsen.

- Nå sådan, sagde gestapomanden, til hvem jeg måtte vise min danske opholdstilladelse, udstedt af fremmedpolitiet i Rønne. Der var navn, dato og det hele, men som nationalitet stod der: Statsløs.

Så meget dansk forstod de: Staatenlos! Og jeg slap med skrækken.

Men jeg var klar over, at på Bornholm levede jeg efterhånden på lånt tid, og i februar 1942 valgte vi at forlade Bornholm, medtagende vores knapt to år gamle søn Finn, og gemme os i København. For mit vedkommende var det med et ægte dansk legitimationsbevis lydende på navnet Carl Pedersen i lommen.

Vi boede de første måneder hos en søster til min kone på Amager. Om sommeren var vi mest i et hus i Sundbygårds Haveforening. Derudover havde vi en lejlighed i Svinget 26, men dér følte vi os aldrig sikre og skiftede ofte til min svigerinde og kolonihavehuset. Derudover måtte jeg efter den 29. august 1943 sikre min tilværelse med et illegalt kvarter, som heller ikke min kone kendte, men vi mødtes nu og da i en anden bydel, ofte i Søndermarken«.

Undtagelsestilstand og flugt

I 1942 blev Rowold lærer ved Berlitz School i København, under et andet navn og med falske papirer. 29. august 1943 erklærede besættelsesmagten undtagelsestilstand i Danmark, og både regering og Rigsdag indstillede arbejdet. Det blev farligere at være illegalt tilstedeværende i Danmark. Reelt var det nu tyskerne, der havde magten i landet, og lige inden tyskerne den 19. september 1944 opløste politiet, fik Rowold gennem en elev på sprogskolen - vistnok en ansat hos fremmedpolitiet - oplysning om, at Gestapo

havde bedt om hans papirer hos den danske politidirektør.

Da blev han klar over, at der var bud efter ham, og igennem nogle uger forberedte han sig på at forlade landet. En modstandsgruppe, bestående af folk fra toldtaten, bragte ham til Sverige fra Nyhavn til Landskrona, mens kone og barn blev tilbage i Danmark, forsørgt af det danske socialvæsen.

Nyhavn-Landskrona på 20 timer

Flugten fandt sted fra Nyhavn 19. november 1944 og kom til at strække sig over 20 timer. En skonnert fra Samsø skulle til Sæby med øl fra København, men det var ikke øl altsammen. I lasten var lavet et rum mellem ølkasserne. Her kunne med lidt god vilje sidde tre mænd. Adgangen var fra motorrummet. Et mandehul var skåret i væggen, og en jernplade var skruet på. Når den blev taget af, var der adgang til kammeret.

Skonnerten lå på ydersiden af Nyhavnsbroen, men en hjørnebygning overfor var besat af tyskerne, og selvfølgelig gik der en vagtpost. Flygtningene måtte vente, skjult i en port, og smutte over gaden og fra broen springe ned på skonnerten, når vagtposten var drejet om hjørnet, men hele to gange var der Gestapo-besøg på skonnerten, før det lykkedes.

Skipperen spurgte Rowold, hvad han ville. Denne tog da et stykke afrevet papir frem og viste skipperen, der også kom med et stykke papir, og da de to stykker passede sammen, var Rowold den rette mand.

Skipperen måtte dog gøre ham opmærksom på, at da han var tysker, lå det i to andre modstandsfolks hænder, om man ville have ham med. Det ville man!

Undervejs over Øresund fik skonnerten motorskade, men man nåede dog svensk farvand, hvor en svensk toldkrydser tog imod dem og sejlede dem til Landskrona, hvor de blev afhørt af dansk politi. Én af de tre viste sig at være en efterlyst stikker og

tysk spion. Han blev overgivet til de svenske politikontabler.

Rowold var noget nervøs. Ville svenskerne slippe ham i land som tysker? Det kneb, men en overbetjent blandt de danske politifolk havde behandlet hans sag i Rønne, og da han kunne sige god for ham, slap han igennem.

Flygtningenes formand

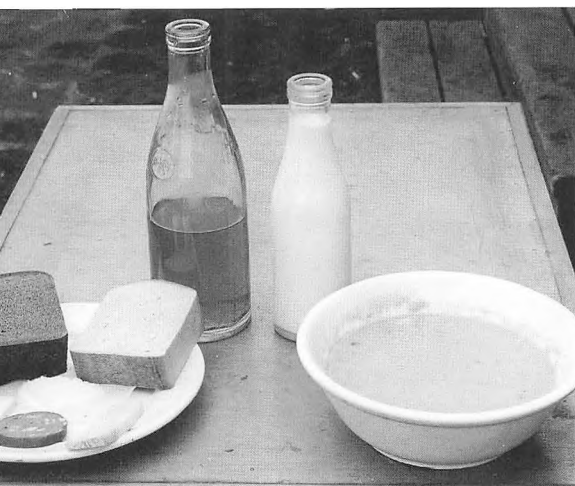
Efter ankomsten til Sverige blev Karl Rowolds forhold undersøgt i gennemgangslejren Furulid ved Sommensjö, og han blev henvist til Arbetsförmedlingen i Ulricehamn. Han kunne blive karl og tallerkenvasker på Vinterhotellet, men det holdt Karl Rowold ikke til. Som han selv sagde:

»Det kunne jeg af helbredshensyn ikke påtage mig, hvilket lederen, Albin Carlsson, havde fuld forståelse for, men han havde brug for en, som kunne tolke mellem ham og flere hundrede baltiske flygtninge, som kun kunne tale tysk, og det blev mit job at tolke, samtidig med at jeg underviste interesserede svenskere i tysk.

Der var mange danske og norske flygtninge i Ulricehamn, og de valgte mig - til min store glæde - til formand for deres klub. Der blev også efter Tysklands sammenbrud holdt et frihedsmøde på torvet 13. maj, og da blev jeg udvalgt til at tale på de danske, norske og tyske flygtninges vegne. Det var en stor ære for mig«.

En hård dommer

»Jeg var glad, da jeg umiddelbart efter vendte tilbage til Danmark, til min familie, men det var med blandede følelser. Jeg tænkte på det ragnarok, Hitler havde væltet over Europa. Tankerne gik til Tyskland, blandet med længslen efter det, der havde været engang, og jeg ville sikkert være blevet en hård dommer over forbryderne der-



Organiseringen af mad til de 250.000 flygtninge var et af Rowolds problemer i arbejdet i flygtningekommissionen. Der tildeltes en tørkostration pr. person pr. dag bestående af 370 gram rugbrød, 145 gram sigtebrød, 15 gram sukker, 20 gram margarine, 25 gram pålæg. Der var 250 gram kød om ugen til den varme mad, der mest bestod af sammenkogte retter med gryn, kartofler, ærter, kål, fisk. (Amatørfoto).

nede, hvis jeg var kommet tilbage på det tidspunkt, men der meldte sig noget helt andet, som heldigt pegede i en helt anden retning.

Arbejdsminister Johannes Kjærboel var blevet chef for administrationen af de tusinder af tyske flygtninge - hovedsagelig kvinder og børn - i Danmark, og han syntes, jeg havde klaret mig godt og sagde: 'Nu har du værsgod at hjælpe mig - i hvert fald med det kulturelle arbejde i de tyske flygtningelejre - altså over for dine egne landsmænd'. Det ville jeg hellere end gerne.

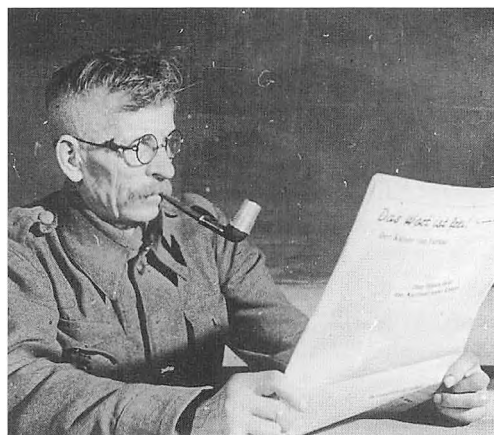
Glem den hule gungren

Arbejdet forestodes af folketingsmand Poul Hansen, Grenå. I oktober 1945 blev Rowold hans sekretær og stedfortræder. Det varede fire år til 1949, da de sidste flygtninge forlod Danmark.

Det kom Rowold til gode i flygtningearbejdet, at han havde benyttet »de næsten 10 emigrationsår på Bornholm til et intensivt autodidaktisk studium af nationaløkonomi, historie og den danske sociallovgivning«, og han kunne også i tilslutning til flygtningearbejdet udfolde journalistisk virksomhed i »Deutsche Nachrichten. Zeitung für deutsche Flüchtlinge in Dänemark«.

Flygtningene gav udtryk for forskellige opfattelser af tilstandene i lejrene og i det ødelagte Tyskland samt om demokrati kontra Hitler-regimet. Det kom ind imellem til at lyde som hul gungren, og Rowold, der kendte lejrene og deres beboere, tog med sund skepsis til genmæle:

»Lad os gå nøgternt og uden for mange illusioner til arbejdet. Det gælder om ikke at skubbe dem tilbage, der har en ærlig vilje til at forsøge. Der må skelnes mellem de 'troende' opportuniste på den ene side og de ærligt søgende på den anden. Vær på vagt over for de overivrige, der fra morgen til aften tager demokratiet i munden. Demokrati er ikke autoritetstro og diktatur. Blot kan man ikke ændre sit livsindhold fra morgen til aften«.



Flygtningeavisen »Deutsche Nachrichten« udkom hver uge i flygtningelejrene og havde som medarbejdere »udtalt antifascistisk indstillede tyske emigranter«. Karl Rowold var én af dem. (Amatørfoto).



Legationsråd Karl Rowold og ambassadør, dr. jur. Johannes Schmoller i Stockholm. Kort efter skrev den svenske kommunistpresse om Schmollers nazistiske fortid. Rowold beordredes til at neddykke sagen, men han nægtede. Fremstillingen var korrekt. Østtysk arkivmateriale viste, at Schmoller havde været juridisk rådgiver for den tyske statholder i Tjekkosllovakiet og havde skrevet om Stortysklands ret til okkupation af omliggende lande. Schmoller blev kaldt hjem, og Rowold fungerede som ambassadør et års tid. (Hänt i Veckan. 1965).

I diplomatiet

»I slutningen af 1950 rejste min kone og søn og jeg en tur langs Rhinen. Da vi opholdt os i Bonn blev jeg kaldt til udenrigsministeriet. Det var jeg lidt spændt på, for jeg havde søgt en stilling som kontormedarbejder ved det tyske generalkonsulat, der skulle åbnes i København samme år. Den stilling kunne jeg ikke få, men om jeg da ikke hellere ville være kultur-, social- og presseattaché?

Der kunne ikke være tvivl om svaret, og jeg kom til at arbejde i fem år sammen med Karl Raloff og Georg Ferdinand Duckwitz, der reddede mange danske jøders liv i 1943.

Jeg blev igen - i december 1950 - tysk statsborger og blev lige efter 1956 forflyttet til Bonn, udenrigsministeriets juridiske afdeling, hvor jeg indledte mine studier af praktisk jura, som jeg ikke havde kunnet arbejde med i trediverne. Jeg havde store forventninger til både jura og nationaløkonomi, men det blev ikke særlig intensivt. Politiske opgaver stillede sig hindrende i vejen, og jeg søgte om at blive forflyttet til et skandinavisk land. Det blev Island som stedfortrædende ambassadør. Derefter i syv år til ambassaden i Stockholm, ligeledes som stedfortrædende, hvorefter det atter blev Reykjavik, denne gang som ambassadør.

I 1974 lod jeg mig pensionere, og vi blev vinter-københavnere og sommer-bornholmere. Vi fandt et hyggeligt husmandssted i Sandkås, og det trækker. Alle de oplevelser



Ad en ujævn, snoet markvej, der fra Strandvejen stiger mod baglandet, kommer man til Birket, Store dalen 35, familien Rowolds sommerhus. Et tidligere husmandsbrug med udsigt mod det højtliggende bagland. (B-d).



Ragnhild og Karl Rowold i haven en sommerdag midt i tresserne. Han bestyrede sidst i trediveerne Hotel Finnedalen. Overfor de tyske gæster præsenterede han sig som dansker med gode tyskkundskaber: I 1936 blev én gæst særligt bemærket, Ragnhild Sachmann fra Odense. På en udflugt til Helligdomsklipperne i juli samme år blev de enige om at gifte sig. Ragnhild Rowold åbnede skønheds- og fodplejeklinik i Allinge. I 1940 blev sønnen Finn født. Rowold døde 17. april 1993. Hustruen 21. december samme år. (B-d).

dengang. Fattig var man, statsløs, men vi fik mange gode venner og kom i kontakt med mange mennesker gennem min undervisning på AOF og den tekniske skole i Allinge. Elever privat havde jeg også, og så længe jeg på nogen måde kan, går jeg turen på klippestien fra Allinge til Sandkås - eller omvendt. Det er ikke ligegyldigt i hvilken retning, man går. Oplevelsen er forskellig fra gang til gang og for mig noget af det smukkeste, der er til i verden».

Der Reichsführer - SS

Karl Rowold var mere aktiv i undergrundsarbejdet mod Tyskland, end han selv har givet udtryk for. Tyskerne var endog meget optaget af hans person og havde kendskab til hans korrespondance og adresse på Bornholm. 30. september 1939 skrev Der

Reichsführer-SS¹⁷ og chef for det tyske politi under indenrigsministeriet til udenrigsministeriet og redegjorde for Rowolds forhold til Tyskland med henblik på fratagelse af hans tyske statsborgerskab, hvilket også skulle gælde fru:

»Rowold ist deutschblütig und besitzt die deutsche Staatsangehörigkeit«. ¹⁸ Han var iflg. skrivelsen for farlig for Tyskland. Havde et mangeårigt medlemskab af Sozialdemokratische Partei Deutschlands bag sig og havde arbejdet som leder af ungdomsbewægelsen Sozialistische Jugendbewegung für das Land Braunschweig. Tillige havde han været redaktør af Der Rote Harzbote og udgiver af det røde hetz-skrift Harzwacht, ligesom han i andre sammenhænge havde arbejdet for SPD. Han var i 1933 SPD-kandidat til landdagsvalget i Braunschweig, og på trods af, at han efter magtovertagelsen havde afgivet sit æresord på, at han ikke mere ville beskæftige sig med socialdemokratisk politik, fortsatte han efter sin løsladelse for endelig at flygte til Danmark, hvor han vedblev med at beskæftige sig med sit parti og desuden gjorde forsøg på at genorganisere SPD i Tyskland. Han havde aldrig opgivet kampen for SPD, hedder det videre, og dermed var det acceptabelt for Der Reichsführer-SS, at han var tjenlig til at få frataget sit tyske statsborgerskab.

Skrivelsen videresendtes til udenrigsministeriet for mulige kommentarer. Papirerne gik derfor videre til gesandtskabet i København, der samstemmende med NSDAP ikke nærrede udenrigspolitiske betænkeligheder ved fratagelsen, og endelig - 15. februar 1940 - afsluttede indenrigsministeren sagen ved at lade det tyske Statstidende optage meddelelse om fratagelsen af statsborgerskab for Karl Rowold og hustru.

¹⁷ Der Reichsführer-SS: Lederen af SS, Heinrich Himmler.

¹⁸ »Rowold er af tysk blod [dvs. afstamning] og har tysk statsborgerskab.«



I juli 2000 ferierede ministerpræsidenten for Niedersachsen, Sigmar Gabriel, og hans kone på Bornholm og lagde en krans på Rowolds grav på kirkegården i Olsker, ledsaget af Rowolds søn Finn. Som Karl Rowold er Gabriel fra Oker. Begivenheden blev refereret i Goslarsche Zeitung 24. august 2000, der desuden havde talt med Karl Rowolds 13 år yngre halvbroder, Heinz Rowold, der fortalte, at Karl ikke havde det politiske engagement fra hjemmet, men snarere fra onklen Wilhelm Sander, sekretær i Bygningsarbejdernes Fagforening i Goslar. (Jens Erik Larsen).

En tysker der holdt ord

Trods alt kan der ikke herske tvivl om, at emigranterne på Nordbornholm stod under en vis tysk beskyttelse. Øens første tyske kommandant var en konservativ officer af den gamle skole, og han havde lovet borgmester Niels Nielsen, at han ville give flygtningene på Nordbornholm en frist til at forlade øen, dersom han fik ordre til at foretage sig noget mod dem – og han holdt ord.

Forholdene på Bornholm under den tyske besættelse var nogenlunde rolige i forhold til det øvrige land. Det var absolut i tyskernes interesse af hensyn til bl.a. krigstekniske eksperimenter. Modstandsbevægelsen fulgte trop af hensyn til sikkerheden omkring flugtruterne fra Bornholm.

Thiel

Den eneste der blev tilbage på Bornholm

Alex Arthur Thiel. Murer. Født 25. oktober 1912 i Hamburg. Død i Allinge 5. september 1993. Aktiv i Hamburg som Reichsbannermand, en militær organisation etableret af den tyske arbejderbevægelse.

Thiel søgte kontakt til modstandsbevægelsen, men blev afvist. Han kunne heller ikke finde arbejde på Bornholm og rejste til Fyn, hvor en greve gav ham arbejde i landbruget, men da greven var af tysk afstamning, fandt han det for farligt og vendte tilbage til kollektivet, men straks efter Besættelsen fandt han det sikrest at tage til Sverige. I 1946 vendte han tilbage og blev gift med Ellen Nielsen, der drev vaskeri i Allinge. Han blev murerarbejdsmand, var siden på Hammer-



Den eneste af Haus Elsas flygtninge, der bosatte sig på Bornholm var Alex Thiel, der er fotograferet i sit hjem i Allinge i 1993. (B-d).

værket til dets lukning i 1972, derefter hos en snedkermester til han blev pensioneret i 1965. Hans kone døde i 1982.

Slaget mod den tyske arbejder

Alex Thiel var den eneste af de seks, der kom til at bo fast på Bornholm. Jeg havde samtaler med ham i 1992 og 1993:

»Jeg har stået på egne ben, siden jeg var fire. Min far faldt i krigen 1914-18. Det var allerede i 1914, i Belgien, på vej til vestfronten mod Frankrig. Vi var fem søskende, og yderligere kom der en til siden. Mor arbejdede som pålæggereske på et trykkeri, og vi klarede os derhjemme, så godt vi kunne. I 1926 kom jeg i murerlære. Det varede tre år. Økonomisk var det skrækeligt. Inflationen var så voldsom, at pengene måtte bruges straks.

Dagen efter var de værdiløse. Alt gik i stå, og millioner af mennesker mistede deres arbejde. Med Weimar-republikken havde den tyske arbejder ellers fået et grundlæggende redskab til at rejse sig, og vi unge var forventningsfulde, men pengene blev til makulatur i arbejdernes hænder, men til guld hos spekulanterne.

Mor var enestående til at holde sammen på det hele, men vi skulle ikke interessere os for, hvad der ellers skete. Hun forstod ikke, at de herskende forhold var et resultat af undertrykkelse, der måtte anspore os unge til at reagere modsat, og for mit vedkommende blev det til regulær opstand på gadeniveau

Straks jeg var udlært, blev jeg arbejdsløs. I 1927 meldte jeg mig ind i SPD og kom ind i forberedelsen af de kampgrupper, som udviklingen pegede imod. Hamburg blev for nazisterne Den røde By, og jeg blev involveret i gadekampe, uddeling af anti-nazistiske tryksager og salg af postkort, der ironiserede over nationalsocialismen. Svært bevæbnede SA- og SS-folk bankede os op om

natten og gennemtævede os. Vi havde kun de bare næver, mens SA-folkene brugte nogle modbydelige stålffedre, som sprang ud med jernkugler, når de ramte. Havde man fået én af dem over ryggen, havde man det ikke godt længe efter.

Vi boede i bydelen Hohenfelde. Til den ene side lå Brandstation 5. Til den anden holdt SA til i en lejlighed. En nat bankede de os op. Mor vågnede først og bad mig lukke op. De væltede ind i lejligheden uden videre og fandt det gamle tyske flag i sort, rødt og gult. Mor blev spurgt, hvorfor hun ikke havde hagekorsflaget. Hun svarede, at hun var vant til det gamle«.

Ved skranken i et arbejdsløshedskøkken

»Nogen tid efter blev jeg arresteret i Sachsenwald-skoven af tysk politi og overgivet til SA. Jeg sad i seks uger og fem dage, og det var - for at sige det mildt - en ubehagelig oplevelse. Jeg blev anklaget for mord og mordforsøg, men de måtte slippe mig igen. Siden blev jeg skygget af en SA-mand.

Jeg havde min gang i et arbejdsløshedskøkken og stod ved skranken sammen med nogle andre, da der kom razzia, men kammeraterne pressede sig sammen om mig, så jeg kunne kravle ind bag skranken og ud i køkkenet. Der arbejdede min bror, og han fik mig ud i baggården og videre til en anden gade. Over muren fik jeg et glimt af min forfølger.

Nu kunne jeg ikke vise mig nogle af de gamle steder, men jeg måtte nødvendigvis søge kontakt til partiet. Der fik jeg at vide, at de kammerater, der allerede sad i fængsel, regnede med, at jeg forlængst var ude af landet, og så vidt muligt lagde de nazismens anklager på de folk, der var i sikkerhed. Så måtte jeg af sted, sneg mig over grænsen og søgte til Åbenrå, hvor jeg skulle kontakte en af partiets danske kontakter, og han fik mig sendt til København, hvor vi var seks, der tog til Bornholm«.

Tietz

Da ordet »koncentrationslejr« kom til Danmark

Alfred Werner Eduard Tietz. Født i Prenzlau i 1901. Død i København i 1980. Doktor rer. pol. (nationaløkonomi). Orienteret mod SPD og fagforeningssekretær i Greifswald-området.

Juli 1933 kom Tietz med rutebåden S/S »Heimdal« til Rønne fra Kolberg, men først i København meldte han sig hos fremmedpolitiet, og i begyndelsen af 1934 kom også hans kone Dorothea (Dora) Tietz, født i Prenzlau i 1910, død i København i 1989, og datter, Christa Tietz, født i Prenzlau i 1932, illegalt til Bornholm. I 1936 fødtes sønnen Gunnar i Allinge.

Dora Tietz og børnene fik dansk statsborgerskab, men ikke Werner Tietz. Familien boede flere steder i Sandkås og Allinge og sidst i København, hvor han måtte skjule sig, adskilt fra familien, på grund af Besættelsen.



Doktor i nationaløkonomi Werner Tietz fotograferet i Allinge ca. 1935 sammen med sin lille datter Christa. (Amatørfoto).

Forsamlinger og opløb

Han fortalte de danske myndigheder, at han var flygtet til Danmark, »fordi han havde erfaret, at han skulde anbringes i en tysk Koncentrationslejr i Brandenburg« som straf, »fordi han havde deltaget i politiske Forsamlinger og Opløb«. At man i Danmark da kendte ordet 'koncentrationslejr' er blevet afvist i diskussionen efter krig og besættelse, men her er det altså brugt brugt tidligt i en dansk politirapport!

I Rønne havde Tietz opholdt sig hos tyske bekendte en uges tid og var derefter rejst til København, hvor han havde boet hos arbejderdigteren Oskar Hansen, men han havde både Schweiz og Sovjetunionen som mål, når han efter seks måneder ikke mere kunne opholde sig i Danmark. I øvrigt var hans ophold afhængigt af, hvor længe Matteotti-komiteen kunne understøtte ham med et beløb på 15 kr. om ugen. Hjælpen ophørte 1. april 1941 efter påbud fra myndighederne. Derefter var der kun socialkontorerne tilbage, men derfra skulle hjælpen tilbagebetales senere, og ifølge sønnen Gunnar Tietz var det en kilde til bekymring: »Da min mor senere blev alene med os, var tanken om den voksende gældsbyrde hendes stadige plage«.

Ud til landarbejderne

Werner Tietz var uddannet ved universitetet i Würzburg og arbejdede som underdirektør i en bank. Ved siden af var han aktiv i det tyske socialdemokrati, hvor han arbejdede med fagbevægelsen. Specielt tog han sig af organiseringen af tyske landarbejdere. I sin fritid kørte han på motorcykel ud til de store godser og mødtes med arbejderne, men ikke alle var for, og en aften stormede SA-lokalet. Tietz var forberedt og slap væk gennem en bagdør, hvorefter han søgte nordpå og kom med den bornholmske rutebåd fra Kolberg.

Et par uger efter sin ankomst til Køben-

havn, den 2. september, mødte han op hos fremmedpolitiet og fik sit deponerede pas udleveret, »idet han Mandag den 4'ds. udrejser over Malmø til Stockholm, hvor han tager Bopæl indtil videre«. Det fremgår af fremmedpolitiets papirer, at han 7. oktober 1933 henvendte sig til politiet og meddelte, at rejsen var blevet aflyst, »da Vedkommende, som skulde have huset ham, havde meddelt, at han ikke var i Stand dertil«. Han havde i stedet lejet et hus i Sandkås, »hvortil han vil søge sammen med Kammerater«.

Kort efter havde han et møde i København med sin kone, der var rejst dertil via Sverige. De aftalte, at hun og datteren skulle søge udrejsetilladelse. Den fik de på betingelse af, at de forlod Tyskland inden 24 timer. 13. februar 1934 rykkede de ind i Haus Elsa, men de fik snart en lille lejlighed hos købmanden i Storegade i Sandvig.

Man måtte have et standur

Werner Tietz måtte ikke tage arbejde og var meget nedbrudt. Han savnede sit land, og økonomien var elendig. Gunnar Tietz husker, at man søgte skovene og samlede kantareller og blåbær, som blev solgt til hoteljerne:

»Jeg husker endnu lange dage i Slotslyngen og på Langebjerg. Jeg husker både myrer og afrensningen for tæger, når man kom hjem, men folk var flinke. En række personer ydede deres egen private hjælp. Vi købte billigt kød og fisk hos slagterne og hos fiskerne. Som voksen gik det op for mig, at jeg som barn havde spist en forfærdelig masse nyrer, hjerter og indmad i øvrigt«.

Der var også et familieklenodie, et standur, som måtte sælges:

»Det var specielt min søster ked af. Fra sine besøg i bornholmske hjem vidste hun, at man havde et standur. Det hørte sig til.

Men uret blev solgt til en bornholmsk familie, og mange år senere, da den ikke var mere, sad de efterladte med dødsboet. En af

dem var nabo til lufthavnschef Erik Sjøberg i Rønne og fortalte om det tyske ur, og Sjøberg kontaktede mig, da han kendte til min historie. Jeg var klar over, at det var vores gamle ur. Min søster var absolut interesseret, og nu er uret hos hende«.

Bagning med børnene

Werner Tietz holdt meget af at bage. Bl.a. berlinerboller. »For os børn var det særlig spændende, fordi der i én af dem altid var pakket en mønt ind i et stykke pergamentpapir, i stedet for det obligatoriske syltetøj«.

En afveksling bød sig til i form af distribution af propaganda til Tyskland, og igennem sin uddannelse i nationaløkonomi påtog han sig studiekredsarbejde i politik og økonomi for medlemmer af Socialdemokratiet på Bornholm. Utålmodigt vovede han



Fru Dora Tietz, der blev hjulpet gennem mange vanskeligheder af socialdemokratiske tillidsmænd. (Amatørfoto).

sig også ud i antinazistisk propaganda blandt landsmænd. Det var almindeligt, at Hitler-organisationen Kraft durch Freude¹⁹ sendte udflugtsskibe til danske havne. Da et sådant anløb Rønne, gik Tietz om bord og fik samlet passagerer og besætning til et politisk møde i en af salonerne. Nogle af hans flygtningekolleger var med, og de blev nervøse for de konsekvenser, dette vovelige forehavende kunne få og fik ham med i land, uden at der skete noget.

Gunnar Tietz beretter videre, at forbudet mod tyske, civile statsborgeres ophold på Bornholm medførte familiens afrejse til København. Faderen blev psykisk syg og måtte indlægges på psykiatrisk hospital. I 1980 døde han som psykiatrisk patient i privat pleje.

En vanskelig tid

Der kom en vanskelig tid for familien i København. Politisk var fru Tietz uinteressant, men alligevel skulle hun hver uge melde sig på Politigården, og det ophørte først ved den tyske aktion mod politiet.

Folk fra Socialdemokratiet var eneste faste økonomiske grundlag. En lejlighed i en kommunal ejendom på Nørrebro blev det også til ad den vej, og til understøttelsens supplement gjorde fru Tietz rent på Arbejderbevægelsens Arkiv og Bibliotek på Hjalmar Brantings Plads. Hendes forældre havde drevet bagerforretning. På det grundlag fik hun en bedre plads i en af brugsforeningsbevægelsens bagerbutikker i København og var dér, til hun som 67-årig blev aldersrentenyder, som det hed.

Verdenskunst på Abildgård

Det fantastiske eventyr bag æstetikerens, friherre Herbert Garvens von Garvensburgs eksil i Sandkås.

Sandkås mellem verdenskrigene havde mellem 250 og 300 mere eller mindre faste tyske gæster - mest fra Berlin - og nogle blev fastboende.

Maleren Hans Helving fortæller i nogle erindringer om stemningen i de år. Tyskerne blev en del af lokaliteten Sandkås. Adskillige beboere fik mere eller mindre deres udkomme fra tyskerne, enten de var nazivenlige eller ej, men skellet mellem de politiske fronter var klart. Alle andre end de nazivenlige morede sig over en gedebuk, der fandt føde i rabatten til en sommerhusvej. Det var ikke så meget for at udnytte græsset, men mere for at tirre tyskvenlige. Den lugtede skrækkeligt og var tyrannisk. Den kunne kun hedde Hitler. Bag hækken sad Frau Westphal fra Berlin og irriteredes over geden og åbnede for en fra Berlin medbragt Volksempfänger²⁰, der stod fast på Königswusterhausen²¹, og som der blev skruet hensynsløst op for under Hitlers støjende taler.

Mere kunst end forretning

Den første fastboende tysker var von Garvens, der besad en enestående samling af bl.a. de malere, der af Hitler fordømtes som udøvere af entartete Kunst²², og kunsthånd-

19 Kraft durch Freude (KdF): Den nazistiske »massefritidsorganisation«, der arrangerede krydstogter og rejser samt drev hoteller og vandrerhjem. Desuden støttede man teaterforestillinger, koncerter, udstillinger samt gennemførte voksenundervisningskurser. Og så var det KdF, der stod bag den senere så berømte »Volkswagen«. Målgruppen var »den tyske arbejder«, som man herigennem håbede at vinde for nazismen.

20 Volksempfänger: En slags »standardradio« med begrænset rækkevidde (så man ikke alt for nemt kunne aflytte udenlandsk radio!).

21 Königswusterhausen: Tysk radiostation.

22 Entartete Kunst: »Degenereret kunst«: Nazisternes betegnelse for abstrakt, »uforståelig« kunst. Kunstnere, der vovede at lave sligt, fik forbud mod at male - eller ramtes af endnu hårdere sanktioner!

værk fra fjerne dele af verden, og det tiltrak avantgardismens danske kunstnere, der her kunne opleve europæisk ekspressionisme.

Paul Bodo Franz Herbert Garvens von Garvensburg var friherre, født i Hannover 24. september 1883 som tredje barn af en hannoveransk adelsfamilie med jord og fabriker. Faderen, Wilhelm Friedrich Garvens, i 1910 adlet som Wilhelm Garvens von Garvensburg, var industrimand (pumper og landbrugsmaskiner).

Herbert tog studentereksamen og kom som 27-årig i 1910 til at arbejde som volontør i filialen i Hamburg, men han var langt inde i kunsten, og tjenstlige rejser udnyttedes til kunststudier. I 1907-08 var han i Japan, Korea, Kina, Indonesien, Tibet og Indien, og han anskaffede mængder af kunsthåndværk, porcelæn, pergamentruller, kinesiske tuschtegninger, japanske træsnit, indiske stoffer, ciselerede metalfade, tempelbil-

leder og masker fra Tibet. Kasser og kister ankom til Hannover.

Faderen undrede sig - hvad var det for en søn? - og sendte ham til en bank i London og siden til en børsrådgiver i New York, men Herbert opsøgte de gamle indianersamfund og rejste hjem over Stillehavet, idet han opsøgte uberørte samfund.

Det førte ham naturligt ind i den europæiske ekspressionisme, og helt elektrisk blev han, da han hos en kunsthandler fandt grafiske arbejder af maleren James Ensor, der i sine motiver gjorde brug af karnevalsmasker, groteske figurer og skeletter i uhyrlige fantasiopstillinger. Han opsøgte Ensor i Ostende i 1910 og købte 129 raderinger og siden berømte malerier som *Der Mahler Finch* fra 1880, *Die Versuchung des heiligen Antonius* og *Die Marquise* fra 1911. I 1913 skrev han en bog om Ensor og blev den, der førte denne betydelige ekspressionist frem.



Paul Bodo Franz Herbert Garvens von Garvensburg fotograferet i Rønne i smart 1940-attitude. (Kaare Rasmussen).

Krigsfange og kulturformidler

Unge Garvens gennemførte handelsuddannelsen delvis, men sideløbende opbyggede han en udstillingsvirksomhed i Hannover, og i 1916 var han ledende i stiftelsen af Kestner-Gesellschaft som det første uafhængige udstillingsforum for moderne kunst, men 1. Verdenskrig stoppede den 31-åriges samlervirksomhed. Som adelsmand var han reserveofficer og indkaldtes til et Ulaner-regiment²³, blev taget til fange og opholdt sig 1918-1919 i krigsfangelejren Fort Barraux i Sydfrankrig, men også her lod det sig gøre at arbejde med kunst. Han og en jævnaldrende fange, Hanns Krenz, boghandler i Lübeck, siden antikvitets- og kunsthandler i Berlin, udstillede Rembrandt-reproduktioner i lejren, arrangerede oplæsninger og foredrag og samlede en bog med digte, illustreret med Garvens' linoleums- og træsnit.

23 Ulanerne var rytteri, bevæbnet med lange lanser.



Garvens var født i et palæ i et fornemt Hannover-kvarter. I 1891 købte hans fader, industrimanden Wilhelm Garvens, Gods Garvens og Burg Züschen fire kilometer nord for den lille by Fritzlar. Borgen nævnes første gang i 1237. Wilhelm Garvens købte godset i 1891 og indrettede forsøgsstation for den maskinfabrik, han drev i Hannover. 1910 adledes han som Wilhelm Garvens von Garvensburg. Han døde i 1913, og en søn, Wolfgang, arvede komplekset. I dag er der hotel og restaurant. (Postkort).

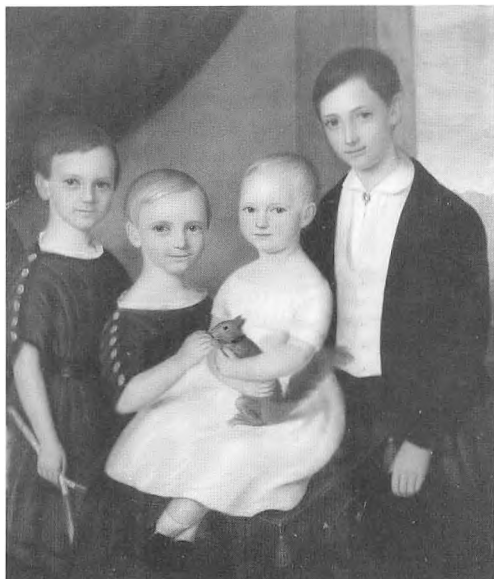
Fordringsfuld og luksuriøs

Tilbage i Hannover fandt Garvens, at Kestner-Gesellschaft havde bidraget til grundlæggelsen af hans egen salon, som han etablerede i Herrenhausen, Hannover, Jägerstrasse 12A, i en arvet herskabsvilla. Her åbnede han 1. oktober 1920 et fashionabelt galleri, der i ekspressionistisk iscenesættelse spejlede ham som en fordringsfuld, kultiveret person med hang til luksus, bevidst eksperimenterende med moderne strømninger mod det grelle og uden for gængse samfundsnormer.

I den store villa drev han avanceret teater - skuespil og ballet - mode-soireer og performances. Unge dansere, sangere, musikere, komponister, skuespillere, digtere og ma-

lere fik en chance her. Han indrettede et bibliotek, udgav samlinger af håndkolorerede litografier på håndgjort papir og i luksuriøs læderindbinding, men alt var dekadent i forhold til stadsdirektørens kunstpolitik, der holdt sig de kejserlige dyder og ikke gik længere end til den efterhånden bedagede impressionisme.

Med alt dette vandt Garvens og hans nære medarbejder Hanns Krenz - i perioder også en medfange, billedhuggeren Richard Heinzmann - sympati hos et eksklusivt publikum, mens det etablerede Hannover fandt det opsigtsvækkende og ellers ignorerede det, men i dag står Garvens i Hannover som én af de få, der banede vejen for den moderne kunst.



Et af de Garvens-billeder, der gik tilbage til familien i Tyskland: Et søskende-portræt med Paul Bodo Franz Herbert i kjole midt i det tilforladelige sceneri. Reglbundet familieidyl i tysk Biedermeier-stil. (Alfred Kjøller).

Der skete noget

Ønsket var både at vise frem og handle, selv om Garvens ikke var nogen god forretningsmand, men kunsten skulle vandre.

Samlere forfalder blot til ensidighed. Ved at handle udstråler kunstværkerne et mere intensivt liv, lever og spejler sig i manges øjne, de vandrer, fastslog han som programklæring. En bestemt retning skulle ikke fremmes, men kunst overhovedet! Alle tiders og folkeslags kunst. Bane vejen for sand kunstnerisk skaben i modsætning til mode og anden dårligdom. En bestemt retning er ikke det eneste saliggørende. Det drejer sig om at måle, vurdere, bevare.

Han fulgte kunstnerne, gallerierne og museerne, opbyggede kontakter - bl.a. til Bauhaus i Berlin - og lånte billeder ud: Picasso, Nolde, Rosseau, Kokoschka, Léger, Klee og meget andet godt.

Samtidig opbyggede han egne udstillin-

ger. Den første forenede europæiske mestre med tibetansk kunsthåndværk, tunge orientalske tæpper, sjældne bronzegenstande, svulmende buddhaer, orientalsk kobbertøj, vitriner med porcelæn, gedigne møbler - og blomster effektivt arrangeret i skrøbeligt porcelæn. Hvert værelse var en original enhed.

Det vakte europæisk opsig, da han i marts-april 1921 viste russiske ikoner - nærmest ukendte i Europa - og folkekunst sammen med arbejder af folk som Archipenko, Chagall, Jawlensky, Kandinsky, Puni, Segall, Werefkin. En ukendt pragtverden, der fik tidsskrifter som Ararat, Cicerone og Kunstblatt til at undres.

Blandt stikkende kaktus

I forhold til de ekstatiske værker havde Garvens forståelse for de forudgående epokers skønheder og kraft og besad erkendelsen af den åndshistoriske nødvendighed af det for-gangne for at forstå og udvikle det fremtidige, men mere end af tanken om generationernes følgen hinanden blev både Kestner-Gesellschaft og galleriet bestemt af Garvens' udsøgte sans for varieret anvendelse af gammelt og nyt til forståelse af sammenhængen.

Den elegante æstet fandt glæde ved at lade sammenkomsterne i Hannover-villaen fyldes af udsøgte nydelser for sanserne og udviklede sin salons intimitet til at være et refugium for livsnydere med yderliggående krav. Nok mere åben over for det overraskende og utænkelige som voldsom kontrast til, hvad Kestner kunne acceptere, men der var ingen konkurrence mellem de to steder. De var forskellige, men der var mest spændende hos Garvens. I 1922 fremførte begge institutioner en parallel udstilling af Nolde, og Hannoversche Kurier fastslog, at hos Kestner var udstillingen kold, næsten videnskabelig, men i Jägerstrasse så man en raffineret, bizar sammenstilling af Nolde blandt eksotiske skulpturer og stikkende kaktus!

Flink fyr - rig - homoseksuel

Der var mange, der undredes. Den avancerede tyske ekspressionist George Grosz omtaler i et brev et besøg hos Garvens i Sandkås i 1935:

»Min ven var en flink fyr, rig, homoseksuel og holdt af at omgås unge håndværkere. Han lignede et friskt æble og rødmede som en ung pige, hvis man kom til at røre ved ham«.

Nogle år senere, 20. juni 1952, skriver Grosz til Marc Sandler om at sælge billedet *John, der kleine Frauenmörder* til Sandler, som han malede omkring 1919. Han så det sidste gang omkring 1925. Da *»hang det i den berømte samler Herbert von Garvens' meget excentriske soveværelse i Hannover«.*

Dette soveværelse var holdt helt i sort og fuldt af kaktus: *»Man fik gåsehud; på væggen 'Mein Kleiner Frauenmörder' og et par førsteklases James Ensor«.* Grosz havde også engang besøgt Garvens' »slot i byen« for at åbne en udstilling af egne billeder:

»For min skyld arrangerede han et maskebal - en højest uhyggelig affære; det var som om jeg var omringet af lutter små og store 'Frauenmörder'. Ja, sådan var Herbert von Garvens«. Grosz var fascineret, men usikker overfor, om denne eksklusivitet var vejen mod kunstens brede blomstring.

Inflation og marmelademadder

I salgsanliggender kunne Garvens være mere imødekommende end godt var for hans i øvrigt meget lidt udviklede forretningssans. I 1922 udsendte han en lille bog om udstillingsvirksomheden i Jägerstrasse. Der var blevet vist 26 udstillinger i galleriets næsten treårige levetid. Det vil sige fra 1. oktober 1920 til 30. november 1923 - med en elendig økonomi, og nu ophørte samarbejdet med Krenz og Kestner-Gesellschaft.

Tysklands voldsomme inflation var medvirkende hertil og medførte økonomisk og

mentalt kaos i Jägerstrasse. Da Garvens i 1923 fejrede sin 40 års fødselsdag med udstilling og elegant soiree, kneb det med serveringen på grund af den galopperende inflation. Flere af gæsterne havde selv medbragt fortæring, mens Garvens bød på marmelademadder - serveret på gammelt porcelæn. En skøn oplevelse konstaterede aviserne dagen efter!

Ekstrem selskabelighed

Hanns Krenz var en god mand for von Garvens. Han havde samme smag for nye bevægelser og håndslag for at indbygge nye strømme i aparte eksteriorer, og ligesom Garvens yndede han ekstrem selskabelighed. I Wolfstrasse, nær villaen, havde Krenz lejlighed i et havehus, Café Krenz kaldet, udstyret med monstrøse vidnesbyrd om fol-



Et eksotisk kabinet i den herskabelige ejendom i Hannover, hvor Garvens indrettede avanceret galleri. Der er tekstiler og genstande fra Java, Bali og Sumatra - og tre Nolde-akvareller. Ejendommen udslettedes af bomber under 2. Verdenskrig. (Hanns Krenz).

kekunst fra Afrika og Stillehavet, eksotiske masker og figurer af mere eller mindre ob-skøn art, men stedet var yndet samlingssted for voldsomme debatter, kostumefester og drikkelag. Begge foretrak udsøgte herreselskaber, og der er sammenhæng med Garvens' seksualitet i hans interesse for bl.a værker af Dix, Ensor og Gros - som tilbage-svar på optagetheden af det seksualpatologi-ske islæt i disse kunstneres værker.

Ferie på dystre baggrund

Både Krenz og Garvens var i opbrud og lagde planer om at fraflytte Hannover, hvilket også hang sammen med de herrers seksuelle interesser. 20. juni 1952 skriver Grosz til Marc Sandler:

»Det sidste jeg hørte fra ham, var en post-korthilsen fra Bornholm i Danmark. Han måtte stikke af, da Haarmann-sagen kom frem i lyset«.

Det var en ubehagelig sag, hvor hverken Kranz eller Garvens var indblandet, men

den var diskriminerende for mennesker, der i almindelighed ikke blev opfattet som normale.

Altså tog han ferie, som det hed. Han foretog i 1927-28 en rejse til Java, Korea og Hawaii. Siden tog han ophold i en lille tysk by Prerow. Her var det, han besluttede sig for Bornholm og her erhvervede i alt tre ejendomme. Han læste Hitlers kampskrift *Mein Kampf*, og derefter meddelte han broderen i Hannover:

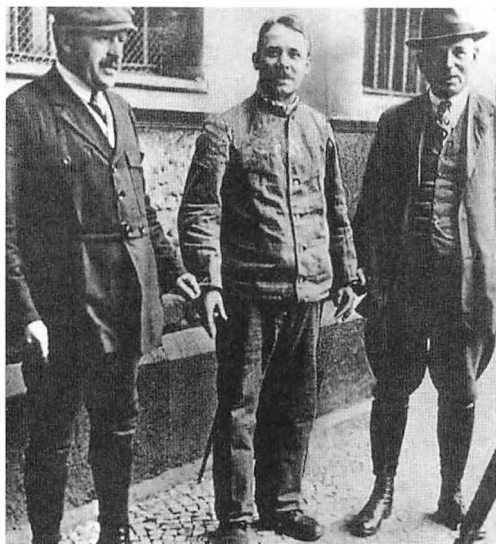
»Jeg vender ikke mere tilbage«!

Massemorderen Haarmann

Fritz Haarmann-sagen var uhyggelig. Han var masse-morder, og sagen vakte harme. Litteraturen omkring Krenz-Garvens taler om Haarmanns infame beskyldninger under afhøringerne - ren og skær ondskabsfuldhed, melder retsprotokollen. Han havde etableret kontakt mellem unge mænd og velhavende homoseksuelle i Hannover. I den sammenhæng skulle han - for at gøre dem tavse -



Abildgård forår 1939, ti år efter erhvervelsen. I det ydre står ejendommen som et velholdt bornholmsk avlsbrug, men inden døre var det overalt en fremmed verden. Væggene var malet i pastelfarver, og billederne skød farverigt ud i rummene, fremhævende sjældne antikke møbler. Fra mørke nicher glødede russiske ikoner. I sommertiden akkompagneredes alt af blomster fra mark og skov. Abildgård bestod af flere bygninger og en lille naboejendom. En lade var fyldt med malerier. Abildgård ligger højt med en græsmark foran mod havet. I 1970 blev der her opført et moderne turisthotel. (Amatørfoto).



8. marts 2000 bragte »Hannoversche Allgemeine Zeitung« dette billede af morderen Fritz Haarmann - i midten - lænket til to vogtere med håndjern. Han blev i 1925 dømt til døden for at have myrdet 40 unge mænd. Han hævdede at have arbejdet for Hannovers homoseksuelle og dræbe efter ordre fra Garvens for at bringe de unge til tavshed. Det var opspind. (Deutsche Presse Agentur.)

have dræbt 24 efter ordre fra Garvens, parteret dem og kastet delene i Leine-floden. Beskyldningerne blev afvist som en syg hjernes grusomme påfund, men dømt blev han.

Som så meget andet fra før krigen dukker denne sag op i Tyskland i dag. Hannoversche Allgemeine Zeitung omtalte 29. februar 2000 et forslag om at fremdrage mindet om dette umenneske under overskriften:

»Kunstnere vil gøre den gamle by til et Haarmann-område«.

40 kunstnere var interesserede i at realisere projektet med malerier, skulpturer og aktioner. Cafeen Museumsstuen skulle omdøbes til Haarmanns Kantine - og servere Haarmann-yndlingsretter: Blodpølser og sylte. Græsrodsbevægelsen »Levende By« gik ind for ideen, Kulturministeriet ligeså, men mange borgere protesterede.

For moderne for Köln

Før Garvens forlod Hannover, forestillede han sig sin samling offentligt anbragt. Fra 30. oktober 1923 og mere end et år frem forhandlede han med Köln om byens overtagelse af 97 kunstværker, vurderet til 200.000 Reichsmark - »en fremragende samling international, moderne kunst«, der skulle indgå i to andre samleres kollektion. Garvens skulle være direktør eller udstyres med en lejlighed/kunsthandel. Köln-museerne var begejstrede, men for overborgmester Konrad Adenauer, den senere kansler²⁴, var samlingen for moderne!



Til verdensudstillingen i New York 1939 udlånte Garvens arbejder af Robert Delaunay og James Ensor. De vendte aldrig tilbage. Billedet viser Delaunays dramatisering af Saint Severin-katedralen. Det hænger nu på Solomon R. Guggenheim Museum, New York. Ensor-billedet på Museum of Modern Art, NY. (Alfred Kjølner).

24 Adenauer blev den første vesttyske forbundskansler (1949-1963).

Nu kørte Garvens træ. Flere værker kom på auktion hos von der Porten i Hannover, mens andre blev deponeret på Provinzialmuseum Hannover. Flere blev beslaglagt af Hitler i 1936, men hvad der var tilbage på museet og i Hannoverstrasse kom senere til Bornholm, og det var ikke så lidt.

Ingen penge - men kunst

Ejendomskebene på Bornholm gjorde Garvens fattig på pekuniære midler. Det blev svært at klare brandforsikringspolice på 13,33 kr., men antikviteter og billeder kun-



Sjældent kunsthåndværk fra Kina var at finde i Garvens' samling. Hestehovedet er kinesisk, fra Tang-dynastiet²⁵.

ne - for nu at bruge det mål, der øver en djævelsk indflydelse på os alle - ikke undgå en milliardvurdering i dag. Gæster skrev imponeret om, hvordan man i hans bondehus mødte arbejder af Ensor, Gris, Archipenko og Matisse. Væggene var tapetserede med storformatbilleder.

Adskilligt er nu på museer i England, Tyskland og USA. Nogle blev udlånt til

USA til verdensudstillingen i 1939 og vendte aldrig tilbage. Meget blev efter Garvens' død i 1953 spredt på auktioner i Stuttgart, København og Sandkås.

Per Limkilde fra Bruun Rasmussen i København besøgte Abildgård og lagde op til en international auktion, men familien greb ind. Dens sagfører mente, han havde været gift, men var blevet skilt før tiden på Bornholm. I hvert fald blev auktionen i København delvis omstødt. 30 af de europæisk mest berømte værker bortauktioneredes af Stuttgarter Kunstkabinett. Der afholdtes dog to auktioner hos Bruun Rasmussen i 1953 og 1954, og på en af den bornholmske sommers mange korngule dage afholdtes en afsluttende auktion på marken foran Abildgård.

Flugt til København

I 1943 måtte Garvens forlade Bornholm og boede flere steder før den i denne henseende berømte antikvarboghandler Carl Frederik Simonsen forsynede ham med et dansk legitimationskort med navnet George Smith, med bopæl på Tagensvej 168. I virkeligheden skjulte han sig til 1945 i en villa i Lyngby tilhørende hans unge medhjælper og ven på Abildgård, maleren Eli Rasmussen.

Tilbage på Bornholm skrev han til Krenz, der nu boede i Berlin:

»Jeg har haft det forholdsvis godt under denne vanvittige og skrækkelige krig og håber også, at jeg kan blive her, mit højeste ønske«.

Garvens frygtede det danske opgør med besættelsesmagten, men han var ikke den, der sad og rugede i sin forsirede rede. Han talte og skrev dansk, havde god kontakt til sognefogden, der sikrede opholdstilladelsen, og kom ikke under loven, der beslaglagde tysk ejendom - på grund af hans holdning til det tyske rige og hjælp til danske frihedskæmpere og emigranterne i Haus Elsa. I 1946 blev han endda dansk statsborger.

²⁵ Tang-dynastiet: Betegnelse for Kina i perioden 618-907 e.Kr.

Breve fra ham røber en lykkelig afhængighed af omgivelserne. En af hans dage er gået med at hente brød og mælk og hente Tabu på Lærkegård - en af hundene, der har været i pleje dér under bortrejse - mens katten Strobinetto - italiensk for stribet - havde klaret sig selv, tilset og fodret med mælk af fruhen fra pension Sandy Hook.

Trængsel i bondehuset

Han åbnede sine huse for unge kunstnere og interesserede fra ind- og udland, og der kunne være trængsel. I 1947 skriver han til Krenz:

»Her vokser alt mig over hovedet, vi har fuldt belagt, i øjeblikket 15 personer og på grund af tørken ingen vand i brønden - og næsten dagligt besværligheder med at skaffe levnedsmidler på grund af de mange sommergæster på øen«.

2. februar 1949 meddeler han:



Garvens interesserede sig ikke for de mange gode malere på Bornholm i hans tid. Derimod var han optaget af den naivt malende Claus Johansen, der boede på loftet til en landejendom i Rutsker. (Svend Parksø).

»Jeg arbejder i skoven næsten hver dag, men større træer kan jeg ikke fælde med den lille sav og heller ikke alene - men jeg renser! I går var jeg på Pæregård for at hente hundetegn og fik en kop kaffe i hast, fordi Rinus [gdr. og sandemand Marinus Christensen] skulle til Allinge. Han kørte så Tabu og mig hjem; han sagde, jeg skulle komme en aften og få en bid brød«.

Testamentet

Forholdet mellem Eli Rasmussen og Garvens var meget nært, og under et af mine mange møder med ham i Svaneke fortalte han:

»Da han søgte til København af frygt for at blive taget af tyskerne, skrev han en slags testamente, der fastslog, at hvis der skete ham noget, skulle jeg arve møbler og kunstgenstande i det hele taget, mens familieselvet og andet af familiehistorisk interesse



I 1952 blev et portræt af Garvens' moder returneret til familien i Hannover. Forinden kopieredes det af maleren Eli Rasmussen. (Alfred Kjøller).



Den internationalt kendte maler Asger Jorn efterlod sig bl. a. dette billede på Abildgård: Portræt af Garvens i 1942, mens han var »under jorden« i København. Det blev i mange år betragtet som forsvundet, men dukkede pludselig op på auktioner i bl.a. London, før det i 1990 kom til Bornholms Kunstmuseum. Portrættet er en karikatur, der understreger den portrætteredes evne til at se og udtrykke sig mundtligt. (B-d).

skulle tilbage til Tyskland, men vi ophævede testamentet ved simpelt hen at rive det i stykker.

Straks efter Besættelsens ophør talte han med sandemanden [sognefogden] om at blive dansk statsborger. Jeg cyklede rundt på Bornholm og samlede underskrifter fra bornholmere, der ville sige god for ham og hans optræden under Besættelsen, men det ville hæmme hans ansøgning, hvis han intet ejede, og så foreslog jeg, at vi ophævede testamentet, som endnu ikke var kommet til familiens kundskab.

- Mener du virkelig det? spurgte han.

- Ja. Jeg rev det selv i stykker og stoppede det i kaminen på Abildgård, og sit danske statsborgerskab fik han uden vanskeligheder«.

Lyste af noget der ikke er mere

På klippekuden oven for Store Sandkås-stranden ligger et sommerhus, der engang var indrettet som kunstsalon, drevet af søstrene Helga og Sofie Anker. Her kom Garvens med Ensor- og Grosz-tegninger, der blandede sig med værker af lokale kunstnere. Unge kunstnerspirer passede salonen, og én af dem var Kirsten Fabricius Nielsen, der var i vævelære hos Ankersøstrene. Hun var ung og køn og ombejlet af de unge malere og blev i 1950 gift med Niels Østergaard.

Den ældre Garvens gjorde et dybt indtryk på hende, har hun fortalt:

»Han var velklædt og meget forfinet i sine bevægelser. Perfekt i opførsel og tale og lyste af noget, der ikke er mere, og selv om jeg ikke tror, han havde ret meget at slå om sig med, evnede han at arrangere små frokoster



I en halv snes år var Abildgård fristed for billedhuggeren Erik Thommesen og hans kone, væveren Anna Thommesen. I 1944 udstillede han sammen med maleren Eli Rasmussen på Dams Hotel i Rønne. Sidstnævnte boede på Abildgård i 14 år. Ved Garvens' død blev han sat ud af familien og flyttede til Klømberhus i Bådstad. Siden købte han Nansens Gård i Svaneke og drev pensionat og kunstgalleri og døde her i 1997. (Svend Parksø).



Sommeren 1953 forberedte Garvens en rejse til New York. 22. juni blev han syg og indlagdes 22. juli på sygehuset i Rønne og blev opereret for kræft. 9. august døde han og blev begravet i Olsker. Begravelsen samlede både tysk og dansk deltagelse. Graven er fredet af menighedsrådet. (B-d).

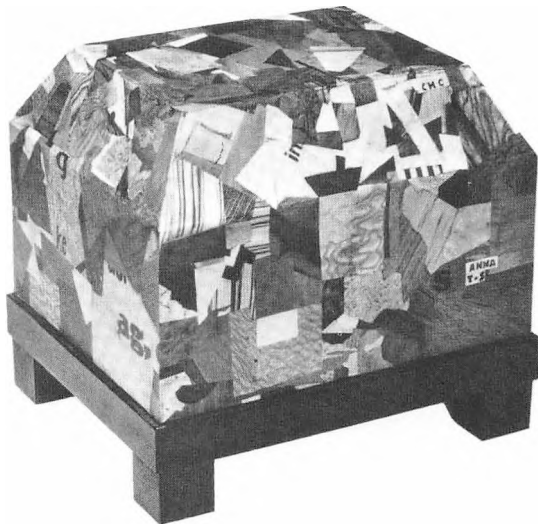
og middage på Abildgård, men det betagende var mere hans arrangementer med blomster, fint porcelæn og sølvtøj, end det, han serverede«.

Den gule Drage

»For mig står det som et eventyr«, fortæller Finn Rowold. »Selv boede han i en bungalow, som havde sit forbillede i en kinesisk pavillon, men i stilen var der umiskendelige bornholmske træk, og der var malet en gul drage, der snoede sig beskyttende omkring huset. To verandaer åbnede sig under stråtaget ud mod naturen. Ellers var der kun ét rum, Garvens' rigt udsmykkede soveværelse. Midt i det hele stod en pragtfuld himmelseng, som også var hjemført fra en eller anden fjern egn. Under baldakinen hang der indtørrede

menneskehoveder fra Indonesien. En udstoppet alligator gabede dramatisk over sengen, der var dækket af et lamaskind fra Peru.

Mine forældre og jeg besøgte ham en sommeraften. Det glimtede fra Sct. Hansorme på vejen til hytten, og der duftede af kaprifolier. I værelset havde han arrangeret en overdådighed af disse blomster i en indisk bronzekedel. Selv var han - som sædvanlig - klædt i knickers med spraglede kvaster i sportsstrømperne, og hvor han end gik og stod, fulgte hans to Cocker Spaniels ham i hælene«.



På Abildgård afholdtes i 1954 »en frasorteret auktion«, hvor Tobaksskrinet Anna blev købt af boghandler Edmund Andersen, Rønne, for 100 kr. I 1972 kom det på auktion hos Bruun Rasmussen og fik hammerslag ved et bud på 32.000 kr. Pengene anvendte boghandleren til en rejse til Afrika. Køberen var Marlborough Fine Art Ltd., London. 1987 kom det til Kestner-Museum, Hannover. Skrinet er udført i intarsia i flere træsorter af snedker Albert Schulze, Hannover, efter udkast af den tyske dadaist Kurt Schwitters. Skrinet har navn efter hans lyrikparodierende digt Anna Blume, et af dadaismens markanteste litterære udtryk. Navnet er meningsløst, men suggestivt for rytmen i teksten. (B-d).



En platinring med smaragder skaffede mønt til Garvens' overtagelse af Callmann-huset i Sandkås. Det blev derefter overdraget Anni Björn.

Callmann

Revolutionerende funkisbyggeri i Sandkås

Funkisstilens strenge formudtryk kom til udtryk på Bornholm gennem villaen Haus Elsa, som Rowold og hans kammerater fik stillet til rådighed i 1933.

Stilen demonstreredes af en tysk arkitekt Elsa Ulrich, gift med direktør Joakim Callmann.

De var jøder og kendt med Sandkås fra ferier. Han drev en mindre kemisk fabrik, men en morgen blev han mødt af en brovtende SA'er med påbud om at forsvinde. Callmann kendte sin stilling i det styre og forlod straks landet.

Fruen var først uddannet som murer - Tysklands første kvindelige - og gennemgik derefter en uddannelse som arkitekt. Midt i det hele blev hun udskrevet til »arbejdstjeneste« samt frataget sit pas, men hun gjorde sin uddannelse færdig og fik lov til at rejse til Bornholm under foregivende af, at hun dér »havde et hus for en klient under opførelse«.

Hun var meget optaget af funktionalismens ideer om det hensigtsmæssige som det skønneste og byggede huset i Sandkås. Parret ville slå sig ned her, men fandt ikke eksistensmuligheder, og huset blev solgt i 1941, hvorefter parret bosatte sig i København.

Joakim Callmann gennemgik en uddannelse som murer, siden som arkitekt, og de slog sig sammen om en tegnestue, men i 1943 måtte de til Sverige som andre jøder. Efter Befrielsen vendte de tilbage og genoptog arkitektvirksomheden.

Haus Elsa-navnet forsvandt med den nye ejer, Karl Mortensen. Han gav det navnet »Karmo« efter sin første hustru KARna og sit eget efternavn MORTensen.

Karl Mortensen, der boede på Christian Winthersvej i Kongens Lyngby, blev i begyndelsen af april 1945 skudt af tyskerne. Hans kone, Inge Rigmor Mortensen, henvendte sig på Dagmarhus²⁶ og fik besked om, at hendes mand var blevet skudt. Han nævnes på en sten i mindelunden i Ryvangen.

²⁶ Dagmarhus: Gestapos danske hovedkvarter.

I *Frit Danmarks Hvidbog*, 2, 1946, side 496 kan læses:

»Mortensen, Carl. Grosserer, Lyngby. Død 13. april 1945. (Clearingmord)«.

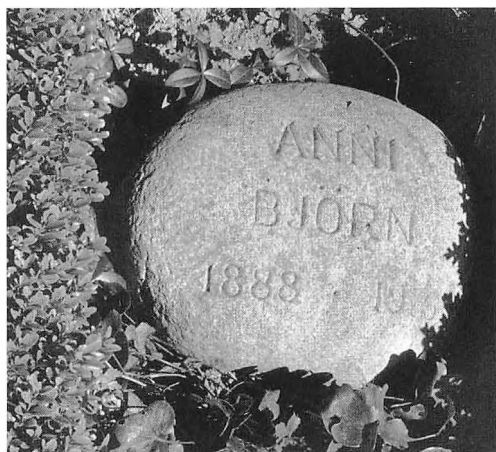
I bogen *Daglige Beretninger om Begivenheder under den tyske Besættelse* fra 1946 står under torsdag den 19. april 1945, at »Grosserer Carl Mortensen, Chr. Winthers Vej 38, Lyngby, blev Natten til Lørdag arresteret af Gestapo. Hans Hustru har nu faaet Meddelelse om, at han er blevet skudt under et Flugtforsøg«.

Björn

Et hus for en platinring med smaragder

Karmo blev af fru Mortensen - med von Garvens som mellemmand - solgt til hans nære veninde, Anni Björn, der var tyskfødt, uddannet som operasangerinde og bosat i Köln, hvor hun havde været gift med direktøren for den derværende opera.

Hun boede først på Abildgård, men i længden blev det for kompliceret for dem begge. Hun talte meget om Karmo, og da



Anni Björn, født 1888, død 1976, fandt sin grav i Danmark, på kirkegården i Olsker, ved siden af venen Herbert Garvens von Garvensburg. (B-d).

det skulle sælges, købte von Garvens det til hende. Han havde ikke pengene, men i København gik han til hofjuvelér Michelsen med en familiering af platin, indfattet med smaragder. Den gav penge til købet af huset, og Anni Björn kom der hver sommer, men var ellers bosat i Köln. I 1976 døde hun, og ifølge testamentet overgik huset til maleren Niels Østergaard i Olsker, men han var død i 1974. I stedet blev det overtaget af hans enke, væveren Kirsten (Kiss) Østergaard, der straks afhændede det.

Et jagerfly eksploderede i haven

Finn Rowold husker:

»Anni Björn havde lysende, blå øjne i et meget levende og altid smilende ansigt. Hun var ivrig soldyrker og badede hver morgen - i al slags vejr - fra den store badestrand i Sandkås.

Min fader fortalte hendes historie. Hun og hendes mand boede i et mondænt villakvarter i Köln. Under et engelsk bombeangreb styrtede en bombeeskortende jager ned i haven.

Ægteparret opholdt sig i bombekælderen og hørte nedslaget. Han gik ud, og dér mødte der ham et ejendommeligt syn. Maskinen stod med næsen i jorden, og piloten sås tydeligt gennem kabinens plexiglas. Det tyske civilværn kom og afspærrede haven, og parret gik til ro. Men ægtemanden var urolig. Var det ikke ligesom piloten havde bevæget sig?

Han stod op og gik ud. Da eksploderede maskinen og brød i brand. Han dræbtes, og villaen styrtede sammen.

Næste dag fandtes fruén bevidstløs i ruinerne og vågnede først op flere dage efter på et hospital. Hun kom sig og forlod Tyskland efter krigen.

Hun giftede sig pro forma med en nordmand, skuespilinstruktør Alf Björn. De boede i Norge, men da hendes nye mand døde, søgte hun til Bornholm og genoptog et gammelt forhold til Garvens. Siden blev det til

»Karmo«, hvor hun medbragte en fru Stage Petersen og hendes tre børn. En god kammerat, Bjørn Bilgram, og jeg kom der meget i vores ferier - på grund af en vis interesse for datteren Nina. Fru Stage Petersen og Anni Björn var særdeles glade for rødvin og lod det munde ud i en originalitet, der gik ud på at indramme bedene i haven med de tomme flasker - så mange som muligt - og have-møblerne blev malet i de mest umulige farver«.

Pöppelmann

Modstandsfolk ødelagde møblementet

På den noget større grund ved siden af byggede den berejste ingeniør, dr. Heinrich Pöppelmann, et dejligt træhus, der blev konfiskeret efter krigen som tysk ejendom. 5. maj fik det besøg af såkaldte frihedskæmpere, der syntes de gjorde en god gerning ved groft at maltraktere dele af huset og dets fremmedartede indbo, der var samlet af Pöppelmann under rejser i Rusland som ingeniør.

»Det var bittert«, sagde Pöppelmann mange år efter. Han og familien vendte nemlig - trods alt - tilbage til Bornholm og fik et elendigt lille hus oppe ved landevejen, »men Tyskland havde forbrudt sig, og det måtte vi være med til at betale, skønt vi intet havde med nazismen at gøre, og jeg - netop på baggrund af mine mange år som ingeniør i Rusland indtil revolutionen - kunne forudskikke, hvad der var på vej i Tyskland, men vi var stadig glade for at komme her, og hvad der skete med vores dejlige hus i klipperne, tog vi som en del af det, der måtte ske efter krigens ophør«.

Janower

Goethe-medaljen i guld

I 1948 blev der på en auktion i Svendborg udbudt en kasse med »blandede bøger«. En

antikvarboghandler bød en krone og fik hammerslag. Blandt bøgerne var den tyske digter, Johan Wolfgang von Goethes samlede værker på tysk. De stod længe på hans boghylde derhjemme, og jeg har bladet meget i dem - for antikvarboghandleren var min fader - men så blev det jul, og så skulle der skaffes penge. Derfor blev de sendt til en københavnsk antikvarboghandler formedelst 300 kr. Dem holdt vi en fin jul for!

Det fremgik af de enkelte bind, at de havde tilhørt en tysk dame, Liddy Janower, og hendes historie blev oprullet, da jeg kom i forbindelse med familien Rowold.

Måtte opgive alt

Finn Rowold mødte hende gennem sine forældre, og hun gjorde også et dybt indtryk:

»Liddy Janower og hendes mand Wolf Janower var som jøder flygtet til Danmark. Det var velstående folk, der sidst i trediverne måtte forlade deres hjem i Haynau. Han drev en omfattende advokatvirksomhed, der



Liddy Janower hvis store lidenskab var den tyske digter Goethe. (Polyfoto).

blev splittet ad af nazisterne, og parret rejste til Danmark med deres to døtre.

Wolf Janower kom aldrig over flugten og kom heller ikke til at fungere i Danmark. Hvad der var overgået ham og hans praksis og de udsigter, udviklingen i Tyskland åbenbarede, ramte ham hårdt, og kort tid efter ankomsten til Danmark døde han.

Liddy havde medbragt en bogsamling, der var knyttet til hendes store lidenskab: Goethe. Hun var fortrolig med hans værker og evnede at fortolke dem. Så anerkendt blev hun, at hun, på trods af at hun ikke var akademiker, tildeltes Goethe-medaljen i guld.

Finn Rowold havde den glæde at arve nogle af hendes Goethe-bøger, og de står nu i hans hus i Sandkås som et kært minde om et stort menneske:

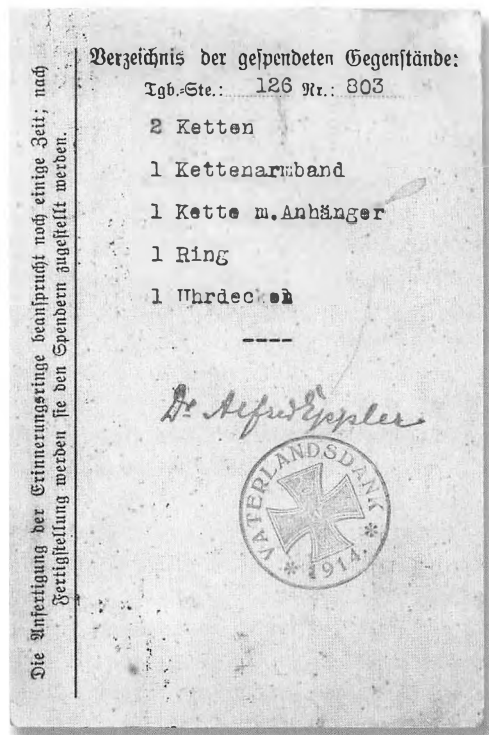
»Hun imponerede mig med sin veltalendehed omkring Goethe, og hun blev også i Danmark anerkendt for sit engagement. Der kom mennesker til hende med tekster, de ikke kunne klare. Efterhånden så hun dårligt, men klarede alligevel at identificere lange citater fra digterens værker. Hun kunne det meste udenad.

Da hun blev alene med de to piger, er-nærede hun sig ved at sy for folk, og hun var glad for Danmark, men havde nok sine bedste stunder sammen med bøgerne.

Da Danmark blev besat, flygtede hun til Sverige over Øresund, men hun vendte tilbage, og min far hjalp hende med at få en erstatning fra Tyskland og en månedlig pension, som muliggjorde, at hun kunne følge sit hjerte og vise sine omgivelser stor gavmildhed, men det var først efter krigens ophør i 1945, hun stiftede bekendtskab med Bornholm. Hendes datter og svigersøn fik sommerhus på Solvej i Sandkås, der blev hende et kært tilflugtssted.

Barnebarnets beretning

Ud over hvad Finn Rowold fortæller, fore-ligger fra hendes barnebarn, advokat Finn



Tysklands kraftige deltagelse i verdenskrigen 1914-1918 var ensbetydende med et pengeforbrug af dimensioner, og befolkningen opfordredes til at bidrage med smykker, der kunne sælges. Her er Rechtsanwalt²⁷ Janowers kvittering for aflevering af smykker til institutionen Vaterlandsdank.

Borum, København, yderligere denne beretning:

»Liddy passede det tre etagers hus, Gartenstrasse 17, Haynau, og familien med hjælp af kokkepige-stuepige, idet hun - som vanligt var dengang - var uden erhvervsarbejde. Hun var således levnet megen fritid, som hun anvendte på at skrive digte og læse litteratur, især den tyske. Hun læste Hebbel, Kant, Schiller og sidst, men ikke mindst, Goethe. Hun opnåede stor specialviden om Goethe og kunne i sine velmagtsdage citere

27 Rechtsanwalt: Advokat, sagfører

alenlange passager fra hans hovedværk *Faust* og andre værker udenad. Hun skrev dagbog, hvor hun filosoferede over egne og andres oplevelser, lavede silhuetklip og var en habil akvarelmaler.

Ægtefællen Wolf Janower deltog på tysk side i 1. Verdenskrig, hvor familien viste fædrelandssind og deponerede guld til hæren (som bevis for ydelserne fik familien en jernring og separat kvittering, hvoraf fremgik: »Gold gab ich für Eisen«).

1. Verdenskrig var en hård tid for familien. Der var mangel på mad. Kålbraboer blev en hyppig gæst på middagsbordet. Familien fik mangelsygdomme, således fik Liddy engelsk syge.

Efter krigen fik ægtefællen atter gang i advokatvirksomheden, og det gik så godt, at familien kunne indrette førnævnte store tre-etagers hus i Haynau med smukt indbo, kostbare malerier og ægte tæpper og anskaffe sig et stort automobil (syvpersoners Buick med privatchauffør), og somrene tilbragtes ofte på Rügen med badeliv i Hiddensee eller på kurophold i Bøhmen, hvor især kurbyen Karlsbad var populær.

Haynau lå i et af de sidste områder, der forblev tysk frem til den 9. maj 1945, og blev næsten ikke bombet i 2. Verdenskrig. I 1975 foretog jeg en rejse til Schlesien og fandt frem til huset, der var næsten uændret i forhold til fotografier fra 1926«.

Nyttigt dansk bekendtskab

»Fra begyndelsen af tyverne var mormor ofte deltager i de såkaldte Goethe-Tagungen i Weimar, hvor digtere og litterater og professorer fra hele Europa deltog. Under disse Weimar-dage blev hun gode venner med danskeren, førstebibliotekar ved Det kgl. Bibliotek Julius Clausen. De skrev jævnligt sammen gennem næsten 30 år. Dette bekendtskab skulle vise sig at have afgørende indflydelse på familiens skæbne.

Slutningen af tyverne og begyndelsen af

trediverne var præget af nazismens vækst. Den jødiske familie blev chikaneret, der blev kastet sten gennem hjemmets vinduer, og ægtefællen Wolf blev svinet til i retten af advokatkolleger, uden at dommerne greb ind.

For Liddy var det et særligt chok, at Tyskland med sin forfinede kultur kunne falde helt sammen og hylde den indre svinehund. Hun havde imidlertid, som én af de forholdsvis få tyskere, læst Hitlers 'Mein Kampf' og vidste derfor, hvad der ventede jøderne. Der gik jo også kun otte uger efter magtovertagelsen 30. januar 1933, før jødiske vinduer blev smadret med myndighedernes velsignelse.

Liddy anede hurtigt, hvor det bar hen og kontaktede sin gamle Goethe-ven, Julius Clausen i København. Denne udvirkede, at min mor, Hildegard, og min moster Annelies allerede 1. april 1934 rejste til København 20 og 23 år gamle og ansattes som stuepiger i Hvide Villa, direktør for Tuborg, Benny Dessaus imponerende hjem på Strandvejen i Hellerup. Dessau og hans hustru Paula var blandt de mest fremtrædende jøder i København, og de sørgede for, at pigerne blev etableret og startede uddannelser på Købmandsskolen«.

Nedladende politifolk

»Det rygtedes hurtigt i Haynau, at der var opbrud i familien, og Liddy og Wolf måtte sælge hus og bil og det meste af indboet for en brøkdel af værdierne. I midten af 1935 ankom de til København - 45 og 46 år gamle - og flyttede på pensionat. De medbragte en del værdifulde tæpper, malerier og smykker, hvoraf det meste hurtigt blev solgt for at klare dagen og vejen. Ægtefællen stod uden erhvervsmuligheder. De danske myndigheder anerkendte dem ikke som politiske flygtninge eller flygtninge i det hele taget på grund af deres race og udstedte ikke arbejdstilladelse, udover at Liddy fik lov til at

sy for private og sælge egne silhuetklip og akvarelmalerier. Med få ugers mellemrum skulle de melde sig til politimynderne, hvor de ofte blev udsat for en nedladende behandling.

Hele den fortvivlede situation påvirkede Wolf Janower i en sådan grad, at han blev psykisk syg og kom på hospital, hvor han i et anfald af forfølgelsesvanvid forsøgte at springe ud af vinduet og begå selvmord, hvilket blev forhindret, men han døde nedbrudt samme år, 56 år gammel.



Liddy Janower mistede i 1941 sit tyske statsborgerskab og måtte aflevere sit pas i det tyske gesandtskab i København - men en kvittering fik hun dog.

Liddy opfyldte hans sidste ønske: At blive bisat i Berlin, og hertil rejste hun med hans urne. Hans gravsted er stadig intakt på den jødiske kirkegård. Mormor havde jødiske træk, og det har næppe været muntert at rejse som jøde i Tyskland i slutningen af trediveerne, men hun foretog flere rejser derned i forsøg på at få frigjort kapital fra indefrosne bankkonti ved at lade sig tandlægebehandle dernede, så fornødne midler hertil kunne frigives«.

Lejlighed med alkove

»Efter Wolfs død fik Liddy en etværelses lejlighed med alkove på Ordrupvej 134 i Charlottenlund, hvor hun boede indtil 1973. Pi-

gerne var blevet danske statsborgere ved ægteskab med politiadvokat Erik Borum (min far) og advokat Erik Holm.

Liddy havde næsten ingen indtægter, og hun levede stort set af de mindre beløb, døtrene og svigersønnerne kunne afse. Selv om hun sandelig havde kendt bedre dage, beklagede hun sig aldrig over sin skæbne. Hun havde mange venner blandt kunstmalerere og litterater, bl. a. forfatteren Zenta Maurina, maleren Johannes Weise, maleren Martin Silberstein, bibliotekar Julius Clausen, billedhuggeren Aksel Paulsen og forfatterinden Elisabeth Bergstrand Paulsen. Hun havde en god dansk veninde, der hed Edith Olsen, og en gammel barndomsveninde fra Tyskland, kaldet Seelchen, med hvem hun skrev i mange år.

Hun skrev også med den del af familien, det var lykkedes at flygte fra Tyskland, og som nu var spredt over hele verden. Hendes søster Alice i Chile, en søster i Californien, en bror i New York, en nevø, Max Birnbaum, i Israel.

Liddy var yderst generøs. Selv om hun var næsten uden midler, formåede hun ofte at samle vennerne til middag, hvor serveringen var overdådig henset til hendes situation, og hvor samtalen altid foregik på et højt litterært og musiksk plan.

I mine første studieår i København kom jeg ofte på besøg hos Liddy, og jeg følte mig altid godt tilpas i hendes selskab og meget velkommen«.

Finnebo i Sandkås

»I oktober 1943 måtte Liddy påny af sted, denne gang med hele familien i en fiskekutter til Sverige den 3. oktober 1943. Også i Sverige knyttede hun varme venskaber, som hun opretholdt efter hjemkomsten i maj 1945.

I 1960'erne fik Karl Rowold udvirket, at Liddy modtog beskedne beløb fra Forbundsrepublikken Tyskland i Wiedergut-

machung²⁸, og disse midler brugte hun til rejser. Hun rejste ofte til Spanien og De kanariske Øer med fragtbåd med en besætning på otte-ti mand, som hun underholdt fra kaptajn og nedefter ved middagsbordet.

Et særligt intermezzo i Liddys liv var de lange lykkelige somre på Bornholm 1947-1971, hvor mine forældre i 1947 havde købt et beskedent sommerhus, kaldet Finnebo, på en sti mellem landevejen Allinge-Sandkås og klippestien langs kysten. Fra huset var der en formidabel udsigt helt til Gudhjem 15 kilometer borte. I Sandkås traf mormor mange spændende mennesker, bl. a. den socialdemokratiske flygtning Karl Rowold og hans hustru Ragnhild, maleren Martin Silberstein og hustruen Emmy. Liddy elskede Bornholm og malede mange smukke akvareller fra den smukke ø.

I 1973 kom Liddy Janower på plejehjem i Ordrup, hvor hun døde i 1974 83 år gammel.

Silberstein

Italien - Afrika - Sandkås

Med varme og smil, der røber kærlig erindring, fortæller Finn Rowold om Emmy Otto og Martin Silberstein, hvis interesse for Bornholm begyndte under en ferie i 1912.

De var ellers mest for Italien og Afrika, men i Sandkås fik de sommerhus, der blev til helårshus, da Hitler kom til magten. Han var med på tysk side i 1. Verdenskrig og blev siden uddannet på kunstakademiet i Berlin. Han var - sin opdragelse tro - meget optaget af at male militærparader, men på de lange rejser var det genrebilleder, mens det på Bornholm mest blev til landskaber.



Maleren Martin Silberstein, der sammen med sin kone fandt et fristed for nazismen i Sandkås. (Amatørfoto).

Han havde arvet betydelige midler efter sin fader, velhavende købmandsgrosserer i Berlin, og efter ham arvede han kapital og aktieposter i afrikanske guldminer og et engelsk grammofonselskab, men alt det beslaglagde englænderne efter krigen med Tyskland, og hvad der ellers var tilbage var blevet beslaglagt af nazisterne.

Martin Silberstein nåede dog at udføre betydelige kontante midler fra Tyskland, og dem satte han i grunde på Nordbornholm. Det kom ham til gode senere, da tiderne skiftede i Tyskland, og det ikke mere var muligt for ham at føre midler fra Tyskland til Danmark.

Emmy Otto havde været skuespillerinde i Berlin i stumfilmens tid, tilknyttet UFA-filmstudierne i Neu Babelsberg ved Berlin. Hun havde stadig forbindelse til kolleger, der kom på ferie i Sandkås. Bl.a. den danske stumfilmstjerne Asta Nielsen, der slog sig ned på et pensionat og derfra gik på besøg rundt i Sandkås. Særlig nød hun at komme til te hos Garvens, der med smag sørgede for passende selskab.

I 1943 måtte Silbersteins som jøder flygte

²⁸ Wiedergutmachung: Tysk for 'erstatning'. (Nogle af) nazismens ofre fik efter krigen en vis kompensation af Forbundsrepublikken for deres lidelser.

fra Sandkås til Sverige, men de vendte tilbage efter krigen, og han rejste straks til Tyskland for at orientere sig om familiens skæbne. Han følte ikke trang til at fortælle noget, da han vendte tilbage, men Emmy Silberstein kunne berette, at hendes mand havde konstateret, at familien var omkommet i koncentrationslejrene.

Et umage par

Finn Rowold fortæller, at familien Silbersteins udgjorde et særdeles umage par:

»Aldersforskellen var stor, og Emmy var en livlig dame, særdeles rapkæftet og med en ubændig lyst til at agere. Hun flirtede af hjertens lyst til alle sider, men jeg syntes mest, hun lignede en heks med sin lange næse og rødmaledede læber, hvortil kom en hæs stemme. Hun havde en nydelig skikkelse, selv om hun var op i årene, og jeg forstod på de voksnes snak, at hun ikke var det mest blufærdige kvindfolk i Sandkås, hvilket nogle Tejn-fiskere skulle kunne tale med om.

Martin Silberstein var blid og forfinet, en

noget distraet kunstmaler, der levede i sin egen verden. Han fandt aldrig ud af, hvad der foregik omkring ham, og fattede han endelig noget, tror jeg ikke, han ville have tiltroet sin Emmy, hvad man snakkede om.

Der var altid gæster i huset, og når Emmy var i stødet, optrådte hun. De første kom om formiddagen, og de sidste gik ikke før ud på aftenen. På et tidspunkt i skuespillerkarrièren havde hun været til selskab med den senere danske udenrigsminister Gustav Rasmussen - en formfuldendt herre - som hun yndede at parodiere i en for ham penibel situation.

Hun stillede sig op med skrævende ben og venstre arm nonchalant anbragt på kaminen, mens den højre hånd strittede med en stor cigar.

Det var Gustav Rasmussen, talende til et middagsselskab, der lige havde rejst sig fra bordet og nu skulle til kaffen og cognacen, men ministerens gylp stod åben!

Man morede sig, men ikke Martin. Hans gylp stod nemlig tit åben, men parret havde dog den aftale, at når Emmy sagde Rasmus-



Huset i Sandkås, ud til Strandvejen, hvor Emmy Otto og Martin Silberstein slog sig ned, og som ikke mindst hun gjorde til et samlingssted for kunstnere. (B-d).

sen, skulle han bringe sit tøj i orden, men han var glemsom og måbede:

- Rasmussen. Hvad mener du med det?

Hvorpå Emmy med høj stemme utålmodigt råbte:

- Så luk dog dine bukser, for fanden«.

På bunden af kaffekanden

»Kom man om formiddagen, kunne man finde Martin sidde med et viskestykke om halsen og slubre tomatsuppe i sig. Det var hans livret, men de søde damer, fru Abraham Nielsen og Liddy Janower, var forargede. De forguede Martin og opfattede tomatsuppen som et udtryk for Emmys ligegyldighed over for den gamle mand. Det var også galt med hans skjorter, syntes de.

Jeg tror nu, de to havde det godt sammen, men hans distraktion kunne slå ud på de mærkværdigste måder. Man kunne komme ind i stuen, hvor han sad og tegnede. Straks tog han sig til munden og råbte, så det kunne høres over hele huset:

- Emmy, wo sind meine Zähne?

Han havde den vane at lægge sine tænder fra sig de mærkeligste steder. Straks fór Emmy rundt og ledte - i brødkassen, i reolen, kommoden og den store skabskuffert, men pludselig aflyste han eftersøgningen. Tænderne var, hvor de skulle være.

Der blev drukket meget kaffe af de mange gæster, og en dag kom Emmy anstigende fra køkkenet - viftende med karkluden, der havde været forsvundet i flere dage. Jublende udråbte hun:

- Se, hvad jeg har fundet på bunden af kaffekanden«.

En nydelig mand ændrede holdning

En dag måtte fru Silberstein tage sig af den unge kunstmaler Hans Helving, der ellers lige var blevet optaget i Garvens' hus som en slags medhjælpende kunstmaler, men det gik galt, skriver han i sine erindringer:

»En nydelig mand med et behageligt væsen og en nobel optræden trådte en formiddag ind ad døren hos Silbersteins, og da jeg ikke havde noget at lave, kunne jeg komme op til ham. Jeg skulle arbejde for føden, men det var også aftalen, at jeg skulle have lejlighed til at male. Det gik udmærket, men kun en kort tid. Der blev mere og mere at lave, og han ændrede snart holdning til mig på en måde, som jeg slet ikke forstod, men da han så bogstavelig talt friede til mig, flygtede jeg i undrende rædsel og løb ned til Emmy og Martin Silberstein. Martin forsvandt omgående ud af stuen, men Emmy satte sig og forklarede mig unge menneske, at sådan var der altså nogle mænd, der var.

Nu havde jeg ikke noget sted at være, men de tog sig pænt af mig, og da ingen af dem var særlig praktiske, fandt jeg hurtigt ud af, hvordan jeg kunne være til nytte. Jeg fældede træer og savede brænde til komfuret og de forslugne kakkellovne. Desuden anlagde jeg en køkkenhave. Det var der absolut behov for på grund af deres noget anløbne økonomi, men herudover lærte jeg af nogle af de andre tyskere at gå på svampejagt. Der var både champignons, kantareller og Karl Johan-svampe, og én eneste gang fandt jeg også træfler. Det hele indgik i husholdningen«.

Lili Marleens dobbelthed

»Silbersteins var gode mod os unge«, fortæller Helving videre:

»De havde en gammel rejsegrammofon med nogle få plader. Den mest spillede var refrainsangen 'Lili Marleen' i den originale indspilning med den tyske - siden engelske - sangerinde Lale Andersen, der gjorde den mægtig populær blandt soldaterne, men på et tidspunkt blev den forbudt af Hitler. Den blev nemlig lige så populær på de allierede fronter og var ligesom et bånd over fronterne i soldaternes længsel efter fred, og det var Emmy Silberstein meget optaget af«.

Flygtninge uden for Sandkås

Jahnn

En mærkelig og meget inkonsekvent flygtningeskæbne

Bornholm husede også mange flygtninge uden for Sandkås. Skæbner med forfatteren og orgeleksperter Hans Henny Jahnn som den markanteste - og stædigste. Han tilbragte knap en tredjedel af sit 65-årige liv i Danmark, men tilhørte ikke den egentlige politiske emigration. I april 1933 rejste han til Danmark som orgelekspert og boede en måneds tid hos forfatterinden Karin Michaëlis på Thurø:

»Jeg skylder hende tak. Men sandheden er, at jeg ikke kunne være længe hos hende. Hun er en dårlig forfatterinde, men et ualmindeligt interessant menneske - med mange svagheder. Hun elsker jøder og mænd i kjole og hvidt. Hun ryger 100 cigaretter om

dagen. Mig lånte hun et lille træhus, en pels og overhældte mig af og til med parfume. Hun er usædvanlig dygtig til de praktiske ting i livet og ventede af mig, at jeg skulle holde hendes omfangsrige have i orden. Det var jeg hverken i stand til eller havde vilje til. Alligevel kom vi udmærket ud af det med hinanden«.

Højt berømmet - men ukendt

17. marts 1933 var Jahnn i hjembyen Hamburg blevet forulempet af nazismens lejesvende, ligesom politiet havde foranstaltet husundersøgelse, men Jahnn var ekstrem pacifist, og rejsen til Danmark var egentlig ikke forbundet med nazismen i sig selv. Vist brød nazisterne sig ikke om hans forfatterskab, men nogen presserende grund til at forfølge ham fandtes ikke, og han frasagde sig heller aldrig Tyskland, søgte aldrig dansk statsborgerskab og risikerede ikke tysk forfølgelse i Danmark efter Besættelsen 9. april 1940, men det yderliggående i de nazistiske teorier brød han sig ikke om. Under 1. Verdenskrig flygtede han til Norge for at undgå



Huset Granly i Rutsker, hvor Hans Henny Jahnn tilbragte sine sidste år på Bornholm. 1952 genoptog han virksomhed som forfatter og orgelekspert i Hamburg, hædredes som medlem af akademiet i Mainz, blev præsident for akademiet i Hamburg, modtog Lessingprisen og Niedersachsens litteraturpris. Var fremtrædende i kampen mod atomvåben. Jahnn fødtes 1894 og døde i 1959. En sten fra Rutsker sættes på hans grav i Hamburg.

at blive soldat, men i Danmark fik han i 1938 og 1943 indkaldelse til tysk session i København. Han blev dog aldrig indkaldt.

Langt ind i krigen forhandlede han udgivelse af sine bøger i Tyskland. De var ikke forbudte, men intet teater turde længere opføre hans dramatiske værker, og typisk fik han ikke udgivet mere trods flere forsøg. I Danmark er kun, i 1965, udkommet hans lille roman *Nat af Bly og Aske*, Skars Forlag, og han er i dag højt berømmet i Tyskland. I 1994, 100-året for hans fødsel, udkom i Tyskland otte bind med udvalgte værker, ligesom teatre i Hamburg opførte skuespil fra hans hånd, og i flere kirker blev der arrangeret koncerter på orgler, han havde restaureret.

Hverken det ene eller det andet

Det er svært at anbringe ham i rækken af emigranter, men han hævdede også aldrig at have tilhørt den kreds og ønskede det heller ikke. Han lagde luft til emigrantkolleger og brød sig hverken om jøder eller kommunister.

Han følte sig uløseligt knyttet til Tyskland, og der var ingen, der alvorligt tænkte på at fratage ham hans tyske statsborgerskab, ligesom han heller ikke selv mente at kunne slippe det. Derfor fandt han heller ikke at kunne indgå på linie med andre eksilerede, hverken med hensyn til at blive hjulpet økonomisk eller til at vinde danske myndigheders forståelse for hans tilstedeværelse i Danmark.

Han betragtede sit forfatterskab som så knyttet til tysk folk og kultur, at han ikke regnede med større gennemslagskraft andre steder. En vis økonomisk afhængighed af Tyskland var også en kendsgerning, men han følte ikke, han kunne leve demede, hvilket han ikke klart ville erklære over for f. eks. danske myndigheder af frygt for repressalier mod hans interesser i Tyskland. Til gengæld følte danske myndigheder forvirring, når de sad med hans papirer.

Tyskerne i Rutsker

Fra 1934 opholdt Jahnn sig fast på Bornholm og købte Bondegård i Rutsker med overtagelse 1. april 1935 - for midler, han var blevet betroet som formynder for en afdød ven, orgelbygger Gottlieb Harms umyndige søn Eduard. Det fik han problemer med, da han havde forpagtet gården væk i 1940. Dens beboere tog ophold i det nærliggende Granly, nemlig Jahnn, hans kone Ellinor, datteren Signe og Ellinors søster, Sibylle, enke efter Gottlieb Harms, samt Eduard. Desuden den ungarske fotograf Judit Kárász, som dengang hed Judit Müller-Touraine. Hun er i sig selv et kapitel, der i dag er med til at understrege Jahnn's mangel på evne til at håndtere tilværelsen.

Romantiske landbrugsideer

Jahnn var et sammensat, spekulativt menneske, der også eksperimenterede med biologiske teorier, der fører tanken hen på de seneste års økologiske debat i Danmark. Forfatterskabet bæres også af oprør mod vestlig civilisation. I 1919 vakte hans drama *Pastor Ephraim Magnus* skandale i Hamburg på grund af seksuelt grusomme scener, men det skaffede ham i 1921 Kleist-prisen.

På Bornholm var han i lange perioder optaget af landbrug og blev præmieret som hesteavlser, men aldrig som forfatter, bemærkede en tysk skribent ironisk. Landbrugsmæssigt søgte han mod nye metoder ud fra biologiske teorier, som at se til i farten synede som inhumane raceteorier, men en genlæsning af dem i dag peger snarere i retning af tankegange, som siden fanatisk præsenteredes under betegnelsen »økologi«.

Det var ikke let for en skrivende orgelbygger at håndtere et bornholmsk landbrug, men naboerne trådte ofte hjælpende til. Fra Tyskland havde han medbragt en medhjælper, Otto Wenzel, der kyndigt tog sig af jord og dyr, men han fik ikke opholdstilladelse



Så meget fik Jahn ud af sit landbrug, at han på Granly fik en hest kåret. Certifikatet er underskrevet af Bornholms landøkonomiske Forenings svineavl- og hesteavlskonsulent K. A. Jensen.

efter 1. januar 1935 og måtte rejse tilbage til Tyskland. Hans rationelle indstilling til landbrugsdrift svarede heller ikke ganske til Jahns teorier.

En god bornholmsk historie

Jahn søgte kontakt til omverdenen, men måtte erfare, at en lykkelig dansk-tysk forbindelse ikke var mulig i de tider, og han isolerede sig ved skrivebordet, men stolt fortalte han Bornholms Tidende i 1948, at han havde skrevet over 3.000 tryksider. Bl.a. et drama, han i 1936 fik antaget på Dagmarteatret i København. Først af alt fuldførte han trilogien *Fluss ohne Ufer*²⁹, efter at han havde opgivet landbruget.

Det er en god historie med selvbiografiske træk og handlingen henlagt til Bornholm. Det er musikeren Gustav Anias Horns oplevelse af øen Fastholm med dens gamle historier, landsbyer med navne som Borrevig, Kåsvang, Krogeduren og hovedstaden Røna med små gader og bindingsværkshuse, en lille fiskerflåde, skibsbyggeren og den lokale avis.

I det fjerne rejser granitbakkerne sig. Naturen skildres. Vejret. Havet. Storbønder. Karle og piger. Småbønder. Fiskere. Stenhuggere.

Mere eller mindre udviklede mennesker, der ikke altid var imødekommende, men også den venlige dyrlæge Lien og hans norske kone, der kan henføres til dyrlæge Schouenborg i Klemensker, samt ikke mindst kirkegårdsgraver Lars Sandager med 19 børn, hvilket den tyske kritik henførte til Jahns erotiske fantasier, men der var faktisk en graverfamilie i Olsker med så mange børn!

Romanen har ikke fundet nogen dansk udgiver.

Et egocentrisk udgangspunkt

Nogen klar begrundelse for Jahns tilflugt til Danmark kan ikke findes, men i Tyskland var der ikke plads til en forfatter som Jahn. »*Ich will ja nichts Politisches*«³⁰, skrev han til vennen og velynderen, den schweiziske litteraturforsker Walter Muschg, og det må anses at dække hans indstilling under årene i Danmark. Han var tysker, men modstander af nazismen, først og fremmest som pacifist og ikke egentlig som bekæmper af nazismens principper. Modsat brød nazisterne sig ikke moralsk om hans skrifter.

Under alle omstændigheder var han bitter. Tyskland forstod ham ikke. Intet tillod ham heller i eksilet at kæmpe mod nazismen - om det var det han agtede - eller at gøre sig gældende som dansk forfatter.

29 »Flod uden bredder«.

30 »Jeg vil jo ikke have noget med politik at gøre«.

Det forekommer Per Øhrgaard³¹, at »meget i Jahnn's produktion synes uforeneligt med næsten enhver samfundsorden«. Han var kritisk over for de demokratiske systemer også i Danmark og meget egocentrik. Tilsyneladende vurderede han samfundsformer og politiske systemer mere ud fra, hvad de kunne gøre for ham end omvendt. Der kan ikke »herske tvivl om, at han havde fjender, både i Weimarrepublikkens tid og blandt de nye magthavere eller deres lavere funktionærer«.

Den uværdige produktionsfilosofi

Skal man gøre forsøg på at karakterisere Jahnn's egenartede samfundsindstilling, var han apolitisk. Han bifaldt tilsyneladende ingen systemer. Kommunismen var heller ikke et alternativ til Hitler. Den havde det tilfælles med nazidiktatoren, at den arbejdede ud fra samme produktionsideologi, og den slags var ikke civilisationen værdig og skilte sig ud fra hans bornholmske tilværelse, omgivet af det industrialiserede landbrugs forbandelser.

Forholdet til hjemlandet var evindeligt speget. Jahnn ville gerne tage afstand, men også gerne pleje gamle interesser og opbyggede desuden et besværligt forhold til Danmark om retten til at være i landet. Han korresponderede med ministre og andre fremtrædende personligheder, og han fik forfatteren Svend Borberg til at fastslå, at den nye tyske atmosfære var ham imod, og engang vil det »tjene til Danmarks Ære, om vi giver ham Husly i en Aarrække, og til vor Skam, hvis vi ikke gør det«.

Disse nysgerrige danske

Stump for stump fik han forlænget tilladelsen til at være på Bornholm, men han følte



Grafisk arbejde af en tysk flygtning i Danmark, Heinz Kiwitz: Protest mod bombardementet af den spanske by Guernica. Han var i Danmark i 1937 og meldte sig som frivillig i en af de internationale brigader under borgerkrigen i Spanien. Han faldt i slaget ved Ebro, samtidig med digteren fra Gudhjem, Gustaf Munch-Petersen. Den nazistiske støtte til general Franco var én af de ting, der harmede Jahnn. Han havde kontakt til den katolske Sct. Hyacinthus Kirke i Rønne, og en fra Tyskland medbragt klokke overgik til kirken.

sig hele tiden mistænkeliggjort af det danske politi.

Politivadvokat F. Pihl - der kom til Bornholm om sommeren - forsøgte venligt at forklare Jahnn, at myndighederne efter krigen måtte have rede på hans forhold til værnemagten.

Tyskland havde i 1943 erklæret Bornholm »Sicherheitsgebiet«. Civile tyskere måtte ikke leve på øen, og Jahnn og hans kone forlod øen, mens datteren Signe og Judit Kárász kunne blive. Ægteparret tog ophold hos orgelbygger Th. Frobenius i Lyngby som gæster, men han havde svært ved at klare storbyen, og på trods af forbudet var

³¹ Øhrgaard: Professor i tysk ved Københavns Universitet Per Øhrgaard.

han allerede tre uger efter tilbage på Bornholm, hvilket førte til vanskeligheder efter Besættelsen.

Hvad var Jahnn for én?

Blødgøring af tyske myndigheder

23. maj 1946 skrev Jahnn til rigsadvokat Pihl, at han havde kunnet vende tilbage til Bornholm, blot fordi han kunne blødgøre de tyske myndigheder via den tyske handelsattaché, dr. Krüger, »men jeg vidste naturligvis ikke, at Hr. Dr. Best vilde udnaevne mig til en Slags Aeres-ikke-Emigrant. Men dette er altsaa sket, og det danske Politi ejer en Skrivelse, som udtrykker det«.

Jahnn havde aldrig haft kontakt til Werner Best, Det Tyske Riges befuldmægtigede i Danmark. En politimand havde ikke læst ordentligt på lektien. I København havde Jahnn rendt alle instanser på dørene for at komme til Bornholm. Han gik til Pihl, som henviste ham til det tyske gesandtskabs advokat, dr. Delmar, som igen henviste til handelsattaché, dr. Krüger, som gik til admiralitetet og til dr. Bethge i gesandtskabet. Man foreholdt Jahnn, at han var jøde, hvilket han modbeviste.

Politiets fremmedafdeling havde 6. juli 1943 henvendt sig til de tyske myndigheder, der afgav den erklæring, der via en dansk misforståelse kom til at virke belastende. Den stammede ikke fra dr. Best, men fra legationsråd A. Fest og fastslog via pas og medlemsbevis til Reichskulturkammer Berlin³², at Jahnn var af arisk afstamning og emigrant i Danmark. Han havde uden vanskelighed foretaget flere rejser til Tyskland.

På det grundlag skønnedes Jahnn ikke at høre til den kreds af mennesker, der skulle udvises fra Sicherheitsgebiet Bornholm.

Politiet fandt papirer, der kunne indikere forbindelse til tysk-nazistiske kredse, men det afkræftede videre undersøgelser, og noget tyder på, at dele af systemet trættes af det tyske efterkrigshalløj og indstillede ham til yderligere seks måneder i Danmark.

I hartkorn med herredømmet?

I 1945 havde Jahnn solgt Bondegård, men salgssummen blev bundet af den danske Kommission for Konfiskation af Tysk og Japansk Ejendom, og han søgte flere gange om dispensation. I den forbindelse modtog dispensationsnævnet en politiskrivelse, der mistænkeliggjorde ham. Rønne Politi foretog en undersøgelse, foranlediget af Tilsynet med Udlændinge, og der var ikke noget at sige Jahnn på.

Det endte med, at han fik salgssummen tilbage i 1948, men hans opfattelse af danskerne var blevet forværret. Det er givet, han har fået en overdrevent mistænksom behandling i Danmark, men modsat kunne man vel forlange, at han tonede rent flag og erklærede sig som den emigrant, han i virkeligheden var.

Jahnn kunne ligne en politisk flygtning, men han var snarere et ambivalent menneske, der blot delte problemer med så mange andre og samtidig ville udgive sine værker i Tyskland, men under ingen omstændigheder i et eksiland. Per Øhrgaard giver dog udtryk for, at »hvis det var lykkedes ham at publicere i det nazistiske Tyskland, havde han næppe undgået senere at blive slået i hartkorn med det herredømme, hvis fornyelsesmytologi han måske havde et vist slægtskab med, men hvis vold og terror han aldrig kunne acceptere«. Øhrgaard citerer også en redegørelse fra 1946 - skrevet på dansk - hvori Jahnn bl.a. bemærker:

»Jeg var ikke blevet anklaget for noget og kunde heller ikke bebrejdes andet, end at jeg ikke vilde tilslutte mig Partiet, som jeg havde bekaempet«.

32 Reichskulturkammer: Organisation der skulle fremme nazistisk kunst og kultur. Den blev ledet af propagandaminister Joseph Goebbels. Man skulle være medlem af organisationen for at opnå tilladelse til at virke som kunstner. (Det var dog langt fra alle, der fik - eller ønskede - medlemskab).

Kárász

Da Jahnn fik en ungarsk kvinde til Bornholm som sekretær og medhjælper

Jahnn havde kvinder i huset med hustruen Ellinor og datteren Signe som de nærmeste, men der var også Ellinors søster, Sibylle Harms, og hendes søn Eduard samt ikke mindst den unge Judit Kárász, der omtales som Jahnn's sekretær og medhjælper ved oversættelser og renskrivning, men hun tilførte bonde-digter-hjemmet dramatik og var i det hele taget i besiddelse af et temperament, der gjorde hendes tilværelse omtumlet.



Den ungarske fotograf Judit Kárász, der omtales som Jahnn's sekretær, tog ud i det bornholmske landskab og fandt karakteristiske motiver.

Kommunisme i Berlin

Judit Kárász opholdt sig i Danmark fra 1935 til 1949. Hun var ungare, født i 1914 og død for egen hånd i Budapest i 1977.

Efter studentereksamen lærte hun som fotograf i fødebyen Szeged og kom i 1930 til l'École de la Photographie i Paris. Her lærte hun kommunismen at kende og hørte om Staatliches Bauhaus i Berlin, en tysk skole for arkitektur og industriel formgivning, grundlagt på en idé om enhed mellem håndværksmæssig og kunstnerisk udfoldelse, men i 1932 bortvist hun på grund af kommunistisk virksomhed.

Det blev også til giftermål med en ingeniørstuderende, Charlie Müller-Touraine, men Tyskland accepterede ikke ægteskabet på grund af hendes jødiske herkomst, og de to blev skilt i 1934. Han kunne derefter fortsætte sine studier, og hun fik ansættelse ved Deutscher Photodienst i Berlin, men nazismen var for pågående, og utålmodigt flygtede hun i 1935 til Danmark og tog ophold på Sjælland hos familien Trede, der var bekendte af hende igennem Touraine. Via denne familie kom hun til Jahnn i Rutsker.

Pro forma-ægteskab

Forholdet til Jahnn og familien udviklede sig særdeles kompliceret. Selv betegnede Jahnn sit forhold til hende som »eine blinde Leidenschaft« - en blind lidenskab - og det blev til enkelte oversættelser fra ungarsk til tysk og renskrivning af notater og manuskripter, men ellers tog hun ud i det bornholmske landskab og fotograferede. Hun ville gerne blive på øen, og arrangeret af Jahnn og Garvens indgik hun i 1939 pro forma-ægteskab med kunstmaler og keramikker Hans Helving.

Hun fastholdt sit kommunistiske tilhørsforhold, men forlod ikke desto mindre Bornholm, da Sovjet besatte øen i 1945, vendte



Judit Kárász fotograferet under sit ophold på Bauhaus, Dessau, 1931-1932.

tilbage til sit første giftenavn Tourraine og slog sig ned i Søllerød som medhjælp hos væverne Kirsten og John Becker uden egentlig at finde et ståsted, og efter fire år forlod hun i 1949, rodløs og utilfredsstillt, Danmark og slog sig ned i Budapest, hvor hun arbejdede som fotograf på det nationale museum for kunsthåndværk.

I 1958 var hun på et kort ophold i Danmark, men tro mod sin ungdoms politiske overbevisning foretrak hun hjemlandet Ungarn. Trods sin kommunistiske troskab fandt hun ikke de forventede udfoldelsesmuligheder, men stillede sig efterhånden tilfreds som fotograf på kunstindustrimuseet i Budapest. I 1977 begik hun selvmord.

Schüller

Tysk forfatter skrev hørespil til radioen

Som journalist søgte jeg i begyndelsen af tresserne kontakt til en forfatter i Svaneke, der hed Schüller. Han skrev hørespil til den danske radio, og det fandt jeg interessant og bankede pænt på døren, men det fik jeg ikke noget ud af.

Han var tysk jøde og var i trediverne flygtet til Bornholm, hvor han slog sig ned i fiskerlejet Snogebæk. Han flyttede fra Snogebæk til Svaneke, Postgade 5, hvor han fra eget hus drev en slags kunstforretning. Siden bosatte han sig i Ystad, og jeg har ikke haft mulighed for at følge ham videre, men han opholdt sig på Bornholm så sent som i 1967, idet han i det år står opført i vejviseren som forfatter Frederik E. G. Schyller.

Danmarks Radio antog flere af hans spil, og forfatteren Martin Andersen Nexø, der var engageret i flygtningearbejdet under den tyske besættelse, modtog også flere skriftlige henvendelser fra Schüller, men det skete, uden at han gav sig rigtigt til kende. Det undlod han på den måde, at han underskrev sig med pseudonymet Allan B. Clinton. De brevvekslede længe, og han sendte Andersen Nexø litterære arbejder til bedømmelse, uden at der kom noget ud af det. Under pseudonym skrev han også litteraturanmeldelser i Bornholms Social-Demokrat (senere Bornholmeren).

Pröschild

Tysk skolemand med nye ideer, som Danmark kunne bruge.

Flygtningestrømmen tilførte Bornholm en god skolemand og socialpædagog, der stod for oprettelsen af børnehjemmet Fagerlund ved Svaneke. Endnu huskes denne tænksomme mand iført tidens mandemode, plus



Den tyske skolemand Heinrich Wilhelm Jakob Pröschold, der i sit eksil gjorde karriere i Danmark. Han døde i 1979 i Århus.

four-bukser og sort alpehue. Intellectuel så han ud og var et særsyn her.

Det var socialpædagogen Heinrich Wilhelm Jakob Pröschold, der var flygtet til Bornholm i 1933 og gjorde sig bemærket som engageret socialpædagog. En urolig, søgende sjæl, der som en sejler i modvind måtte krydse sig frem.

Finmekanikere og musikere

Pröschold var af en slægt, der i generationer havde brødfødt sig ved urmageri og andet finmekanisk håndværk i Hessens lave bjergområder med skove og kvægbrug. Fra slægten tilførtes musikere til det lokale fyrstehof. Faderen var klejnsmed og instrumentmager i Giessen i Hessen, men sønnen kom i boghandlerlære, var frivillig i I. Verdenskrig og kom ind i den tyske vandrefuglebevægelse, der især søgtes af unge med en kritisk indstilling til samfundet. Det var udpræget fra ungdomsorganisationerne, Weimar-tiden hentede kraften bag højskole- og oplysningsarbejde, men først af alt blev socialpædagogisk arbejde Pröscholds livsværk.

I 1921 fik han diplomeksamen fra det økonomiske og socialvidenskabelige institut ved universitetet i Frankfurt am Main med efterfølgende skiftende ansættelsesforhold inden for opdragelse og socialpædagogik. Han modtog indtryk fra progressive holdninger, der - eksempelvis - søgte at forene kristendom og socialisme, men som Weimar-republikken smuldrede, kom der krav om en anden stillingtagen over for de gryende samfundsændringer.

De mange, der arbejdede med ungdommen, fik andre muligheder, da det nye Tyskland blev dannet, og det kunne bringe Pröschold og hans kone fordele, men nazismen huede dem ikke, og de belavede sig på at forlade Tyskland. Chancen kom i form af en rejse med jødiske børn, der skulle på lejrskoleophold i Snogebæk på Bornholm. Afrejsen fra Tyskland fandt sted 7. juli 1933, og 12. juli var de i Snogebæk. Gestapo havde allerede været på bopælen i Berlin for at finde Pröschold.

Børnene rejste - ægteparret blev

På Bornholm blev børnenes ophold afviklet planmæssigt, men ægteparret Pröschold blev tilbage og boede fra 4. september et par måneder på Vigebakken i Svaneke. Her fik de forbindelse til et hold unge jøder på Kofoedgård i Østermarie, og Pröschold blev lærer og leder i det års tid, de opholdt sig på gården som landbrugselever.

De spredtes til mange lande uden for nazismens rækkevidde. Pröscholds puslede med tanken om at vende tilbage til Tyskland, men efter en advarsel fra en kollega besluttede de sig for at blive og opretholdt tilværelsen ved foredrag og undervisning. I 1939 lykkedes det dem at erhverve ejendom og oprette børnehjemmet Fagerlund til behandling af børn med svære psykoser.

Det var et arbejde, der blev fulgt med både interesse og skepsis. Pröschold anvendte principper, som han havde erfaring i fra stu-

dier og praktik i hjemlandet, men så kom i 1943 forbudet mod, at civile tyskere opholdt sig på Bornholm. Der blev gjort forsøg på at bevare Pröschold for Bornholm, men det udsatte kun afrejsen nogle få måneder, og 1. september flyttede hjemmet til Gilleleje.

En rigtig politibetjent

Besættelseshæren var opmærksom på parrets tilstedeværelse i Danmark, og man fandt ud af, at Gestapo forgæves havde op-søgt dem i Berlin. En indkaldelsesordre svævede samtidig over den 46-årige Pröscholds hoved. Alt det fik han nys om igennem den lokale politibetjent, og så var der kun én vej tilbage, flugt over Øresund i oktober 1943.

Pröschold søgte optagelse i Den danske Brigade³³, men fik afslag som statsløs. Det samme skete, da han gjorde forsøg på at etablere et børnehjem, hvorefter han tilbragte sin tid i Sverige som medhjælper på Universitetsbiblioteket i Göteborg. Knappt var han tilbage i Danmark - juli 1945 - før det blev til oprettelsen af et børnehjem ved Næstved, og Fagerlund kom atter i gang.

Pröschold blev også foredragsholder på Bornholm og i det øvrige land, ligesom han skrev faglige artikler og efterhånden mødte stor, faglig anerkendelse, der medvirkede til, at han i 1949 erhvervede dansk statsborgerskab. I 1951 modtog han en stilling som lærer ved Socialpædagogisk Seminarium i Århus. Det varede et år. Så blev han leder af fritidshjemmet i Vester Allé i Århus, og endelig ved sin pensionering i 1966 fik han en tilværelse med tid til at dyrke gode interesser inden for kunst, litteratur, musik og teater.

Unge jødiske trækfugle

Jødiske pionerer fandt uddannelsesmuligheder på bornholmske landbrug

Ingen religiøs jøde fornægter den pagt, der blev indgået mellem Gud og Abraham om at bringe jøderne hjem til Israel. Fra det britiske mandatråde Palæstina styredes pionerorganisationer i bl.a. det Tyskland, der efter 1. Verdenskrig var på vej mod nazismen. Målet var gennem uddannelse at forberede unge jøder til opbygning af staten Israel, som det forudsattes i Det gamle Testamente.

De jødiske organisationer i Tyskland anså det for en hård nødvendighed og en religiøs pligt at dyrke jorden og opbygge Palæstina som et jødisk hjem. Det arbejde blev Danmark en del af som gennemgangsland til Palæstina eller andre lande. I tiden fra 1932 til langt ind i besættelsesårene flygtede 4.500 jøder til Danmark. Mange var børn og unge, der kom hertil under særlige ordninger, og her tog Bornholm også sin tøm.

Opstigning til Det hellige Land

Det begyndte omkring 1918 - efter 1. Verdenskrig - med uddannelse af gymnaster (med skydeundervisning), der kunne beskytte en jødisk kolonisering mod arabiske anslag. Den jødiske ungdomsorganisation Hechaluz, der arbejdede med unge jøder, der skulle forberedes til Aliyah - opstigning til en praktisk tilværelse i Det hellige Land - var dannet i Rusland efter 1. Verdenskrig som en zionistisk-socialistisk pionerorganisation med træningscentre i Tyskland indtil de skæbnesvangre konsekvenser af Hitlers magtovertagelse i 1933. Gennem jødiske kontakter i Danmark og Landøkonomisk Rejsebureau i København blev mange jødiske landbrugselever fra disse centre anbragt på sjællandske gårde.

33 Den danske Brigade: Dansk militærenhed på ca. 5.000 mand, dannet i Sverige ca. 1943-1945 af danske flygtninge. Brigaden skulle være med til at nedkæmpe eventuelle tyske modstandslokker ved en kommende befrielse af Danmark.

Hårdt og uvant slid uden løn

Det var nye generationer med visioner om en tilværelse i Palæstina eller Israel. De var uden midler, men indstillet på at lide afsavn og på hårdt, uvant arbejde. Jødiske pionerorganisationer fik det ordnet sådan Danmark og Tyskland imellem, at unge jøder kunne arbejde i Danmark, men fra dansk side var en af betingelserne, at de skulle arbejde som ubetalte landbrugsstuderende.

Opholdet formede sig som en uddannelsessituation undervejs mod det endelige mål. Indtil udbruddet af 2. Verdenskrig i 1939 nåede ca. 600 Palæstina fra Danmark, mens ca. 350 måtte søge andre lande. For omkring 400 kom den tyske besættelse af Danmark i vejen, og heraf fulgte for adskilliges vedkommende flugten til Sverige, men det var tillige en total afbrydelse af forbindelserne til eksempelvis forældrene, der i mange tilfælde endte deres liv i tyske koncentrationslejre.

Kofoedgård var proppet med jøder

Det var mere, end Svaneke-politiman-
dens samvittighed kunne bære

Der kom jøder til Bornholm i flere omgange. De blev anbragt på gårde eller hos fiskerfamilier, men det kneb med at skaffe værtshjem. Myndighedernes principielle indstilling var, at der kun måtte være én elev på hver gård. Ifølge Jørgen Hæstrup³⁴ synes grunden »at have været myndighedernes vilje mod gruppevis anbringelse«, men der var en hel koloni på proprietærgården Kofoedgård i Østermarie, hvilket var mere end Svaneke-politiman-
dens samvittighed kunne

bære. Der gik bud til fremmedpolitiet, der spurgte Landøkonomisk Rejsebureau, hvad det var for noget.

Det blev der snakket meget om

Undersøgelser viste, at man officielt ikke kendte til disse menneskers eksistens på Bornholm. Der var i alt 17, og Kofoedgård kom således til at fungere som et billigt pensionat med modsvarende billig arbejdskraft. Det kom frem i august 1934, at inden jødernes ankomst havde manden på Kofoedgård opsagt en karl med det resultat, at fagforeningen reagerede: Enten blev karlen fæstet igen, eller også måtte jøderne væk.

Der skete ingen af delene. Der var ikke pladser at få til de unge på andre gårde. Det var heller ikke godt at sende dem tilbage til Tyskland, men alt var foregået uden om Hechaluz og derfor vanskeligt at håndtere.

Initiativet var udgået fra en tysk-jødisk agronom, dr. Gutfeld, der i maj 1933 henvendte sig til Wirtschaftshilfe der jüdischen Gemeinde i Berlin og foreslog at samle landbrugsinteresserede jøder i et kollektiv, der ikke nødvendigvis skulle placeres i Palæstina. Det blev til 23 unge jøder, der nåede Bornholm efteråret 1933. 17 kom som nævnt til Kofoedgård, mens andre blev anbragt på nabogårde.

Men snart spredtes de

Det var mildt sagt en broget flok. Typiske bymennesker, der var uvant med landbrugsarbejde, og det blev den allerede nævnte dr. Pröschold, der sammen med sin hustru påtog sig undervisning og pasning af de usædvanlige pensionærer.

Hver for sig medbragte jøderne til deres nye opholdssted en opholdstilladelse lyden-
de på seks måneder og tillige med anvisning på, hvordan de skulle bære sig ad med at forlænge den. Kofoedgårds-pensionærerne fik den sidste officielle forlængelse efter-

34 Jørgen Hæstrup (1909-1998): Én af pionererne indenfor studiet af Besættelsestiden. Blandt hans værker kan nævnes »Kontakt med England« (1954), »Hemmelig Alliance« (1959) og »Til Landets Bedste« (1966-1971).



Hele flokken af unge intellektuelle jøder, der blev landbrugsarbejdere på Kofoedgård i Østermarie. (Amatørfoto 1934).

sommeren 1934, gældende til 1. november. Derefter var det slut, og jøderne spredtes til Palæstina, Australien, Rhodesia, England, Canada og Amerika.

Frugt og høns

Med sig fra Berlin havde Pröscholds medbragt sin otte-årige søn Reinhard Pröschold, der i dag bor i Nexø, hvor jeg har talt med ham:

»For mig var det en vældig oplevelse at komme til Kofoedgård. De unge jøder drømte om en fremtid i Frankrig, hvor de ville oprette et landbrugskollektiv, men de var uvant med legemligt arbejde. En var læge, en anden tandlæge, en var jurist, flere var studerende. Kun en enkelt var landbrugsstuderende, men de havde det sjovt. Og jeg blev godt forkælet.

Jeg husker flere af dem. Nogle af dem har også besøgt mig her i Nexø. En jurist, Fritz

Kleibel, startede frugtplantage og hønseri ved Svaneke og giftede sig med en datter fra Frennegård. De rejste i 1937 til USA, hvor han blev professor ved et universitet. USA var også målet for lægen Werner Angres, der fik praksis i Californien og giftede sig med en ægyptisk pige«.

Damen fik et chok

»Den yngste i flokken var Heinz Koplowitz, vist den eneste af flokken, der alvorligt interesserede sig for landbrug. Han blev sendt til en landbrugsskole i Lyngby og kom videre til England. Han skulle henvende sig på en bestemt adresse, men tog fejl af husnummeret. Døren blev åbnet af en ældre dame, der besvimelede i den tro, at det var hendes søn, der kom hjem fra krigen. Hun havde en selskabsdame, der straks kom til og sørgede for, at Koplowitz kom til det rigtige sted. Nogle dage efter fik han et brev fra den æl-

dre dame, der undskyldte sin forskrækkelse, og nu ville hun gerne hjælpe ham til at komme til et større landbrug på New Zealand. Han blev siden professor i Australien.

Mine forældre var også sammen med en lægefamilie Philipsborn, da de kom til Bornholm. De byggede ejendommen Skovbrynet ved Svaneke og levede her til 1938, hvor de forlod Danmark«.

Indkaldt som tysk soldat

Reinhard Pröschild kom i dansk skole og blev uddannet som smed og maskinmester. Han måtte som forældrene flygte til Sverige og opholdt sig i 1943 i Gilleleje, hvorfra både han og forældrene flygtede til Sverige, men hver for sig. Han fortæller:

»Jeg måtte møde til kontrol hos kystpolitiet to gange om ugen, og under en sådan kontrol kom der en fisker ind på stationen og sagde til betjenten:

'Så er der igen i nat et par stykker, der er kommet til Sverige'.

Uvilkårligt udbrød jeg:

'Bare det var mig!'.

Betjenten så på mig, og jeg viste ham en tysk indkaldelse, hvorefter jeg skulle stille på en kaserne i Frankfurt an der Oder som tysk soldat, og det havde jeg slet ikke lyst til. Jeg mødte da heller aldrig op, og det var betjentens skyld. Han sørgede for, at jeg kom til Göteborg i en dansk galease, og det er mærkeligt, men jo ældre jeg bliver, jo mere tænker jeg på ham med taknemmelighed«.

Levano på Hollændergård

En ung jødes beretning om sit ophold på en bornholmsk gård i 1938

I 1938 blev andre unge jøder via legale organisationer sendt til Bornholm og anbragt som landbrugselever på gårde øen rundt, men der var for få gårdmandsfamilier, og

nogle måtte søge ophold hos fiskerfamilier. Organisationen i Tyskland sørgede for cykler, så det var forholdsvis let at holde en vis kontakt. Yderligere fik de stillet et tomt landarbejderhus i Rø til deres rådighed. De vidste ret god besked om den generelle udvikling i Tyskland, men de hørte ikke fra deres familier.

Begyndelsen til staten Israel

Én af dem hed Werner Levano. Han var fra Aachen i Rhinlandet, født 1917 ind i en gammel jødisk familie, der altid havde opfattet sig som gode medlemmer af det tyske samfund, men den nazistiske jødefordømmelse satte en skræk i familien, og Levano har fortalt, hvordan situationen samtidig fik det gamle, jødiske sammenhold til at folde sig ud, og at han tilsluttede sig en zionistisk forbrødring med en pionerorganisation, der direkte modtog instrukser fra Palæstina med det formål at træne unge jøder i landbrug og håndværk med henblik på oprettelse af den jødiske stat Israel.

Bondemand i smoking

I 1938 befandt Levano sig i en jødisk lejrskole i Sydtykland og var indstillet på at uddanne sig som landmand og eventuelt komme videre til et andet land, før turen gik til Palæstina.

Forinden - 9. november - blev lejren stormet, og samtlige mandlige jøder blev ført til koncentrationslejren Dachau, men det kunne dengang lade sig gøre at slippe fri mod betaling eller udvandring fra Tyskland. Via den sidste mulighed blev han sendt alene til Bornholm.

Han har fortalt, at han tidligt om morgenen gik i land på 66-kajen i Rønne og så sig om efter et menneske, der kunne tænkes at høre til landbruget, men den mand, der stod og ventede på ham, var i smoking og lænede sig nonchalant op ad en otte-cylindret

Hudson 8, en amerikaner af de dyre. Det var bonden på Hollændergård i Olsker. Hos ham skulle Werner Levano tilbringe de næste par år, fra foråret 1939 til foråret 1941.

Levano fik aldrig en forklaring på, hvorfor bonden den årle morgen førte sig frem i selskabstøj, men det var ikke usædvanligt, at en bornholmsk storbonde førte sig sådan frem. Værten på Dams Hotel i Rønne holdt jævnlige hof med middag og kortspil til ud på morgenstunden, og måske var det en sådan seance, Hollændergårds-bonden havde deltaget i.

Flaget blev hejst

Levano erfarede hurtigt, at bonden kunne andet end føre sig frem i dress à la Dams Hotel. Han anviste Levano et værelse op til kostalden. Det var sparsomt møbleret med nøgne, hvidkalkede mure. Der var koldt, men der var rent. Derefter hejstes flaget til ære for den nye medhjælper, og det samme skete, når en person på gården havde fødselsdag. Det bevægede Levano, der næsten lige var sluppet ud af koncentrationslejren, hvor flaget kun blev hejst på Hitlers fødselsdag.

Den næste oplevelse var et fællesmåltid i stuehuset, men derefter begyndte en lang og hård arbejdsdag, hvor bonden førte an i sine vante arbejdsklude, der stak ikke så lidt ud fra, hvad Levano havde oplevet den morgen ved båden, og han blev hurtigt sat ind i tingene og erfarede, at der var orden i sagerne, og at tingene skulle udføres, straks de meldte sig.

Bag ploven dagen lang

Nok var bonden patriarken, men han var retskaffen og venlig. Levano syntes måske nok, han kunne være lidt mere gavmild. Han holdt sig den officielle aftale efterrettelig, bortset fra at han udbetalte lidt lommepen-

ge, og var der noget Levano manglede, blev det anskaffet uden snak. I det hele taget blev han optaget på gården som et medlem af familien. Der blev ikke gjort forskel, hverken inde eller ude.

På gården var der et halvt hundrede fedesvin og en snes malkekøer med afkom, og Levano stod op klokken fem og startede med malkning, derefter fodring i svinestalden. Det var måske ikke ligefrem den slags dyr, et menneske af jødisk afstamning brød sig mest om, men han vænnede sig til det. Mest holdt han dog af at arbejde i marken. Han befandt sig bedst, når han kunne gå bag ploven dagen lang.

Levano søgte også ud blandt sognets ungdom og undrede sig over, at man ikke bedømte ham som jøde, men derimod som tysker. I den henseende blev han mødt med en vis reservation, for ikke at sige mistro.

Bornholm var en fælde

Den tyske besættelse af Danmark den 9. april 1940 - på Bornholm 10. april - greb ifølge Levano ikke ind i de unge jøders dagligdag, men det blev en almindelig opfattelse, at Bornholm som den ensomme ø i Østersøen var en fælde, hvis besættelsesmagten greb ind. Det blev derfor ordnet sådan, at arbejdstilladelserne skulle omfatte sjællandske gårde, men her begyndte - i oktober 1943 - besættelsesstyrkerne at interessere sig for dem, hvorpå de samlede sig i Nordsjælland på en større gård og nogle dage efter førtes til Sverige.

11. oktober sent om aftenen gik Levano sammen med 11 kammerater om bord på fragtbåden »Halfdan« i Helsingør og sejlet til Sverige.

Lasten var proppet med mennesker, og lugerne blev tilskalkede. I havnen passerede en tysk patrulje flere gange skibet uden at vise interesse, men lige før afsejlingen gik fem tyske soldater om bord og beordrede lugerne åbnet. En soldat gik med det samme

hen til lasten og lyste ned på de flygtende mennesker med en lommelygte, men nærmest forskrækket trak han sig tilbage med et »*Gute Reise*«.

Levano sluttede sin beretning med at slå fast, »*at uden denne forståelse for, hvad der skete, ville denne flugt ikke være lykkedes. Skibet nåede heldigt svensk havn, uden at være blevet antastet af tyske patruljebåde, men jeg kender ikke noget til, hvordan det ellers gik de 11 unge jøder*«.

Bliv hos os i Tejn

Tejn-fiskerne havde ikke noget imod at fiskerieleverne blev boende

I fiskerlejet Tejn er der endnu folk, der husker det hjertelige forhold, der opstod mellem beboerne og seks unge tyske jøder, der kom til lejet i 1938 og arbejdede dér til 1943 som fiskerielever.

Fiskeriet blev efter Besættelsen underlagt strenge restriktioner, og arbejdet med de fremmede elever måtte foregå i stilhed. Der var ofte tyske vagter på stranden, men alle i Tejn vidste besked om de unge og stod sammen om at beskytte dem.

En sommerdag i 1942 kom tre-fire tyske motorkøretøjer kørende og stoppede op på havnen, og tyske officerer gav sig til at udspørge fiskerne om havneforholdene. Det opfattede de som en slags undersøgelse af mulighederne for måske at etablere en eller anden forpost, men der skete ikke noget. De unge jøder opholdt sig på havnen, men de blev samlet i én båd, der omgående stak til søs. Havet ud for Tejn var i øvrigt ét af de områder, hvor der ikke var minefelter efter tyskernes kort.

Tejn-fiskernes begejstring

De unge jøder var tilknyttet Hechaluz og skulle lære at drive fiskeri, men ikke alle fi-

skerfamilierne havde plads til at have dem boende, sådan som gårdene havde, og Mossaisk Trossamfund lejede derfor en villa til formålet og afholdt alle udgifter, ligesom de unge uden videre fik opholdstilladelse for et år, med mulighed for udvidelse.

Fra én af dem, der siden kom videre, foreligger et brev, der fastslår, at Bornholm var et lysglimt, der kompenserede for forholdene i Tyskland. Fiskerne modtog dem med hjertelighed og omgikkes dem med interesse. Det var frikirkelige folk, der »*behandlede os med venlighed, gæstfrihed og med et stærkt ønske om, at vi for tid og livet ud skulle blive blandt dem. Mange bådejere håbede endda at optage os som familiemedlemmer i form af ægteskab og adoption*«.

Den første jødeflugt udgik fra Bornholm

Tejn-fiskerne hjalp deres jødiske elever til en flugt til Simrishamn

I foråret 1943 skulle disse vordende fiskere komme til at ryste det velorganiserede bagland, der sikrede de unge jødernes ophold i Danmark i troen på at den danske regering, på trods af den tyske besættelse, udgjorde et sikkert bolværk mod mulige indgreb over for både dem og de fastboende jøder, men trods alt ansås enhver handling, der kunne henlede besættelsesmagtens opmærksomhed på jøderne, som farlig.

Hvad med Bornholm?

Endnu i de første besættelsesår kunne de gennemvandrende jøder rejse videre til Palæstina eller andre lande, men krigens og Besættelsens udvikling umuliggjorde efterhånden legale veje, og tilværelsen i Danmark følte sig udsigtsløs. Nogle få dristige forsøgte sig med jernbanevogne, der fra Danmark skulle sydpå. Man lagde sig på konstruktionen mellem hjulene og håbede at nå

et land med Hechaluz-kontakter, men for mange blev taget, og den vej måtte opgives.

Et medlem af gruppen pegede på Bornholm, og rigtignok blev Sverige jødernes redning over Øresund, men den første jødeflugt kom til at foregå fra Bornholm.

De jødiske fiskere i Tejn udpegede øgruppen Christiansø et par timers sejlads nordøst for Bornholm. De skulle snige sig om bord i et af de svenske fiskefartøjer, der jævnligt besøgte småøerne derude i horisonten, men de samarbejdende fiskere vidste, at der gerne var én eller to tyske soldater derovre. Desuden var der en ansat i fyrvæsenet, man ikke kunne stole på, og hvor meget kunne de stole på de svenske fiskere?

Seks timer til Simrishamn

Så var det bedre - men mere besværligt - at tage turen direkte til Sverige, og på trods organiserede Tejn-jøderne en fiskekutter. Brændstof til en længere tur - hvis det skulle gå galt - blev samlet fra samtlige kuttere, hvis skipperne således stod sammen om det trods alt farlige foretagende, og ved afgang kom fiskerkoner med proviant til flere dage. Man havde i forvejen udspejdet det danske kystpoliti og en tysk motortorpedobåd, der næsten på klokkeslæt meldte sig ud for Tejn.

Afrejsen fandt sted under nymåne natten mellem 31. marts og 1. april 1943. Der var ni jøder på den organiserede båd, og sejladsen startede med, at man trak båden ud til havneindløbet. Her blev der sat sejl, og en halv times tid efter, blev motoren startet.

Kutteren var i Simrishamn efter en hård tur på seks timer. Der blæste en nordvestlig vind med en styrke på 11. Et vejr, som de ellers sejlvanter Tejn-fiskere ikke anså for at være det bedste.

De flygtende havde en aftale med bådens ejer - som selvfølgelig måtte melde den stjålet for at bevare et alibi. Han rejste erstatningskrav for tabt arbejdsfortjeneste, indtil

han 16 dage efter kunne hente sit vigtigste arbejdsredskab i Sverige.

Stolede ikke på Danmarks regering

En af de unge, Heinz Mosse - faktisk den reelle ophavsmand til alle planer om flugtforsøg - havde talt med lederne i København ud fra den opfattelse, at jøderne før eller senere ville blive udsat for tysk overgreb. Det var København enig i, men man stolede på den danske regering. Mosse var slet ikke med og iværksatte så flugten fra Bornholm.

Heinz Mosse skrev allerede 2. april en præcis rapport til Hechaluz-ledelsen i London. Ved ankomsten til Simrishamn var to af fiskerne sluppet igennem de militære spærringer og havde fået kontakt med Hechaluz, hvorefter alle var blevet interneret, men »vi er nu i Hässleholm, hvor vi venter svensk arbejdstilladelse«.

Med det tyske overgreb, der måtte komme, kunne flugten være et lyspunkt for danske jøder, men sådan blev den ikke opfattet af lederne, der vedblivende troede på Danmark og i det hele taget anså flugt til Sverige for umulig. Den slags kunne kun lykkes for enkeltpersoner eller små grupper. En flugt omfattende tusinder af mennesker var umulig - og kunne man forvente velvilje fra Sverige? Men omstændighederne gjorde det muligt. Tyskerne slog til og deporterede næsten 500 jøder til koncentrationslejren Theresienstadt - men omkring 7.000 slap til Sverige over Øresund.

En amerikaner i Rønne

Fisker fra Hamburg hoppede af, da hans fader forsvandt, og hans moder kom i koncentrationslejr

En sommerdag i 1962 lå der et tysk skib i Rønne Havn og lastede kartofler til Hamburg. Jeg bemærkede det, fordi det rumlede

så pudsigt, når alle disse løse jordfrugter tumlede ned i lasten fra lastbilerne. Der stod også en fremmed udseende mand og så til. Han gav sig i snak med skibsmægleren, som styrede det hele, og det var ikke til at tage fejl af, at den fremmede var amerikaner, men det var også tydeligt, at han var bekendt med Bornholm. Jeg blev interesseret og fik hans historie, der begyndte i Hamburg:

Han fortalte om indoktrinering af unge, der blev forfulgt af kammerater, hvis de ikke fulgte trop:

»Og nu vi står her med mennesker omkring os, kommer jeg til at tænke på, hvordan omgangsformer ændrede sig og vi skulle heile, hver gang én af nazismens patruljer passerede. Havde det her været i Hamburg dengang, ville halvdelen af de mennesker på kajen være blevet arresteret for gadeuorden. Det kaldtes det, når vi ikke hilste patruljerne«.

Hoppede af i Tejn

Fortælleren var den 77-årige tysk-amerikaner Erich Marx. Han var i sin ungdom medhjælper på en fiskerbåd, der fortrinsvis fiskede i Nordsøen, men turen gik mere og mere til Østersøen, hvor der var mange småtorsk. Ofte var de i kontakt med lokale fiskere, når båden lagde sig i læ under Bornholms kyster i dårligt vejr. Det var ikke muligt uden videre at søge bornholmsk havn, men det skete nogle få gange, og dels igennem fiskerne og dels igennem de få ophold i havn fik Marx indtryk af helt andre forhold end hjemme:

»Jeg var meget for alt det, der skete i Tyskland, men det udviklede sig i en gal retning. Min fader var imod nazismen og forsvandt sporløst i 1933, da Hitlers magtovertagelse kulminerede. Min moder blev taget af Gestapo og fængslet. Jeg formoder, hun er død i koncentrationslejr. Nu har jeg en broder i Israel og én i Amerika, og dér bor jeg også selv.

Jeg fik sværere og sværere ved at accepte-

re forholdene i Tyskland, og tilsyneladende var krigen også lige op over. Så besluttede jeg mig for, at nu skulle det være. Skipperen havde et ærinde i Tejn, og jeg sagde, jeg gerne ville i land for at se mig lidt omkring. Skipperen troede, det var en pige, der trak, men jeg forklarede ham, at han ikke skulle regne med, jeg kom tilbage. Han mente, han ville få problemer, når han kom tilbage, men han føjede til:

- Jeg forstår dig!

Så hoppede jeg af i Tejn. Det gik nu ikke så smertefrit, som de bornholmske fiskere havde forklaret mig, men jeg kunne da blive, og der var også en fisker, der tog mig med som tredjemand. Nu står jeg så her mange år efter, hvad man vist godt kan kalde en omtumlet tilværelse«.

Sverige England Skotland

»Jeg fiskede nogle år fra Tejn, men det blev noget kludder, da krigen kom, og det land, jeg var flygtet fra, stod pludselig i Danmark med adskillige tusinde tropper. Jeg gik under jorden, da tyskerne kom til Bornholm, men her var nu meget fredeligt, og jeg blev ved med at fiske og kom til at sejle flygtninge fra Bornholm til Simrishamn. Det blev siden til Øresund. 300 danskere har jeg været med til at sejle til Sverige.

En morgen på vej fra Malmø til København dukkede en tysk hurtigbåd frem af mørket, og vi blev undersøgt på kryds og tværs. Jeg var sammen med to modstandsfolk fra Bornholm. Vi havde svensk pas og bedyrede over for tyskerne, at vi var svenske statsborgere. I København blev der tilkaldt en svensk tolk. Til alt held var jeg god til svensk, og de to andre forholdt sig tavse, så godt det nu lod sig gøre.

Vi forlangte af tyskerne at blive sat i forbindelse med den svenske ambassade. På den måde blev vi returneret til Sverige, men en marinevægter fra Bornholm havde genkendt os på nogle billeder, og så var tysker-

ne klar over, hvem de havde sluppet løs, men da var vi lykkeligt tilbage i Sverige, og dér havde de trods alt ikke noget at gøre.

De havde nu også deres forbindelser dér, men via svensk politi blev der sørget for, at vi blev sendt til England, men det skete i en fiskerbåd, og dermed var vi farlige for englænderne. Specielt var jeg med min tyske herkomst mistænkelig, men vi havde gode papirer, og mine kammerater kom i den engelske hær, mens jeg blev sendt til Skotland for at fiske. Det havde jeg lært godt og grundigt i Tejn«.

Amerikansk tolt i Tyskland

»Efter krigen blev jeg - på grund af mine tyske sprogkundskaber - tolt i den amerikanske besættelsehær i Tyskland. Det var godt betalt, men jeg brød mig ikke om det. Jeg skulle aflytte tyske telefoner. Amerikanerne var ude efter nazispidser, og den telefonaflytning gav amerikanerne mange oplysninger, men for mig var det ubehageligt.

Under arbejdet hos de amerikanske besættelsestropper traf jeg min kone. På samme måde som jeg hjalp hun dem med forskelligt opklaringsarbejde, men da forberedelserne til de store krigsforbryderprocesser var overstået, havde amerikanerne ikke mere brug for os, og så forlod vi Europa og slog os ned i Palæstina, hvor vi for øvrigt begge var med i fireårskrigen. Vi havde overvejet, om ikke den nye stat Israel skulle være vort nye fædreland, men Amerika trak for meget i min kone, og dér har vi så været siden 1952«.

Faderen levede i Frankrig

I New York søgte Erich Marx oplysninger om sin familie via internationale organisationer, og dér fik han vished for, at hans fader endnu levede:

»Ja, han var - som frygtet - blevet taget af tyskerne allerede i 1933, men han var også

havnet i Frankrig, fordi han havde været med i krigen og var blevet taget til fange. Han drev et lille landbrug i Remy uden for Paris, og jeg gik længe og tænkte på, at han trods alt var mig nær. Langt om længe tog jeg turen til Paris og mødte ham under triumfbuen. 'Stil dig foran den ukendte soldats grav', skrev jeg til ham, og han var der som aftalt.

Det var utroligt. Han kunne ikke kende mig. Vi havde jo ikke set hinanden i 30 år, og da var jeg en lille dreng. Jeg havde også svært ved at se, det var ham. Han var efterhånden en mand på 77 år, men pludselig kunne jeg genkende ham på en bestemt bevægelse, som min broder også har. Det var en glæde, som jeg end ikke havde turdet drømme om at komme til at opleve.

Nu tager jeg rutebilen til Tejn. Jeg gad vide, om der stadig er nogle, der kan huske mig«.

En flygtning af en anden observans

Det var en fordel for Bornholm som station for flygtningene til Sverige, at kommandanten i flere af besættelsesårene ikke var den ivrigste i flygtningejagten, men til Bornholm kom også personer, der arbejdede som 5. kolonnefolk, og her var Fritz Waschnitius én af de slemme. Et begavet, charmerende menneske, der fik kontakt til malerfamilien Oluf Høst i Gudhjem og boede der i et par sommeruger 1933 - udgivende sig som flygtet fra nazismen i Østrig.

Malerne i Berlin

Den 10. november 1932 rejste hr. og fru Høst, sønnen Ole Wiedemann Høst og Sven Havsteen-Mikkelsen, også kunstmalere, til Berlin for at se en udstilling i National-Gallerie, hvor Høst viste syv billeder. Waschnitius skrev i tidsskriftet *Museum der Gegenwart* 15 velskrevne sider om udstillingen med fremhævelse af Høst, der efter ønske fra danske i Berlin lod et billede blive der-

nede. Det var *Aften* fra 1930, men i oktober 1936 startede Hitler en beslaglæggelse af entartete kunst - moderne kunst, der ikke faldt i førerens smag - og da kom *Aften* i klemme. Høst rasede, men Waschnitius var en ven i nøden. Der blev skrevet til Berlin, og via »Propagandaministeriets overordentlige Imødekommenhed« kom billedet tilbage.

Charmeoffensiv i Gudhjem

Fritz Waschnitius var fortrolig med tysk litteratur, havde et godt kendskab til nordisk kultur, og han begejstrede nærmest lidenskabeligt Høst-sønnen Ole Wiedemann Høst og Ole Wivel, Knud W. Jensen, Mogens Jørgensen, Sven Havsteen-Mikkelsen m.fl. Wivels erindringer skildrer frejdigt »min tyske besættelse«, men også hvordan denne kreds af intellektuelle måtte bryde med Fritz Waschnitius. Ole Høst holdt dog fast og blev af Waschnitius drevet ind i Frikorps Danmark³⁵ og døden på den tyske østfront i 1943.

Fritz Waschnitius var altså ikke en flygtning af den rigtige slags. Breve vidner om, hvordan Gudhjem slog hånden af ham, og pludselig afslørede han sig som medlem af den tyske værnemagt. I oktober 1943 meldte det illegale blad *Vejen Frem* om Fritz Waschnitius som chef for den tyske radiocensur og som radiokommissær Lohmanns medhjælper.

En ulv der er værre endnu

Sideløbende førte en Waschnitius-broder sig frem, Victor Waschnitius. Begge havde opholdt sig i Danmark længe og forsøgte sig

allerede før Besættelsen med radioforedrag, der dog mere blev til kronikker i det nazistiske dagblad *Fædrelandet*.

I *Hvad skete med Radioen under Krigen?* betegnes Victor Waschnitius som »en af de mest modbydelige femte Kolonne-Mænd«, der siden 1921 havde nydt dansk gæstfrihed, »men den 9. April 1940 stillede han i tysk Uniform«. Af »omtrent samme Type« var Fritz Waschnitius.

Papirer i Rigsarkivet fortæller, at Victor Waschnitius indrejste første gang i Danmark 25. maj 1919 for at studere den danske folkehøjskole. Gentagne gange forlængedes opholdstilladelsen. 31. oktober 1920 anbefalede statens tilsynsførende med højskolerne, at Victor Waschnitius kunne fortsætte studierne, hvilken anbefaling Undervisningsministeriet bifaldt 2. november 1920.

Sådan fortsatte det - først for måneder, siden for et år, derefter for flere år, afhængigt af, hvad Victor Waschnitius var i gang med. Hans straffeattest var blank, og han skyldte ikke i skat!

Den 26. juni 1923 bekræftede formanden for Den Internationale Højskole i Helsingør, at Victor Waschnitius arbejdede dér som lærer i skoleåret 1923-24, og den 23. juni 1925 bekræftede det filosofiske fakultet ved Københavns Universitet hans ansættelse som tysklærer fra september 1925 til juli 1926. Forinden, 25. maj 1926, havde professor Louis L. Hammerich, i anledning af et ønske om en studierejse i sommerferien, anbefalet, at myndighederne gav Victor Waschnitius »alle de Lempelser, som dette Formaal kan berettigge til«.

Den tryllebindende Waschnitius

Ifølge arkiverne opholdt broderen Fritz Waschnitius sig i Danmark fra 1928 som interesseret i dansk åndsliv, navnlig højskolen. Han døde i København i 1981.

Han dukkede op i kredsen af unge kunst- og litteraturinteresserede en aften sidst i

35 Frikorps Danmark: Korps af danske frivillige der (i øvrigt med den danske regerings velsignelse) ønskede at kæmpe med tyskerne mod Sovjetunionen. Korpsset, der oprettedes i juni 1941, var underlagt SS, men var - indtil foråret 1943 - en selvstændig enhed under dansk kommando.

trediverne på en café i det indre København. Han var Vilhelm Grønbechs oversætter og tryllebandt de unge. 9. april 1940 gav han udtryk for, at nu måtte han som flygtning frygte det værste, men det var hyklerisk tale. Han var nazismens mand, men blev afprøvet som kommentator i to korte perioder bag de tyske fronter, hvorefter han vendte tilbage til Danmark som radiomand og tolk.

Fritz søgte sin broder

Noget tyder på, at Fritz Waschnitius blev udvist af Danmark efter krigsophøret i 1945. I en rapport fra rigspolitiet af 11. november 1958 søgte Friedrich (Fritz) Waschnitius om opholdstilladelse i Danmark, idet han søgte sin broder, der illegalt skulle opholde sig i landet efter tidligere at være udvist med tilhold.

Det var Victor Waschnitius, født 16. oktober 1887 i Østrig (Bøhmen). Ved lov af 3. april 1936 opnåede han dansk indfødsret, men mistede den senere. I perioden 1937 til 1939 arbejdede han ved universitetet i Kiel, men vendte tilbage til Danmark 9. april 1940 som værnemagtsofficer med tjeneste som tolk i den tyske værnemagts øverste ledelse. Han må derefter være blevet udvist af Danmark efter krigsophøret i 1945 og rejste siden illegalt ind i landet, måske i 1950, un-

der navnet Brandstrøm, hvorefter Fritz Waschnitius i 1958 optrådte som søgende sin broder Victor Waschnitius.

Dansk kvinde og dansk jord

Victor Waschnitius giftede sig i 1923 med en dansk kvinde - død 1930 - og erhvervede ejendom. En bemærkning i min bog *Norresåns rummelige Hus* om, hvor Victor Waschnitius var blevet af, førte i december 2000 til et brev fra en dame på Rungsted Kyst om, at han havde boet på Dalvej i Gentofte.

I 1937 købte hendes forældre sommerhus på Dalvej af Victor Waschnitius - på en grund, han havde købt i 1928. Herudover havde han en anden grund med sommerhus på samme vej. Der boede han selv og fru. »Jeg husker hende som en lys, kraftig dame ... Det fortælles, at da krigen startede, klædte han sig i tysk militæruniform; senere var han i fængsel«. Efter krigen tog han - i 1950 - navneforandring til Brandstrøm, byggede helårshus på grunden og boede her så sent som i 1960'erne. Hvad Victor Waschnitius ellers angår, har han ikke kunnet følges videre, da der ikke er almen adgang til arkiverne. Noget tilsvarende synes at gælde for broderen Fritz Waschnitius, der efter det foreliggende levede meget stilfærdigt i Danmark som oversætter til sin død i 1981.

Bibliografi

Generelt

I 40 år har jeg interesseret mig for disse fremmede, der navnlig samlede sig i Sandkås, og jeg har spurgt mennesker over hele øen om erindringer om flygtninge. Flere har - eksempelvis - fortalt om et tysk-jødisk ægtepar, der levede i afsondrethed og fattigdom, men blev kendt på store dele af Bornholm, fordi de gik rundt og solgte smykker, som de havde lavet af ædelstenslignende forekomster i Bornholms granit. Manden var geolog og vidste, hvor han skulle lede, men pludselig forsvandt parret.

Hos Jahnn i Rutsker boede i perioder tyske statsborgere, som var flygtninge. Ligeledes kom hos Silbersteins og Garvens i Sandkås gæster, der var imod Tyskland.

Optagethed af billedkunst førte mig i 1960 til den tyske storsamler von Garvens' Abildgård i Sandkås. Siden blev det til samtaler med en central flygtning, ambassadør Karl Rowold, i hans sommerhus i Sandkås. Efter hans død overtoges huset af sønnen, afdelingschef, cand. jur. Finn Rowold, og han og jeg har i flere år arbejdet med emnet, som udvidedes til at medtage flygtninge fra andre egne af Bornholm. Finn Rowold har op søgt arkiver i København og oversat relevant tysk litteratur, mens jeg har holdt mig til Bornholm og har disponeret og udformet manuskriptet.

Om baggrunden for at jeg har fastholdt stoffet fra ende til anden, vil jeg gerne oplyse, at det har undret mig, at der er skrevet overvældende meget om den tyske værne magt og Bornholm og modstandsbevægelsen, men reelt ingenting om de mange flygtningeskæbner.

De blev vigtige for Danmark

Emnet de tyske emigranter i Danmark fra begyndelsen af 1930-erne og frem til krigs afslutningen 5. maj 1945 behandles generelt i Steffen Steffensens bog *På Flugt fra Nazismen*, udgivet i 1986 af Henriette Riskær Steffensen under medvirken af Willy Dähnhardt, Sigrid Jørgensen og Birgit S. Nielsen. Den introducerer baggrunden for flugten til Danmark og de danske myndigheders holdning til flygtningeproblemet, de eksileredes situation i Danmark og hjælpekomiteer og deres personer.

Bogen indeholder ca. 73 biografier over eksilerede, der i flere tilfælde fik betydning for dansk videnskab, kultur og samfundsliv. Den bruger ikke begrebet »flygtning«, men på trods af, at det drejede sig om mennesker, der var tvunget til flugt, ofte efter en periode under jorden, omtales de fremmede som emigranter, hvilket udtryk også kan opleves i denne beretning, om end det ikke forekommer mig helt korrekt.

Desuden foreligger en udvidet udgave fra 1987: *Exil in Dänemark. Deutschsprachige Wissenschaftler, Künstler und Schriftsteller im dänischen Exil nach 1933*. Herausgegeben von Willy Dähnhardt und Birgit S. Nielsen. Westholsteinische Verlagsanstalt Boyens & Co., Heide.

Blum

Der er forgæves søgt oplysninger i rigsarkivet om Blum, specielt vedrørende hans flugt til Danmark. Hvad der i det hele taget vides om ham stammer fra en samtale med Karl Rowold den 27. august 1991 og hans brev fra 24. januar 1992 samt mundtlig meddelelse fra denne til sønnen Finn Rowold.

Burghardt

I Rigsarkivet er der dokumenter fra politiet i Gråsten og Rønne og statspolitiet i København vedrørende Burghardts flugt og hans anmodning om arbejdstilladelse i Danmark. Nordre Birks Kriminalpoliti betegner ham i en rapport af 1. september 1943 som »den politiske Flygtning, tidligere tysk Undersaat, nu statsløs, Arbejdsmand« - også hans børn betragtede politiet som statsløse. Hans generalier i Danmark opregnes, ligeså den tyske rigsbefuldmægtigedes efterlysning, der fulgtes op af rigspolitichefen og fremmedafdelingen, hvorefter rigspolitichefen anmodede Nordre Birk om, at Burghardt »maa blive konstateret paa Stedet«, men han var taget til Sverige. En erklæring af 4. marts 1946 oplyser om foredragsvirksomhed under Flygtningeadministrationen.

Ifølge brev fra Karl Rowold marts 1991 fik Burghardt dansk visum til et kort ophold, hvor skilsmissen blev gennemført. Mindre end en uge efter var han tilbage til Tyskland.

Körner

Dokumenter i Rigsarkivet fra rigspolitichefen, fremmedpolitiet i København, politimesteren i Hillerød, kriminalpolitiet i Rønne, Statspolitiet på Bornholm.

Rowold

Beretningen om Karl Rowold har mange kilder. Jeg har interviewet ham et par gange. Sidste gang i 1991 til en udsendelse i DR Bornholm. Interviewet blev siden udskrevet og med supplerende spørgsmål sendt til Karl Rowold, der rettede det og besvarede spørgsmålene. På grundlag af dette materiale er Rowolds udtalelser bearbejdet og skrevet som en samlet beretning.

Interessant med hensyn til Tysklands hi-

storiske medleven i forholdene frem til nutiden er pjecen *Tyskere imod Hitler. Fem Diplomater i København*. Forbundsrepublikken Tysklands Ambassade i København. 1999. Den giver i kort form et tysk indtryk af de fås modstand mod nazismen. Der henvises til Herbert og Sibylle Obenaus artikel om Karl Raloff og Karl Rowold.

Efter flygtningenes afrejse bestemte Socialministeriet, at der skulle udarbejdes en beretning om Danmarks store flygtningeinvasjon fra 1945 til 1949. Karl Rowold forestod redaktionen, og beretningen udkom som bog i 1950. I 1959 oversatte Rowold til dansk Helmut Arntz: *Tyskland i Dag*.

I *På Flugt fra Nazismen* findes Henriette Riskær Steffensens biografi over Rowold. Vigtigt i dette værk er også lektor, cand. mag. Jef Jefsens beretning om den tyske flygtningeavis i Danmark.

I Rigsarkivet findes papirer fra det tyske indenrigsministerium om fratagelse af Rowolds og hustruens tyske statsborgerskab.

Desuden henvises til brev fra Karl Rowold 24. januar 1992, samtaler med sønnen, Finn Rowold, og artikel i *Goslarsche Zeitung* 24. august 2000.

Karl Rowold har selv i et privattryk, *Kein Tag ohne Vergangenheit*, fra 1993 skildret forholdene i Tyskland og siden som emigrant i Danmark.

Thiel

Mundtlige oplysninger fra Karl Rowold. Redigerede uddrag af forfatterens interview med Alex Thiel i Allinge, Bornholms Tiden-
de 29. oktober 1994.

Tietz

Fremmedpolitikets rapport, København 15. august 1933. Uddrag af beskrivelse af søn-

nen, direktør Gunnar Tietz: *Lidt om Familien Tietz' Flygtningetilværelse*. Brev fra datteren Christa Emilsson. Begge til Finn Rowold 1999. Brev fra Karl Rowold 24. januar 1992. Brev fra Gunnar Tietz 15. november 1994.

Garvens

Vedrørende Garvens tog jeg opgaven op omkring 1960 ved besøg på »Abildgård«, mange samtaler med kunstmaler Eli Rasmussen, Svaneke, og folk i Sandkås og Olsker, men snart løb jeg på en revle, der hed Hannover. Jeg tog derned i 1981, men stoffet var ukendt. Pludselig kom det, og de senere år har ført til tyske publikationer.

Dansk kunsthistorie har ikke været opmærksom på samlingen. Hvad der findes på dansk stammer mest fra mine undersøgelser, publiceret i *Kunst- og Antikvitetsårbogen* 1981. *Jul på Bornholm* 1982. *Kunst på Bornholm* 1996. Troels Andersen: *Asger Jorn. En biografi*. 1994. Hans Bendix: Interview med George Grosz. *Politikens Magazin* 8. marts 1958.

Booktraders' julehæfte 1995 har en artikel om George Grosz på Bornholm med oplysninger om Garvens.

Breve fra Garvens til kunstmaler Eli Rasmussen, Svaneke.

Samtaler med den i 1995 afdøde pastor Arne Madsen, Svaneke, der havde gode forbindelser til Abildgård. Ligeledes billedhuggeren Erik Thommesen og maleren Sven Dalsgaard. Fra Bruun Rasmussens Kunstauktioner har Per Limkilde fortalt om et besøg på Abildgård for at vurdere Garvens' efterladenskaber med henblik på auktioner i København.

Til belysning af Garvens' virksomhed i Tyskland henvises til:

Ines Katzenhusen. *Kunst und Politik. Hannovers Auseinandersetzungen mit der Moder-*

ne in der Weimarer Republik. 1998. Verlag Hahnsche Buchhandlung, Hannover.

Hannoversche Allgemeine Zeitung. 8. marts. 2000. Samme 29. februar 2000.

Katrin Vester: *Herbert von Garvens-Garvensburg. Sammler, Galerist und Förderer der Modernen Kunst in Hannover. Avantgarde und Publikum*. Magisterkonferens. Köln. 1989.

Desuden hendes beskrivelse af Garvens' udstillingsvirksomhed i Hannover: *Herbert von Garvens-Garvensburg. Sammler, Galerist und Förderer der Modernen Kunst in Hannover i: Avantgarde und Publikum*. Köln. 1982.

Kestner-Gesellschaft er opkaldt efter diplomaten Georg August Kestner (1777-1853), der virkede i Rom og her grundlagde det tyske, arkæologiske selskab. Hans samling af kunst dannede starten på Kestner Museum, der i dag er en meget stor virksomhed. Lukket af Hitler i 1936, men genåbnet i 1948. I øvrigt henvises til *Brockhaus Enzyklopädie. Elfter Band*.

Kallmann

Oplysningerne om Haus Elsa, siden Karmo, er stykket sammen af mange forskellige mundtlige kilder, ofte modstridende. En god meddeler har været sølvsmed Mogens Bjørn-Andersen, Rø, der fortæller om bl.a. Kallmanns i *Jul på Bornholm* i 1981.

Pöppelmann

Jeg har selv besøgt Pöppelmanns flere gange i det beskedne hus, de fik efter krigen, men Pöppelmann nævnte ikke direkte den behandling, han havde været ude for efter krigsafslutningen, og historien er mange år senere fortalt mig af Mogens Bjørn-Andersen. Samme Bjørn-Andersen har også i en samtale med forfatteren fortalt

generelt om Sandkås i *Jul på Bornholm* 1981.

Björn

Fru Anni Björn levede tilbagetrukket i sit hus Karmo og søgte kun få mennesker. Kilderne har været kunstmaler Eli Rasmussen, Svaneke, og Finn Rowold.

Janower

Til grund for fortællingen om Liddy Janower ligger samtaler med Finn Rowold, men vigtigst er advokat Finn Borums beretning, der oplyser, at hun var født Birnbaum 20. maj 1890 i Grosswaetenberg, Schlesien, og døde i København 14. maj 1974. Hun kom på husholdningsskole i Hannover 1906-07 og blev 1908 gift med cand. jur. Wolf Janower, født 1879. Parret bosatte sig i Haynau, Schlesien, hvor ægtefællen praktiserede som advokat. 11. august 1914 fødtes Hildegard Elfriede Borum, død 7. august 1957 i Gram, og Annelies Holm, 1911.

Silberstein

Jeg har mødt mennesker, der med glade smil fortæller om Emmy og Martin Silberstein, men mest bygger kapitlet på optegnelser i 1981 til mig af kunstmaleren Hans Helving, Sandvig. Desuden på oplysninger fra Finn Rowold samt udateret kopi af interview i Bornholms Tidende.

Jahnn

Forfatteren og orgelbyggeren Hans Henny Jahnn (1894-1959) er den mest beskrevne flygtningeskæbne på Bornholm, og kilderne er mange.

Væsentlig er Steffen Steffensens bog *På flugt fra Nazismen. Tysksprogede Emigranter i Danmark efter 1933*, hvor professor Per Øhrgaard belyser dele af forfatterskabet og beskriver Jahnn og hans ofte modstridende bevæggrunde til at slå sig ned i et Danmark, som han også fik et ambivalent forhold til.

I *MAGASIN*, Det kongelige Bibliotek og Universitetsbiblioteket, 2. årgang nr. 1. 1987, skriver professor Fritz J. Raddatz om Tysklands glemte emigranter og omtaler kort Jahnn.

Der er skrevet et utal af avisartikler. Værdifuld er Hans Reuschs beskrivelse i Bornholmeren 19. januar 1985. Den slutter med en oversigt over, hvad der er skrevet om Jahnn.

Distinkte bornholmske motiver er der i Bornholms Tidendes kronik den 1. december 1984, hvor realskoledirektør Manfred Uth, Tønder, beskriver dagbogsromanen *Fastaholm* (Bornholm) under titlen *Han hed Jahnn*. Også redaktør Thomas Jensens særprægede karakteristik af Jahnn i de bornholmske hjemstavnsforeningers blad *Klippeøen*, nr. 2, februar 1997, er et bidrag til bedømmelsen af Jahnn på Bornholm.

Af alt hvad Jahnn har skrevet, findes der én oversættelse til dansk, romanen *Die Nacht aus Blei*, der i 1965 blev oversat af Carsten Clante og udsendt af Skars Forlag under titlen *Nat af Bly og Aske*.

Kárász

Jahnn's forhold til den ungarske fotograf Judit Kárász behandles af Per Øhrgaard i *På flugt fra Nazismen*. I højere grad belyses forholdet af Lars Kærulf Møller i artikler i Bornholms Tidende 8. oktober 1994 i forbindelse med en udstilling på Bornholms Kunstmuseum af hendes fotografier samt i kataloget, *Bauhaus Bornholm*, der blev udgivet af museet til udstillingen.

Schüller

Det fremgår af Steffen Steffensens *På Flugt fra Nazismen*, at Schüller var én af de flygtninge, der henvendte sig til Martin Andersen Nexø. Forfatteren Børge Houmann redegør for Nexøs forhold til emigranterne fra Tyskland

Pröschold

Omtalen af Heinrich Wilhelm Jakob Pröschold (1897-1979) bygger først og fremmest på adjunkt, cand. mag. Martin Salmonsens artikel i *På Flugt fra Nazismen* om Pröscholds karriere i Tyskland og Danmark og Hansaage Bøggilds interview med sønnen Reinhard Pröschold.

Pröschold er også omtalt i Jørgen Hæstrups bog *Dengang i Danmark*. 1982.

Redaktør Thomas Jensen har bidraget med oplysninger om hans person, ligesom der i Bornholms Tidende er interviews/omtaler i årgangene 1937 til 1942 og 1948 til 1951.

Unge jødiske trækfugle

Kilden til beretningen om den unge tyske jøde Levanos ophold på Bornholm er den tyske rejsejournalist Horst Schwartz beretning i rejsebogen *Bornholm*, udgivet 1988 af det tyske forlag Du Mont, Köln. Beretningen refereres i Bornholms Tidende 30. april 1988. Supplerende har borgmester Emil Andersen, Svaneke, oplyst om de unge jøders ophold på Kofoedgård i Østermarie, men først og fremmest omtaler Jørgen Hæstrup jøderne på Bornholm i *Dengang i Danmark*. 1982.

Bliv hos os i Tejn

Jørgen Barfoed: *Dengang i Danmark* og i *Bornholmske Samlinger*, II række, 9. bind. Samtaler med ældre Tejn-boere i 1983.

Waschnitius-brødrene

Udenrigsministeriets Pressebureaus arkiv. Manuskripter til *Fritz Waschnitius radioforedrag* findes i Rigsarkivet.

F. E. Jensen: *Danmarks Radio under Besættelsen*.

Det illegale blad *Vejen Frem*, oktober 1943.

Ernst Christiansen og Peder Nørgaard: *Hvad skete med Radioen under Krigen?* 1945.

Sven Havsteen-Mikkelsen: *Dagbøger 1932-1934 og 1934-1945*, udgivet ved Bjarne Nielsen Brovst. 1999 og 2000. Specielt den sidste giver indblik i Fritz Waschnitius virksomhed på Bornholm,

Ole Wivel: *Romance for Valdhorn. Erindringsmotiver*. 1972.

Lennart Gottlieb: *Skandaler - danske kunstkandaler*. Katalog til udstilling på Aarhus Kunstmuseum. 1999.

Hansaage Bøggild: *Norresåns rummelige Hus*. 1998. Samme: *HØST*. 2001. Samme: *Oluf Høsts liv i årstal*. 2002.

Oberst Waagepetersens dagbøger

Fra 1. september 1939 til 15. december 1945

Af H. E. Skaarup





*Bornholms kommandant
Oberst J. T. Waagepetersen
1936-1946*

Indledende bemærkninger af redaktøren

Som en »service« for vore læsere har jeg - i samarbejde med major H. V. Jørgensen - indsat nogle forklarende fodnoter, bl.a. vedr. nogle af de i teksten omtalte personer. »Forfatterne« til de enkelte noter er angivet med initialerne »H.S.A.« eller »H.V.J.«

Indledende bemærkninger af oberstløjtnant H. E. Skaarup.

Oberst af forstærkningen, J. T. Waagepetersen, var kommandant på Bornholm fra den 1/6 1936 til den 3/2 1946.

Da man ved udbruddet af 2. Verdenskrig, den 1. september 1939, indkaldte en »beredskabsstyrke« i Danmark, gjaldt dette også Bornholm, hvor man genindkaldte årgangene 1934 - 1938, ialt ca. 600 mand. De blev dog hurtigt hjemsendt, og hen i februar 1940 var styrken på Bornholm reduceret til 90 mand, som var udlagt i kantonnement omkring Aakirkeby med staben på Kanns Hotel.

Imidlertid satte det ved juletid ind med en stærk snestorm, og obersten var ude af stand til at komme ud til styrken. Han var inde-sneet i Kommandantgården. I denne situation fik han den idé at ville føre en dagbog. Det syntes ham også helt naturligt at begynde med beredskabsstyrken.

Efterhånden som tiden gik, og Danmark (Bornholm) blev besat af tyskerne, opstod der en helt ny situation for kommandanten. Han havde dog valgt side, som hovedparten af danskerne valgte han at følge kong Christian X's opfordring til at bevare ro og orden, hvilket betød, at de måtte være imod illegale blade, sabotage etc. Han viste tydeligt sin indstilling og kom dermed i modstrid til modstandsbevægelsen, da denne efterhånden dukkede op. Ligeledes kom han i modsætning til amtmand von Stemann. Da Bornholm blev besat af tyskerne den 10. april 1940, viste amtmanden sig straks som en ansvarssøgende personlighed.

Som tiden gik, fik kommandanten en lang række af småproblemer at løse, og som han selv skriver i sin dagbog, så fandt han disses løsning under sin værdighed. Han udnævnte derfor 2 forbindelsesofficerer til at tage sig af alle de små klagesager, selv om han godt vidste, at han derved mistede indflydelse.

Nærværende er et resumé af oberstens dagbog, som fylder ca. 20 fuldt udskrevne stilebøger. Ved gennemlæsningen får man et godt billede af forholdene i Rønne under Besættelsen, ligesom man får et indblik i forholdet mellem amtmanden og kommandanten såvel som forholdet mellem modstandsbevægelsen og kommandanten.

Der er næppe tvivl om, at dagbogen er tænkt som et forsvar for oberstens holdning i tilfælde af, at hans forhold under Besættelsen skulle komme for en domstol.

Ligeså danner den (dagbogen) et godt supplement til amtmandens biografi: »En Embedsmands Odysseé«.

Ved gennemlæsning af dagbogen falder det i øjnene, at der er lange passager, som har et tydeligt privat præg, og som undertegnede derfor ikke har medtaget. Der er kun medtaget sådanne stykker, som kan belyse oberstens personlighed eller situationen, sådan som den så ud for ham på det pågældende tidspunkt. Dagbogens tilsynkomst og udgivelse er et ønske fra oberstens side, som herved sker fyldest.

Navne er bogstaveret, således som de er skrevet af obersten i dagbøgerne.

H. E. Skaarup.

Oversigt over dagbøgernes indhold

Indledende bemærkninger

Dagbog nr. I, II og III	sep. 1939 - mar. 1940
Dagbog nr. IV	sep. 1940 - dec. 1940
Dagbog nr. V	jan. 1941 - mar. 1941
Dagbog nr. VI	apr. 1941 - jun. 1941.
Dagbog nr. VII	jun. 1941 - aug. 1941
Dagbog nr. VIII	aug. 1941 - apr. 1942
Dagbog nr. IX	okt. 1941 - apr. 1942
Dagbog nr. X	maj 1942 - okt. 1942
Dagbog nr. XI	okt. 1942 - feb. 1943
Dagbog nr. XII	mar. 1943 - aug. 1943
Dagbog nr. XIII, XIV	sep. 1943 - apr. 1944
Dagbog nr. XV	sep. 1943 - nov. 1943
Dagbog nr. XVI	maj 1944 - sep. 1944
Dagbog nr. XVII	sep. 1944 - mar. 1945
Dagbog nr. XVIII	mar. 1945 - maj 1945
Dagbog	5. maj 1945
Dagbog	6. maj 1945
Dagbog	7. maj 1945
Dagbog nr. XIX	maj 1945 - jun. 1945
Dagbog nr. XX	jun. 1945 - dec. 1945

Dagbøgerne nr. I-III
(sep. 1939 - mar. 1940)

Den første dagbog omhandler etableringen af Beredskabsstyrken ved Bornholms Værn i dagene omkring den 1. sep. 1939.

Det første stykke er skrevet omkring nytårstid i 1939, da obersten er sneet inde i Kommandantgården. Indkaldelsesordrerne er blevet omdelt i Rønne ved hjælp af eleverne på Statsskolen, og styrken bliver udlagt i kantonnement omkring Aakirkeby.

D. 30/8 udsendes ordre om at udlægge beklædning og udrustning på de forud bestemte pladser til den indkaldte styrke, således at det er parat næste morgen kl. 0800. Sager fra Rønne Arsenal udlægges på steder omkring Almindingen station til staben, 1. , 2. og 3. kompagni. Udlægningen sker ved civil arbejdskraft i nattens løb. Sager til 4. kompagni, maskingeværkompagniet, eskadronen og batteriet er i Stausdal Magasin og de nærmeste gårde. Om aftenen den 1/9 møder Værnets officerer til mundtlig instruktion i Kommandantgården.

Lørdag d. 2/9 møder de første af Værnets styrke kl. 0800. Kl. 1200 er de fleste mødt, og kl. 1400 kommer de sidste, hvorpå un-

derafdelingerne afmarcherer til deres mobiliseringskvarterer:

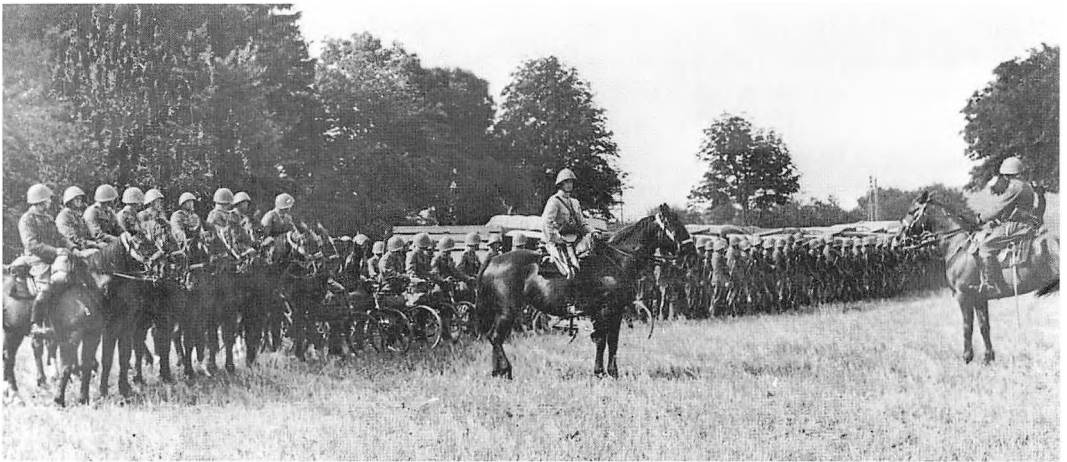
Staben ved Højskolen, 2. kompagni ved Tvillinggårde, 4. kompagni ved St. Bjerregård i Vestermarie, maskingeværkompagniet ved Vestergård, eskadronen ved Hundshale og batteriet ved Fårebygård. Klokken 1400 er alle i kvarter. Alt er blevet udleveret, dog kommer gasmasker, tunge våben og udrustning samt ammunition først næste dag. Samme dag, den 2/9, flytter staben fra Kommandantgården til Bornholms Højskole - det tager det meste af dagen at forlade kontorerne i Kommandantgården.

Næste dag den 3/9 ankommer rekrutterne fra det øvrige land, årgang 1939. Disse har været til uddannelse ved sjællandske afdelinger.

Obersten udnævner løjtnant af reserven E. V. Riis til adjutant og flytter med ham til Vallensgård.

Her er det bestemt, at man skal modtage en del heste - dels til de hestetrukne fægtningstvogne, dels til rideheste. En del købes, men det er ikke mange, for der møder også et antal lastbiler, som bliver lejet. Senere får man lov til at købe et antal biler.

Søndag den 3/9 ankommer Værnets stabs-



Bornholms Værn opstillet til parade ved Vallensgård 7/9 1939. Foran dragonerne ses løjtnant Johs. Müller til hest. Eskadronen bestod af ryttere såvel som af cyklister.

chef, en kaptajn S.A. Jacobsen. Oberst Waagepetersen omtaler ham lidt ironisk: »*Han mødte i blaa Uniform med hvide Handsker til sin pligtige Tjeneste.*« Han bliver imidlertid straks sat i arbejde og gør senere en udmærket tjeneste. Der mangler dog befalingsmænd og officerer, hvorfor man får telefonisk tilladelse til at indkommandere de befalingsmænd, som man kan få fat på. Således får man fat på ritmester Lund Hansen, der bliver chef for eskadronen. Desuden sekundløjtnanterne Melgaard, Agersted og Exsten. Så snart de har fået udleveret våben og ammunition, etableres havnevagter med 1 tung maskingeværgruppe i hver af havnene: Rønne, Hasle, Allinge, Gudhjem, Svaneke og Nexø. Desuden vagt med luftværnsrekylgevær ved Stausdal. Så snart disse poster er på plads, bliver det indberettet til Generalkommandoen.

Da dette er modtaget i Generalkommandoen, får Værnet dagen efter ordre om at inddrage disse poster. Tilsyneladende har Generalkommandoen forespurgt i Krigsministeriet, som atter har spurgt sine politiske overordnede.

Den 7/9 holdes en parade på marken nord for Vallensgård. Obersten noterer sig, at mandskabet har en udmærket holdning, dog ser trainets køretøjer (de lejede biler) med alle de forskellige påskrifter og farver ikke så godt ud. Straks efter paraden går man derfor i gang med at male alle køretøjerne i en grå farve.

Man tager også fat på øvelser i kompagniramme, ligesom man begynder med undervisning i dansk, regning, skrivning og tysk. Til dette bliver et antal forsamlingshuse og skoler beslået.

I løbet af nov./dec. begynder man på fægtningsskydninger på Raghhammer. Man lægger ingeniørelementet ind under 2. kompagni og sætter mandskabet til at grave ammunitionsrum i kompagniområderne. Enkelte straffegaster afsoner deres straffe i arresten i Rønne. Allerede efter 14 dages for-

løb hjemsendes ca. 1/2 af styrken, de ældste årgange, og så er der kun ca. 300 mand tilbage.

Da man har måttet opgive havnevagterne, træffer man aftaler med lodser, havnebetjente og lignende søkyndige samt fyrpersonellet om at indberette trafik i nærområderne.

Hen imod jule- og nytårstid fremgår det af dagbøgerne, at obersten har udfærdiget fortlørlige papirer for sine officerer. - Det er overflødigt her at referere, hvad han skrev, da det alt sammen er på det »jævne«.

I øvrigt omfatter duelighedsbedømmelserne følgende:

Ritmester Lund Hansen, eskadronen.

Kaptajn J. N. Hansen, 2. kompagni.

Kaptajn S. A. Jacobsen, stabschef.

Kaptajn N. A. Engell, til rådighed for staben.

Kaptajn Jensen, 4. kompagni.

Kaptajn Rømer, batteriet.

Kaptajn Lohmann, fører for ingeniørelementet, chef for efterrettingssektionen.

Den 25/12 mindskes styrken til 156 mand efter hjemsendelse af årgang 1937.

Den 31/1 1940 synker styrken til 90 mand efter hjemsendelse af årgang 1938.

I marts er der udsigt til at få årgang 1939 fra uddannelse på Sjælland.

I dagbogen er det omtalt, at BV har givet 14 dages orlov til roeoptagning fra den 7/11 og fra 15/12 til 28/12 orlov til butikfolk, yderligere orlov til jul og nytår.

I forbindelse med den ekstraordinære roeorlov har 2 bornholmske politikere skrevet et brev til krigsministeren om at hjemsende hele Bornholms Værn. Ideen bliver dog overhalet af begivenhederne, idet der kommer meddelelse om, at Rusland har angrebet Finland.

Ritmester E. Nordentoft (Generalkommandoen) ønsker oplyst, om der er tyske troppesamlinger i de nordtyske havne? Kommandanten på Bornholm lader foresørge hos de lokale fiskere.



BV's officerer ved Christianshøj Station november 1939. Fra venstre: Kaptajn Lohmann, kaptajn Kofoed (Lauergård), kaptajn Engell (Stubbegård), løjtnant E. V. Riis (Åbygård), løjtnant K. J. Riis (Duebjerg), kaptajn Jacobsen, sekondløjtnant N. P. Andersen (Sursænke), oberst Waagepetersen (kommandant), sekondløjtnant E. C. B. Larsen, sekondløjtnant Schou, sekondløjtnant Edvard Jensen (Østermarie), overofficiant Hansen, sekondløjtnant Müller, sekondløjtnant »Neges«, kaptajn Jensen (Guldbakke), sekondløjtnant Melgaard, sekondløjtnant Agersted, kaptajn Hansen, sekondløjtnant Storgaard, overofficiant Sørensen.

Luftmeldetjenesten ledes af konsul Bidstrup og er helt i orden. Obersten noterer, at der er tyske baser for fly på Rügen - 20 minutters flyvning fra Bornholm. Obersten synes lidt nervøs over udviklingen.

1939 går til ende på Bornholm, man får en hvid jul, og det er umuligt for kommandanten at nå ud til sine styrker. Staben er flyttet ind på Kanns Hotel, alle hovedveje er blokeret af mandshøje snedriver, ridning kan kun ske på sognevejene eller over markerne. Ordren om at afholde øvelser mellem 2. og 4. kompagni er svær at gennemføre. Der er masser af sne, og temperaturen synker til minus 12°. Ved kompagniet er der mange simulanter, også blandt officererne! Kompagniets øvelser må aflyses, og en syg soldat må transporteres til lægen og infirmeriet i Rønne i kane.

Omkring d. 27. januar kommer der en stærk snestorm, som besværliggør øvelsesaktiviteten yderligere.

Værnet modtager et brev fra redaktøren for Bornholms Avis, Kjødtt, omhandlende Værnets artilleri, som han finder helt forældet. Obersten sender brevet videre til chefen for Generalkommandoen, general Gørtz, som besvarer det. Tildeling af nye kanoner (75 mm) kan ikke lade sig gøre.

Der er fortsat megen sne på vejene, men



En gruppe soldater på ski og med kane på Store Torv.



Soldater på ski i Rø Plantage. (Billedet er historisk, idet det viser danske soldater på ski indkøbt med statsstøtte, bevilget af kommandanten. (H.V.J).)

det forhindrer ikke afholdelse af en kompagnifest på Kanns Hotel. De inviterede gæster ankommer i kane. Vejen til Rønne er spærret af snedriver, og det er svært for det mandskab, som er på orlov, at komme tilbage til styrkerne.

Man har planlagt, at kantonnementsområderne skal ændres, således at man letter byrden med indkvartering til nogle andre sogne. Dette kan dog ikke lade sig gøre grundet på vejret. Ordonnanser fra Værnet og kompagnierne udfører deres tjeneste på ski.

Det næste stykke i dagbogen omhandler tydeligt oberstens generelle stilling til tidens problemer.

Værnet har kompagnidagbøgerne til eftersyn, og herved opdager obersten, at kaptajn Hansen ved 2. kompagni har kritiseret regeringen Stauning i forbindelse med sin undervisning i tjenesteforhold og at han har talt med mandskabet om Staunings tale (hvor han udtalte, at Danmark ikke skulle

være Nordens lænkehund). Obersten iken-der ham en skarp irettesættelse.

Kaptajn K. E. S. Koefoed¹ har ladet sit mandskab købe ski hos en snedker i Rønne for 29 kr. pr. par.

Der kommer brev fra general Gørtz til redaktør Kjød om tildelingen af kanoner. Det er helt umuligt at få nyere skyts tildelt. Løjtnant Skovgård og sergent Hasbild har været 3 dage om at gå fra Rønne til 2. kompagni i Pedersker. Kompagniet udsender en kane for at lede efter dem. Soldater er nu i gang med at skovle sne for toget ved Langemyregård.

Obersten skildrer for størstedelen virkningerne af den strenge vinter samt noget besvær med at opretholde disciplinen.

Obersten er stærkt utilfreds med, at kap-

¹ Kaptajn K.E.S. Koefoed var historiker og forfatter. Han har bl.a. skrevet »Hammershus Birks Historie« og »Bornholms Befrier«. (H.V.J.)

tajn S. A. Jacobsen kommer 5 timer for sent tilbage fra orlov i København på grund af is i farvandet. Han har også været i Generalkommandoen, men der er ikke nogen, som ved noget. Det ser ud til, at Krigsministeriet vil holde alt hemmeligt om situationen i Tyskland. Det er for Waagepetersen tvivlsomt, om Finland kan holde.

Der er i øjeblikket kritik af BV i avisen - det drejer sig om opvarmning af lokaler og forbrug af brændsel. Obersten har selv været i byen og har købt nye kakkelovne til Kommandantgården. Der skal være udskrivningschefmøde i København, og obersten må tage via Nexø - Simrishamn p.g.a. is. Til København kommer han ikke. På vejen beser han domkirken i Lund og et nyt museum, »Naturen«. Dagen efter, da han må tage båden til Nexø retur, overværer han en øvelse mellem 2. og 4. kompagni. Han kan dog ikke køre langt i sin bil, da bremserne er frosset fast.

Det næste stykke i dagbog nr. II omhandler den 9. april 1940.

BV har 120 mand indkommanderet, og obersten sikrer sig, at der er forbindelse med deres alarmkvarterer.

Den 10. april Kl. 1400 melder Rønne Lodsstation, at en tysk hjælpekrydser er på vej ind i havnen. Fra orlogskaptajn Broberg indgår samme melding. Waagepetersen meddeler ham, at BV's hovedkvarter er i Aakirkeby og at tyskerne kan opsøge ham der. Kl. 1600 kommer Broberg med tyskerne. Øverstkommanderende er major Kayser, som ledsagedes af 2 søofficerer.² Obersten bestemmer straks, at løjtnant Agersted skal være forbindelsesofficer med kaptajn Engell som hjælper ved indkvarteringen af de tyske soldater.

Efter et kort besøg, hvor tyskerne får over-

sigterne over de danske styrkers indkvarteringsområder samt lignende for de tyske, er tyskerne tilfredse med den service, som bliver dem til del.

Major Kayser er en høflig og behagelig officer. Orlogskaptajn Broberg overrasker under turen til Rønne ved at invitere hele selskabet til middag på Dams Hotel kl. 1730.

Det næste stykke i dagbogen omhandler Waagepetersens egne holdninger til tyskerne. Han kommer hurtigt i et modsætningsforhold til orlogskaptajn Broberg, hvem han anser for tyskervenlig. Den 11. og 12. april har han konference med major Kayser, som ønsker et sted, hvor han kan hejse Dannebrog og hagekorsflagene i samme højde. Waagepetersen anviser ham Hovedvagten. Der opstilles nu tyske patruljer ved de danske depoter i Rønne og Stausdal.

Dagbogens næste afsnit handler næsten udelukkende om kaptajn Koefoed, Laegård, som på forskellig vis har kontaktet tyskerne for at blive forbindelsesofficer. Waagepetersen har stor mistro til ham, kalder ham til sig og giver ham en balle. Tyskerne anmoder om at måtte bruge barakken ved sygehuset, som er infirmeri for de danske soldater. De beder også om, at sygeplejerske frk. Jensen må blive der, da hun taler flydende tysk og er født i Tyskland. Det bliver approberet af Lægekorpsen.

Der er en indbydelse fra major Kayser til oberst Waagepetersen om deltagelse i en parade på Galløkken i anledning af Hitlers fødselsdag. Waagepetersen spørger i Generalkommandoen, om han skal deltage - ? og svaret er nej.

Nogle dage efter afholder amtmanden en middag. Waagepetersen deltager.

Man er nu nået hen midt i hjemsendes-tidspunktet for hold I 1939. BV beholder 29 mand for at kunne bestride vagterne ved depoterne. Den 22/4 afleverer kompagnierne

² Major Kayser (eller Kaiser) var den første tyske kommandant på Bornholm fra 10/4 1940. (H.V.J.)

deres depoter til overofficiant³ A. C. Sørensen. Den 20. april kommer der ordre fra Generalkommandoen om ikke længere at flage med Dannebrog på Hovedvagten. Der er ingen vrøvl med tyskerne i den anledning.

Kaptajn Jacobsen aflægger besøg i Generalkommandoen, hvor han særligt drøfter orlogskaptajn Brobergs holdning. General Gørtz får ham straks afskediget (eller hjemkommanderet) efter telefonisk aftale med Marineministeriet. Det fremgår også af kaptajn Jacobsens referat fra mødet, at general Gørtz den 8. april orienterede Krigsministeriet om situationen syd for grænsen, og at den ville blive overskredet næste morgen.

Major Kayser beder Waagepetersen om at give ham nogle fortegnelser over de danske depoter (BV's) samt meddeler, at han ønsker at inspicere dem. Som for at mildne på sagen inviterer han Waagepetersen med stabschef til middag på Kanns Hotel. Waagepetersen kan ikke afslå invitationen.

I tiden derefter forhandler Waagepetersen med politimester d'Auchamp. Indtil videre udsendes bestemmelser for luftvarsling. Spørgsmålet om sort papir til mørklægning rejses af politimesteren. Dette har man indledningsvis slet ikke tænkt på.

I disse dage flytter Værnskontoret den 8/5 fra Kanns Hotel til et sommerhus på Stampen (villa »Søglimt«, som ejes af autohandler Ferdinand Jørgensen). Waagepetersen lægger vægt på, at han vil holde sig udenfor Rønne kommune for at undgå indkvartering der, hvor alt i forvejen er optaget af tyskerne.

Der er også kaptajn Jacobsen og løjtnant Riis at tage hensyn til. De to kan derved opnå kost- og kommandotillæg. Det tager Waagepetersen dog ikke selv, da han jo bor

i Kommandantgården. Han skriver dette som en slags retfærdiggørelse. De to i sommerhuset laver selv deres mad.

Waagepetersen er i København i dagene 14.-19. maj. Hans svigerdatter Connie og søn Malthe (sekondløjtnant på Officersskolen) skal have været dér. De skulle have været med Waagepetersen hjem, men bliver i København, da flere skibe er blevet sænket af engelske miner i Drogden. Ruteskibene fra »66« går gennem Flinterenden til Malmø og så tværs over Sundet til København.

Desværre er major Kayser rejst og blevet erstattet af en ung tysk officer, Oberleutnant Bielefeldt. Han vil have 2 lastbiler til transport, da hans styrke nu er så lille.

Waagepetersen beskriver forholdene i Rønne. De tyske soldater gør mange indkøb i butikkerne, men han finder, at de holder god disciplin, så det betaler sig godt for de handlende.

Waagepetersen vender her tilbage til kaptajn Jacobsens besøg i Generalkommandoen den 8/4, hvor man var klar over, at tyskerne ville rykke ind i Danmark den 9/4 1940 og havde orienteret regeringen om det. Oberst Rolsted er bitter på generalerne Prior, Gørtz og Stemann. Waagepetersen omtaler også forholdene i flåden med admiral Rechnitzer, som officerskorpset ikke har tillid til (han gav ordre til »ingen Skydning fra Søforterne inden han gik til Kongen«). Ligeledes blev der ikke sat strøm på minefelterne foran København.

Der er også uro i de yngste klasser på Officersskolen. De unge officerer er ophidsede, nogle er allerede flygtet til Sverige. Waagepetersen omtaler, at hans søn har sådanne planer den 12. april. Planer, som Waagepetersen går stærkt imod.

På Bornholm fortsætter politimesteren med at forberede luftvarslingen, således opsættes 2 sirener i Rønne, selvom man godt kunne nøjes med de tyske i havnen. Den tyske Oberleutnant Bielefeldt er blevet afløst af en

3 Officiant: Selvstændig befalingsmandsgruppe med officersstatus (1922-1951). En officiant var ligestillet med en sekondløjtnant, en overofficiant med en løjtnant. (H.S.A.)

Hauptmann Gellhausen, der er så høflig at aflægge visit hos Waagepetersen.

Tyskerne har nu lejet en lastbil. De vil også have senge til mandskabet, men uden at betale for dem!

Søløjtnant Hasager Christiansen afløser orlogskaptajn Broberg som »Minefisker«. Waagepetersen er ikke glad for ham, idet han havde gemt en ny minetype hos en privatmand i Rønne. Waagepetersen fik nys om det og befalede ham at aflevere minen på Arsenallet - det var for farligt at gemme den for tyskerne.

Waagepetersen er 2 dage i København og taler med general Stemmann og kaptajn Thygesen i Krigsministeriet. De er forbavsedede over, at BV har mandskab til tjeneste (Stausdal). De mener, at det er det eneste sted i Danmark, der er dansk vagt ved danske depoter, de aner ikke, at Waagepetersen har holdt 29 mand indkaldt. Waagepetersen finder dette at være maksimum af kontoriusseri og synes at være bekymret over det.

Han opholder sig et par dage i København. Hjemturen går glat, men der er mange minesprængte skibe i Sundet.

Efter hjemkomsten modtager Waagepetersen en visit af den tyske admiral Mewis, som er chef for de tyske kystbefæstningstropper i Danmark. Han fortæller, at der skal ske en afløsning af tropperne på Bornholm med et kompagni på 50 mand marinetropper. De skal fordeles i havnene på Bornholm.

Den 29/6 kommer en tysk Korvettenkapitän Bühler og melder sig hos Waagepetersen. Han omtaler, at der på Bornholm skulle findes nogle engelske »spionreder«, hvilket Waagepetersen tager afstand fra. Løjtnanterne Riis og Agersted er på kaptajnskursus i København, hvorfor kaptajn Jacobsen virker som forbindelsesofficer.

Bühler er en ældre officer, som har været interneret i Stockholm under 1. Verdenskrig.

Han skal nu bo i Rønne med 25 mand. Den 1/7 flytter BV's stab tilbage til Kommandantgården.

Natten mellem den 6. og 7. juli har Bornholm sin første luftalarm. Waagepetersen og hans kone bliver liggende i sengen. Mellem kl. 0245 og 0315 synes de at høre 7.000 maskiner! [Formentlig en fejltagelse (HES)].

Waagepetersen omtaler den manglende disciplin i Stausdalsområdet.

Ruteskibet »Hammershus« er blevet minesprængt ved Middelgrunden, men det må ikke omtales i radioen.⁴

Waagepetersen får besøg af sin søn Malthe og sin svigerdatter Connie, der ankommer pr. skib.

En anden besøgende er oberst Tretow-Loof, som er meget tyskervenlig. Dette besøg medfører en drøftelse af et brev, som general Prior har sendt til Krigsministeriet, hvori han beklager sig over, at han er blevet forholdt oplysninger, som han burde have haft, og at han fremover vil tages med på råd. Det er underforstået, at han sætter sin stilling ind på sagen.

Løjtnant Riis, som er elev på kaptajnskursus, fortæller, at kurset bliver aflyst inden jul. Han fortæller, at reglementerne er gamle og lærerne uinteressante. Waagepetersen indskærper ham trods alt at være flittig.

I løbet af sommeren bliver luftangrebene på England stærkere, og Waagepetersen lytter til radio London.

Konsul Hintze⁵ indbyder til middag med amtmanden, Korvettenkapitän Bühler og en Herr Nissen, som skal skaffe danske arbejdere til Tyskland.

Hintze forklarer, at initiativet kommer fra amtmanden, som har været i København (Udenrigsministeriet), hvor direktør Mohr fortæller, at tyskerne på Bornholm føler sig uvenligt modtagne. Alle amtmænd er enige

4 Det skete 4. august 1940. (H.V.J.)

5 L. Hintze var tysk konsul. (H.V.J.)

om ikke at indbyde tyskerne, og derfor vil amtmanden have Hintze til det, da denne ikke er amtmand.

Waagepetersen kan ikke deltage og anfører sin grund dertil. Stabschefen kaptajn Jacobsen har været i København og har aflagt besøg i Generalkommandoen. Han skildrer stemningen som »mørk«. Tyskerne har forlangt, at der indføres sommertid i Danmark. Det har været en ualmindeligt våd august, næsten alt korn står på markerne.

Den 30/8 1940 omtales et besøg af ritmester Lunding⁶ (medarbejder i Generalkommandoen efterretningssektion) på Bornholm. Han fortæller, at tyskerne har forpasset tidspunktet for angrebet på England og at de nu er opmarcherede imod øst. Tyskerne har nu forlangt oplysninger om de danske depoter. Der er nu uro i København over de tyske krav.

Dagbog nr. IV (sep. 1940 - dec. 1940)

Den 7/9 1940 er der alsang på Store Torv i Rønne. Endvidere er der taler af borgmester Nielsen og amtmanden. Waagepetersen fortæller intet om indholdet af disse taler, kun at de er »clearede« med tyskerne, inden de bliver holdt.

Den 18/9 omtaler Waagepetersen et sammenstød mellem 2 tyske soldater og en civil dansker om en dansk pige i Rønne. Danskeren bliver afhørt af tyskerne og bliver senere idømt 16 dages hæfte af domstolen. Episoden bliver omtalt i alle 3 aviser til skræk og advarsel.

Den tyske Kapitän Bühler spørger Waagepetersen, hvordan man skal fejre kong Christian d. X's 70 års fødselsdag? Waagepetersen gør sig mange tanker om denne sag og fylder hele 4 sider i sin dagbog med for-

skellige muligheder. Noget afgørende kan han ikke anbefale tyskerne.

Det næste stykke i dagbogen omtaler en episode ved Kastelsvagtten, hvor vagten træder i funktion overfor nogle civile, som vil have geværammunition. Dette foranlediger, at man flytter al geværammunition fra Kastellet til Stausdal. Waagepetersen hører bl. a. den danske radio fra London, og dette medfører, at han nedfælder nogle egne kongetro tanker.

Waagepetersen indsætter en artikel fra Give Avis om offentlighedens opførsel over for tyskerne samt en plakat med billede af kongen og hans ord om besindighed.

Waagepetersen omtaler også en bog af kaptajnerne Lauesen og Dall: »*Som vi saaledes*«. En bog, som Waagepetersen tager meget afstand fra. Bogen bliver omtalt i danske officerskredse.

Nogle dage efter modtager Waagepetersen en skrivelse fra amtmanden omhandlende selskabelighed med tyskerne, men da han ikke har fået instruktioner fra Generalkommandoen, så beslutter han at tage til København for at indhente retningslinier.

Imidlertid sker der den 17/10 et sammenstød mellem tyskere og danskere på Hotel Fredensborg. Da det synes alvorligt, tager såvel kaptajn Jacobsen som Kapitän Bühler derud for at undersøge sagen. Politiet er også indblandet og udsætter en dusør på 300 kr. for oplysninger i sagen.

Waagepetersen berører ikke senere denne sag, som tilsyneladende er »løbet ud i sandet«.

I den følgende tid kommer det til et sammenstød mellem amtmanden og kommandanten (Waagepetersen). Det drejer sig om stillingen som forbindelsesofficer. Der er kommet en ordre fra amtet til kaptajn Jacobsen om at bede tyskerne om at lade være med at flyve så lavt over Rønne. Waagepetersen går selv til amtmanden og besværer

⁶ Ritmester Lunding (1899-1984) blev senere (1950-1963) leder af Forsvarets Efterretningstjeneste. (H.S.A.)

sig over den ordre, som er givet af Abitz (kontorchef i amtet). Amtmanden anser det ikke for at være en ordre til forbindelsesofficeren, men blot en henstilling. Dermed anser Waagepetersen, at sagen er ordnet, men nogle dage efter - d. 28/10 - får han et langt brev fra amtmanden (privat i sin form), hvori denne hævder, at forbindelsesofficeren bør kunne modtage ordrer fra ham (amtmanden) og efterkomme dem, når det drejer sig om henvendelser til tyskerne.

Hertil svarer Waagepetersen, at forbindelsesofficeren kun kan modtage ordrer fra ham, og at forbindelsesofficeren ikke skal være ordonnans.

Fra den 5/10 til den 10/11 1940 er Waagepetersen i København, hvor han taler med general Gørtz og viser ham korrespondancen med amtmanden om de selskabelige relationer med tyskerne. Hvad angår sagen med forbindelsesofficeren, er general Gørtz helt enig med Waagepetersen, men med hensyn til selskabeligheden mener Gørtz, at Waagepetersen ikke kan undslå sig for at modtage invitationer fra amtmanden sammen med tyskerne. Men Waagepetersen bør længst muligt undgå at blive inviteret af tyskerne og også selv undgå at invitere tyskere, navnlig ikke i Kommandantgården.

Efter turen til København skriver Waagepetersen, at general Gørtz er helt enig med ham i sagen med forbindelsesofficeren.

Den 15/11 1940 omtaler Waagepetersen, at der muligvis nu foregår en del byggearbejder i området ved Dueodde. Hvad det er vides ikke, men man tror, at det er kanonstillinger. Der tales også om anlæg ved Sandvig og Leuka (Hasle).⁷

Kapitän Bühler afrejser fra Bornholm den 11/11. Han vil aflægge visit hos Waagepe-

tersen om søndagen, men Waagepetersen er i København og kommer først hjem søndag aften. Det passer ikke Waagepetersen; han noterer i sin dagbog: »*Bøffel, han kunde have ventet til om Mandagen!*« Det ser ud, som om Waagepetersen lægger mere og mere vægt på disse høflighedsvisiter. En ny tysker, Kapitän zur See West, som afløser Bühler, er en ældre mand på 68 1/2 år. Han har boet i Kiel siden 1919 som pensioneret. Han taler svensk og overholder etiketten med at udveksle gensidige høflighedsbesøg.

Den 13/11 begravnes liget af en ilanddrevne tysk flyver. Waagepetersen møder med sin stab, og Marineforeningen møder med sin fane. Tyskeren (Kapitän West) holder en tale ved kisten, hvori han takker den svenske hær for dens tilstedeværelse. Han er uheldig bagefter og undskylder fortaletsen, men han har været interneret på Gotland under 1. Verdenskrig.

Den 29/11 noterer Waagepetersen i sin dagbog, at Kapitän West er svær at blive af med. Hans undergivne kalder ham: »*Der alte Weihnachtsmann*«.

Der er stadigvæk rygter om, hvad der foregår ved Dueodde; det må være batteristillinger til permanente anlæg. En tysker har købt en gård i Poulsker den 12/12. Waagepetersen betror sin dagbog, at han er ked af, at amtmanden ved mere om situationen end ham. Amtmanden vil ikke fortælle Waagepetersen noget, idet han siger, at han har lovet tyskerne tavshed.

Den 3/12 - 8/12 er Waagepetersen atter i København og beklager sig over amtmandens opførsel. Dette medfører, at han ved hjemkomsten modtager en kopi af et brev fra Indenrigsministeriet, som påbyder Bornholms Amt tavshed om de sager, som forhandles med tyskerne. Dette medfører, at Waagepetersen diskuterer sagen med amtmanden i skarpe vendinger. Denne fortæller nu, at han ofte indberetter om disse ting til Indenrigsministeriet og at han regner med, at

⁷ Tyskerne havde også en idé om at anlægge et kystartilleribatteri bag Hammerfjeldet til spærring af Hammervandet. (H.V.J.)

Indenrigsministeriet lader Krigsministeriet vide, hvad han indberetter. Waagepetersen kan derfor få oplysninger fra Krigsministeriet eller Generalkommandoen.

Dette er selvfølgelig at kaste ved på et bål. Waagepetersen bliver rasende og står herefter stejlt overfor amtmanden.

Overlæge Olsen ved sygehuset har inviteret til middag den 8/12. Deltagere er bl.a. provst Mathiesen, Waagepetersen, amtmand Ste-mann og amtsfuldmægtig Abitz, alle med fruer.

I samtalens løb kommer det frem, at overlæge Olsen har modtaget en invitation fra amtmanden til en middag, hvor der også kommer tyskere. Denne indbydelse har han sagt »nej tak« til med angivelse af grunden. Ved denne middag i sit eget hjem klarlægger Olsen sit standpunkt overfor tyskerne, og det kan siges, at hans gæster påhører hans tale i dyb tavshed.

Ved kaffen efter middagen får Waagepetersen lejlighed til at udtale sig i almindelighed om forholdet til tyskerne, *»man maatte være varsom med at kritisere de Ledende og de, som maatte være tæt paa Besættelsesmagten. Det kunde jo være nyttigt at være paa talefod med Tyskerne«*. Waagepetersen siger til Olsen, at han har reageret for stærkt ved at nægte at komme hos amtmanden.

Allerede dagen efter får Waagepetersen en invitation til en herremiddag hos konsul Hintze sammen med sin stabschef, kaptajn Jacobsen. Han siger »ja tak!«

Senere omtaler Waagepetersen, at det var et kedeligt selskab, meget formelt i uniform. Borgmester Nielsen og konsul Mogensens⁸ havde takket nej, men politimesteren og amtmanden var der.

Vi er nu nået hen mod slutningen af 1940, og Waagepetersen anfører sine oplevelser

med tyskerne i en fordragelig tone - undertiden roser han ligefrem amtmanden og deltager i middage med tyskere hos den tyske konsul købmand Hintze, men samtidigt har han taget afstand fra den bornholmske modstandsbevægelse (overlæge Olsen).

Dagbog nr. V (16. dec. 1940 - 29. mar. 1941)

Waagepetersen har været i København og vender hjem d. 7/12 i snevejr. Der er tyskere overalt i lufthavnen, og bygningerne er dækket med sløringsnet.

Amtsrådet får pålæg om at holde ro og orden, og der er en artikel i Kristeligt Dagblad om situationen.

Den 31/12 1940 - 1/1 1941 er der tysk nytårsfest på Missionshotellet. Nogle gæster på hotellet klager til politiet over, at der forhandles ulovligt øl i restauranten.

Der ligger visitkort fra Kapitän West og Oberleutnant Eichenberg i Kommandantgården, og Waagepetersen skynder sig at aflevere sit visitkort til tyskerne.

Han erfarer også, at tyskerne har tvunget konsul Hintze til at udtræde af Frimurerlogen.

Hen i januar den 10/1 bliver det hård vinter med masser af sne. Der er 12 - 14 graders frost. Der bliver ikke nogen snerydning, da amtet ikke har benzin til sneplovene. Tyskerne har dog ryddet sne på Sdr. Landevej fra Rønne til Dueodde. Der er henved 110 mand (tyske Bautruppen), som skal arbejde på Dueodde, og de skal bo i Nexø. Tyskerne har selv ordnet indkvarteringen uden bistand af forbindelsesofficeren, løjtnant Agersted. Denne er borte i tiden 15/12 1940 - 2/1 1941. En hr. Erik Bruhn (nazist) har sørget for indkvarteringen i Nexø.

Herefter skriver Waagepetersen om forholdene i dagspressen i København. Tyskerne har forlangt, at ministrene skal gå af, men det forpurrees af kongen. Dernæst forlanges,

⁸ L. Mogensen var direktør i Handelsbanken og fransk konsul. (H.V.J.)

at Christmas Møller skal forlade Nationaltidende, samtidig med at der indføres presse-censur. Waagepetersen omtaler et brev fra ritmester Lunding, som måske er blevet borte, han (Waagepetersen) synes at »lege lidt« med tanken om, at han kan være genstand for en fjendtlig overvågning.

Waagepetersen har nu modtaget en mid-dagsinvitation fra amtmanden og har efter samtale med general Gørtz accepteret at komme.

Amtmanden er meget venlig overfor Waagepetersen.

Waagepetersen omtaler den uregelmæssige trafik med »66« mellem Rønne og København, kun eksprespost ekspederes. Der er atter is i Sundet, dog er der flyforbindelse den 25/1.

Waagepetersen har befalet sine to forbindelsesofficerer at flytte ind på Dams Hotel, hvor de prøver at holde sig fri af tyskerne, men dog at forblive på talefod med dem. Han er godt klar over, at han sætter sig selv uden for al indflydelse ved denne disposition.

Waagepetersen omtaler en Herr Neubauer⁹ og en Herr Serber, som også bor på Dams Hotel. Neubauer har tidligere været forretningsfører på Søholm.

Den 30/1 tager Waagepetersen til hest en tur til Stausdal for at se til detachmentet. Det er 8 - 10 graders frost, og vejen er ufarbar, fordi der ikke er ryddet.

Kommandanten finder alt i god orden. Mandskabet har købt ski for 14 kr. pr. par. Waagepetersen lader »Dannevirkekassen« hjælpe med betalingen og giver 100 kr. (5 kr. pr. par). Der er ingen vagtforseelser. Mandskabet får udleveret uldne »Halsedisser« samt 4 veste til vagterne. Dette skal senere vise sig uheldigt, da uldtøjet smitter med fnat. De islandske trøjer må endnu ikke udleveres (i henhold til reglementet).

Den 1/2 kommer en tysk forplejningsmand til Bornholm. Han talte om at skaffe lagerplads til oplag af forplejning til 5-600 mand på ubestemt tid. Sagen bliver aldrig aktuel.

Den 4/2 er Waagepetersen atter i København og hører om premierløjtnant Bennikes tur til Sverige og retur. Waagepetersen noterer sig historien.

Fra den 15/2 har tyskerne delvis stoppet arbejdet på Dueodde. Der er ikke angivet nogen grund.

Nu er tyskerne i færd med at indrette et antal udkigspladser langs med østkysten.

Fra midten af marts er vejen nu farbar mellem Rønne og Aakirkeby. Fly til København er p.t. indstillet, da flyvepladsen er blød p.g.a. tøvejret. Derimod sejler bådene mellem Rønne og Ystad. Waagepetersen noterer sig, at der igen er ballade mellem tyskere og danskere i Rønne.

Waagepetersen omtaler rygter om, at tyskerne vil købe nogle af »66«-selskabets skibe og nogle af »Østbornholm«s.

En af de sidste dage i februar nødlander en ung svensk pilot i stærk tåge på en mark i Nyker. Waagepetersen lader straks løjtnant Agersted tage derud sammen med politiet (i kane) gennem snedriverne. Det bliver en vanskelig tur, men Agersted tager piloten med sig ind på Dams Hotel. Han melder straks sagen til tyskerne, og Waagepetersen telefonerer til Generalkommandoen for at spørge, om han må lade ham flyve igen? Derfra får han bekræftende svar dagen efter. Piloten er faret vild i tågen, og han har benzin nok til at flyve hjem til Sverige. Tyskerne er ikke interesseret i at holde på ham, og der er således fri bane. På 3. dagen tager han ud til sin maskine for at starte trods sne og is. I sidste øjeblik kommer der et ildbud fra Kapitän West til oberstens kontor, som meddeler, at svenskeren ikke må starte. Agersted telefonerer denne besked til den nærmeste

⁹ Ingeniør Neubauer var daglig leder af firmaet Klammts byggearbejder på Dueodde. (H.V.J.)

gård, som maskinen står ved. Her er kun konen hjemme. Svenskeren står ude ved sin maskine. Det er imidlertid ikke så let for en fortravlet husmoder at komme gennem sne-driverne og langt ud på marken, hun skal jo også først have fodtøj og overtøj på, så før hun når at bringe beskeden derud, så er fuglen fløjet. Waagepetersen mener, at Kapitan West er glad over det. Han har haft en god tid på hotellet med at tale svensk med piloten.

Waagepetersen skriver i sin dagbog, at han er skuffet over ikke at få tak fra svenskerne for sin hjælp til piloten. Dette påtaler han overfor den svenske konsul,¹⁰ som derpå underretter ambassaden og den svenske flyverchef om Waagepetersens eksistens. Til sidst modtager Waagepetersen en bog gave fra Sverige.

Den 19. marts omtaler Waagepetersen en hemmelig radiosender, som sender antitysk propaganda. I samme dagbog rejser Waagepetersen spørgsmålet om politimester d' Auchamps danskhed og amtmandens tyskthed. Han har således selv deltaget i et selskab med tyskere, som blev afholdt på Dams Hotel. Waagepetersen deltog til kl. 4 1/2 om morgenen, så han har ikke kedet sig!

Waagepetersen deltager også i en »Danmarksaften« i KFUM, hvor der anslås »nationale strenge«.

I dagbogen anføres også nogle tanker om det daglige liv i Kommandantgården. F. eks. har hans kone (Cecil) vasket storvask i smeltet sne for at spare på sæben¹¹, ligeledes omtaler Waagepetersen anvendelsen af de mange værelser i tjenesteboligen.

Her giver Waagepetersen luft for et personligt savn, nemlig: »I Dag den 24/3 1941 røg jeg den sidste Pibe med engelsk Tobak!«

Waagepetersen noterer sig også, at amtmanden forhandler med tyskerne om et forbud mod sejlads med motorfartøjer ud for

Leuka/Hasle og ved Snogebæk 1 - 2 gange om ugen, 7 timer hver gang. Forbudet må ikke omtales i pressen. Waagepetersen kender intet til sagen, der er ført alene af amtmanden. [Der var tale om lyttestationer for tyske ubåde (H.E.S)].

Der bliver ved denne tid aflagt et besøg af nogle fremmede tyske officerer, og Waagepetersen deltager i en middag hos amtmanden. Han benytter lejligheden til at tale med amtmandens hustru, som er lidt foruroliget over hendes mands forhold til tyskerne.

Waagepetersen synes, at sådanne invitationer må koste amtmanden mange penge, idet en flaske rødvin koster 5 kr. og en flaske madeira 6 kr. Kød/flæsk er det svært at få fat på. Ved denne tid modtager Waagepetersen en meget højtidelig takkeskrivelse for »hjælpen« til den svenske pilot.

Den 15/4 1941 undersøger tyskerne, om Waagepetersen vil deltage i en middag med damer. Waagepetersen lader Agersted sige NEJ. Waagepetersen får alligevel en invitation, som han besvarer på tysk med et NEJ. Middagen fandt sted den 12/4, og der er 5 tomme kuverter. Waagepetersen får et alvorligt brev fra Kapitan West vedrørende hans NEJ.

Waagepetersen tager til København, hvor han aflægger besøg i Generalkommandoen og fortæller om kaptajn Koefoeds opførsel. Han færdes ofte sammen med tyske officerer i Bredgade, og Waagepetersen skriver om ham, »Det Fjols«. Koefoed er stærkt tyskvenlig og har stor lyst til at blive forbindelsesofficer.¹²

Den 24/4 er der flere tyske skibe i Rønne havn. Mandskabet er på indkøb i byen. Dette afføder, at nogle danskere spytter på gaden, hvilket medfører, at politiet bliver indblandet.

I disse dage modtager eleverne på Ser-

10 Købmand Svend Frederiksen, Søndergade i Rønne, var svensk vicekonsul. (H.V.J.)

11 Sæbe var - som de fleste varer - rationeret på mærker. (H.V.J.)

12 Koefoed var kaptajn af reserven og gårdejer på Sydbornholm (Lauegård i Åker). (H.V.J.)



Hjemsendelsesfest på Bolsterbjerg d. 29. april 1941.

Fra venstre: 1. Telefondirektør Heinø, Rønne. 2. Slagteridirektør Andersen, Rønne. 3. & 4. Ukendte. 5. Kaptajn Rømer, Svaneke. 6. Fru Harriet Engell, Stubbegård. 7. Kaptajn Jacobsen, stabschef. 8. Løjtnant, skoleinspektør Hedegaard, Aakirkeby. 9. Fru løjtnant Kaas, Nørregård, Ibsker. 10. Kaptajn Jensen, »Kvashuggeren«. 11. Fru borgmester Nissen-Petersen. 12. Oberst Waagepetersen.



Fra samme fest. Fra venstre: 1. Ukendt. 2. Borgmester Nissen-Petersen. 3. Ukendt. 4. Kaptajn Koefoed, Lauegård. 5. Kaptajn N. Engell, Knudsker. 6. Fru skovrider Nielsen. 7. Fru løjtnant Hedegaard. 8. Ukendt.

gent- og Oversergentskolen i Sønderborg en opfordring til at melde sig til »Regiment Nordland« i Norge. De vil komme på skole i Tyskland, få en god løn og blive udnævnt til løjtnanter. Da skolechefen hører om denne sag, bliver alle eleverne frakommanderet skolerne og ansat ved danske regiment.

Den 29/4 er Waagepetersen til hjemsendelsesfest på Hotel Bolsterbjerg for årgang 1939II, som har ligget med 24 mand ved vagt detachementet på Stausdal.

Den 5/5 er Waagepetersen til opvisning på CB-politiskolen.¹³ Der er 80 mand på holdet.

Amtmanden og øens borgmestre samt politimesteren er tilstede. Der er også mange taler, men Waagepetersen tier stille.

Tyskerne synes at ville bygge en flådebase i Rønne havn. I tilslutning til denne skal der også bygges en lejr på Galløkken for disse orlovsfolk, og der skal også indrettes et infirmeri.

¹³ CB- (CivilBeskyttelses-) betjente var værnepligtige, der var blevet kasseret eller havde trukket frinumner, men som til gengæld skulle fungere som »hjælpepoliti«. De gik som regel sammen med en »rigtig« betjent og blev derfor kaldt »føl«. (H.S.A.)

Omkring midten af maj sker der en forværring af forholdet mellem tyskere og danskere på Hotel Phønix. Dette forårsager også hyppige slagsmål i byen. Formentlig er dette årsagen til, at Kapitän West ønsker at trække sig tilbage. »*Han var gammel og senil*«, siger hans adjutant, Eichenberg.

Der foregår i denne periode mange tyverier i forretningerne i Rønne (af de tyske soldater). Dette medfører en tysk ordre om ikke at handle i Rønne.

Eichenberg siger, at amtmændene nok er en jøde, i alt fald er han en »vendekåbe«.

I denne tid foregår Hess's¹⁴ flugt til England. Tyskerne er meget interesserede, især i hvad der blev sagt i BBC. Der bliver nu også fremsat krav om 25.000 kvadratalen til en lejr på Galløkken. I Generalkommandoen siger man, at det er til en »ubådsskole«, som før lå i Swinemünde.

Den 29/5 har Waagepetersen en forhandling med politimesteren angående en luftværnsøvelse. I disse dage får han besøg af ritmester Nordentoft (fra Generalkommandoen efterretningstjeneste), som fortæller om spænding mellem russere og tyskere og om en tysk opmarch i Østpreussen med muligt mål i Ukraine.

Den 1/6 1941 er det 5-årsdagen for Waagepetersens ansættelse som kommandant på Bornholm. Waagepetersen gør sig en del tanker i denne anledning: Han fortæller, at en tysk admiral Boehm har begået selvmord i Oslo. Han har været i Rønne ombord på »Gneisenau« i august.¹⁵

I denne periode foranlediger Waagepetersen, at kaptajn Koefoed bliver hjemkommanderet og får en rejsetilladelse til Tyskland. Der bliver planlagt en fodboldkamp

mellem tyske og danske. Den bliver dog aflyst, da den kunne ende på en upassende måde, d. v. s. med dansk sejr.

Den 15/6 rejser kaptajn Koefoed til Tyskland.

Omkring dette tidspunkt deltager Waagepetersen og hans hustru i »Bibellæsning« og Waagepetersen gør rede for sin interesse.

I Rønne afholdes atter en alsangsaften med et halvfuldt Store Torv. Alt arrangeret af Bornholms Tidende. Der sker et sammenstød mellem danske piger og tyske soldater; endvidere omtaler Waagepetersen, at BV's skytsmekaniker har været i slagsmål med tyskere på Galløkken.

Dagbog VII

(20. juni 1941- 24. aug. 1941)

Den 22/6 1941 kl. 0600¹⁶ begynder det tyske angreb på Rusland.

På Bornholm standser skibsforbindelsen med »66«-Selskabet indtil videre; flyforbindelsen aflyses ligeledes. Dette betyder bl. a., at der ikke kommer aviser.

Den 23/6 udnævnes kommandantens kone til formand for D.K.B. (Danske Kvinders Beredskab). Man har forinden spurgt Waagepetersen, men han undslår sig med manglende tid. Det civile beredskab bliver sat i alarmtilstand. Waagepetersen lover at bistå sin kone med den nødvendige hjælp, men bliver i øvrigt sur over hændelsesforløbet.

En gårdejer Schou, Vibegård, stiller nogle spørgsmål vedrørende Bornholms forsvar til Waagepetersen, som beroliger ham med, at der ikke er nogen fare for en russisk landing. Derimod kan der nok blive fare for angreb fra luften.

Den 25/6 kl. 1800 nødlander en tysk flyvemaskine i Rutsker Højlyng. Løjtnant

14 Rudolf Hess (f. 1894), Hitlers officielle stedfortræder, fløj d. 10/5 1941 på eget initiativ til Skotland for at tilbyde briterne fred (!). Idømtes i 1946 livsvarigt fængsel ved krigsforbryderdomstolen i Nürnberg. Døde i 1987 i Spandau-fængslet i Berlin. (H.S.A.)

15 Det var i august 1939. (H.V.J.)

16 Det var nu kl. 0300! (H.S.A.)

Agersted er derude sammen med politiet. Maskinen er knust og brændt, men den 4 mand store besætning er uskadt.

Den 30/6 omtales et besøg af professor Chiewitz og overlæge Toftegård fra Det Civile Luftværn, som kommer for at planlægge en motoriseret kolonne.

Waagepetersen anbefaler løjtnant E. V. Riis til chef.

Af dagbogen fremgår det, at Waagepetersen er lidt fornærmet over, at de ikke har henvendt sig til ham i denne sag, men er gået direkte til løjtnant Agersted.

Det mærkes nu tydeligt at skolerejser og sommergæster udebliver p. g. a. de uregelmæssige trafikforbindelser.

Søløjtnant Hasager Christiansen melder om en russisk ubåd ved Adlergrund.

Direktør Lund fra »Dampskibsselskabet af 1866« har bedt marinen om at ledsage rutebådene til og fra København, men det går regeringen nok ikke med til!

Den 3/7 omtaler Waagepetersen, at nogle danske damer har rejst en sag mod en pensionatsværtinde, fru LeJeune, som mistænkes for at drive en bordelvirksomhed i Sandvig. Efter tysk ønske henlægges sagen.

Waagepetersen venter gæster: Asger og Ellen West, familien Abildgaard Nielsen, Jørgen Permin, Annelise Eggert. De kommer med rutebåden, der nu går i svensk territorialfarvand til Sandhammaren og derfra langs østsiden af minefeltet til Rønne.

Den 7/7 har Waagepetersen indført i sin dagbog, at en løjtnant Sneum skal være flygtet til England i minister Gunnar Larsens private fly. Episoden synes at passe Waagepetersen udmærket.

Waagepetersen har en fætter som er rigspolitichef (Thune Jacobsen). Hans kone omtales i tyske tidsskrifter som »pjanket og uskadelig«.

Waagepetersen bliver på denne dag (d. 7/7) udnævnt til »Kommandør af Dannebrog«

Den 20/7 1941 noterer Waagepetersen, at

middagen for amtmanden i anledning af dennes 50 års fødselsdag er blevet aflyst.

Thune Jacobsen er blevet udnævnt til justitsminister.

Waagepetersen hører i radioen om Frikorps Danmarks¹⁷ afrejse og noterer sig, at oberstløjtnant Kryssing og kaptajn Thor Jørgensen holder tale ved afrejsen.

Den 15/7 ankommer en kommandørkaptajn Hauptmann Andersen som dansk sømiliter distriktschef.

Waagepetersen forstår ikke, hvad han (H. A.) skal lave. Waagepetersen mener, at søløjtnant Hasager Christiansen kan magte opgaven. H. A. skal kun være på Bornholm i 2 måneder, altså en slags sommerferie.

21/7 bliver Waagepetersen alarmeret ved, at der i Rønne findes en mængde vægmalerier med hagekors og V-tegn imod tyskerne. Disse er igen begyndt at handle i butikkerne.

Der er tilgået 15 nye kystbetjente, og tyskerne forlanger at få opgivet disse stationser.

Waagepetersen tager en tur til Sydlandet for at se på skydebaner, derefter kører han videre til Dueodde, hvor han følger et pigtrådshegn, bag hvilket der går en tysk vagtpost. Da posten observerer Waagepetersen, forlader denne skyndsomt området.

Den 4/8 er Waagepetersen med kommandørkaptajn Hauptmann Andersen en tur på Christiansø. Man spiser frokost hos fyrmester Jacobsen og besøger bagefter orlogskaptajn Broberg og Erik Jonquieres samt fru Smiegelow.

Nogle dage efter afholdes et møde hos amtmanden, som foreslår, at der laves en indsamling til Finland. Forslaget bliver modtaget køligt.

Waagepetersen omtaler en sag, som er opstået på Christiansø. Det drejer sig om 2 ty-

17 Frikorps Danmark var et korps af danske SS-frivillige, oprettet 1941. Korpsset kæmpede på østfronten, indtil det blev opløst i 1943. (H.S.A.)

ske soldater, som orlogskaptajn Broberg havde inviteret til et bal på »Månen«. Dette rejste et sandt raseri hos alle danske - men som Waagepetersen anfører: Han forstår godt Broberg, som efter hans mening gjorde det rigtige. (De 2 tyskere var stationerede på øerne, som en tysk »Besættelsesmagt«).

Den 15/8 er Waagepetersen til audiens for at takke for Kommandørkorset. Han rejser med skibet »Sverrig« og ser mange vrage i Drogden. Han betaler 12 kr. med båden, mens det koster 40 kr. at flyve.

Herefter giver Waagepetersen et referat af en audiens hos kong Christian X.

Dernæst aflægger Waagepetersen sit sædvanlige besøg i Generalkommandoen, hvor man bl. a. taler om, at general Prior har fået 2 måneders orlov som straf for sit manglende samarbejde overfor tyskerne. Oberst H. O. Hansen og flere af divisionsgeneralerne slutter sig til general Prior, medens general Gørtz mener, at man skal føje tyskerne.

Waagepetersen gør sig i den anledning nogle tanker om Stausdalsvagten, som uden videre er blevet accepteret af tyskerne. Under mødet i Generalkommandoen rejses spørgsmålet om, hvem der skal være kommanderende general: Gørtz eller Jacobsen? Ligeledes opfatter Waagepetersen, at der hersker en del spænding mellem Gørtz og general Stemann (i Krigsministeriet).

Den 24/8 kommer der atter en sag fra Hotel Phønix. Der har været en aften med dans, og det er kommet til et sammenstød mellem tyske soldater og danske civile. Tyskerne er meget fornærmede og klager til forbindelsesofficeren.

I dagene hen imod månedens slutning er der overflyvning af russiske fly, som nedkaster flyveblade. Waagepetersen har selv set et, som viser nedskudte tyske fly og nogle mægtigt fine fangelejligheder, som ligner sanatorier med glade gæster. Waagepetersen omtaler en tale, som Stauning har holdt - om hvor

godt at vi har det - tyskere og danskere kommer godt ud af det med hinanden, især efter det tyske angreb på Rusland.

Waagepetersen har haft besøg for 14 dage siden. Det var den tyske admiral Muritz, som ikke vidste, at Hangø måske var taget af russerne - han var ikke »up to date« med begivenhederne.¹⁸

Dagbog VIII

(29. aug. 1941 - 26. april 1942)

I slutningen af august har Bornholm besøg af folketingsmand Hans Rasmussen, som fortæller Waagepetersen om general Gørtz' udnævnelse til hærchef og om grunden til general Priors afsked. Han omtaler også et tysk ønske om at få 6.000 mand til Finland til hjælp for de tyske tropper dér. Den danske konge er imidlertid imod tanken. Waagepetersen får også at vide, at grænseforeningens formand, kaptajn Sand fra 1. regiment, er blevet afskediget (på grund af sine tyske sympatier).

Kommandørkaptajn Hauptmann Andersen meddeler, at der er ilanddrevet en mine ved Sønderborg, syd for Rønne.

Den 30/8 udsender tyskerne invitation til en indvielse af lejren på Galløkken.

Der har atter været dans og slagsmål mellem tyske og danske på Hotel Phønix.

Det er blevet skik, at folk samler på kobbermønter, man mener, at tyskerne også samler og sender dem til Tyskland, hvor der er kobbermangel. I stedet får man små zinkmønter, som kun kan bruges som byttepenge.

Den 6/9 1941 bliver en tysker overfaldet i Nordskoven, og der rapporteres om slagsmål mellem danskere og tyskere i Nexø.

Hauptmann Andersen har rapporteret om minere direkte til politimesteren og ikke til

¹⁸ Finland måtte ved våbenstilstanden i marts 1940 rømme og afstå halvøen Hangø for 30 år til Sovjetunionen. (H.V.J.)

kommandanten, som derfor er meget fornærmet.

Waagepetersen har fået den ide, at han vil have et dansk musikkorps til Bornholm for at danne en »modvægt« til de tyske musikkorps, som dukker op ved flådebesøg, men Krigsministeriet vil ikke gå med til det.

Den mine, som blev fundet ved Sønderborg, er en farlig tysk hornmine.

Waagepetersen modtager et takkebrev fra general Gørtz, som han har lykønsket i anledning af hans udnævnelse.

Der er atter en sag om »spytteri« efter tyskere i Rønne.

Den 12/9 har Bornholms Værns skytsmekaniker meldt sig til Frikorps Danmark og er blevet antaget.

Waagepetersen opdager, at hushjælpen har stjålet 5 sportsskjorter, så at han må købe nogle nye!

Det med at der er minefelter nord og syd for Bornholm, er en fiktion - de eksisterer ikke.

Den 13/9 kaster engelske fly miner i de bornholmske farvande. 5 dampere er gået ned i løbet af august.

De næste sider i dagbogen handler om admiral Rechnitzers afsked. Waagepetersen kan godt forstå, at admiralen har taget sin afsked, og han har en vis sympati for ham.

Der er nu kommet gang i indsamlingen til Finland, omend det går lidt langsomt.

Det er rygtedes, at der er smidt tegnestifter på stien ved Alderdomshjemmet, hvor mange tyskere kører på cykel til Galløkkelejren.

Den 22/9. Waagepetersen har været i København og aflagt besøg i Generalkommandoen. General Gørtz har først sagt nej til at blive chef for hæren. Admiral Wedel har sagt ja til at blive chef for marinen.

Bornholms Værn skal uddannes på 81 mm mortér (et hold er under uddannelse i Høvelte). Waagepetersen synes ikke om det og vil skjule dem.

Han skriver i dagbogen en pæn ros til løjtnant Agersted, som klarer sin tjeneste godt som forbindelsesofficer.

Amtmanden holder konfirmationsfest for sin datter, og Waagepetersen er med. Han får at vide, at P & T har lavet aflytning af alle telefonsamtaler fra Bornholm og er meget stødt over ikke at have fået det at vide.

Den 24/9 1941 er der atter vrøvl på Hotel Phønix. Tyskerne truer løjtnant Agersted med pistol, da han tager affære. Den pågældende tysker får 18 dages streng arrest.

Waagepetersen deltager den 18/9 i et møde med den socialdemokratiske ungdom arrangeret af Folk og Værn, og han er imponeret over den disciplin, der hersker. Mødet giver ham anledning til at omtale stemningen blandt de civile ude på øen.

Dagbog IX

(6. okt. 1941 - 24. april 1942)

Idet Waagepetersen tager fat på en ny dagbog fra 6/10 1941 til den 24/4 1942, begynder han med at omtale admiral Wedels besøg. Han har været til et selskab hos amtmanden, været på et besøg på Christiansø og aflagt et besøg hos overlæge Olsen.

Han (Wedel) udtaler sin ros til søløjtnant Hasager Christiansen. Waagepetersen synes at acceptere dette, omend der er en »bitter-sød« tone i, hvad han betror sin dagbog.

Her fortæller Waagepetersen også om en audiens på Amalienborg, som dr. Vilhelm la Cour¹⁹ og Arne Sørensen²⁰ har været til, lige inden de gik i fængsel eller hæfte i flere måneder.

Waagepetersen har også hørt om den au-

19 Vilhelm La Cour (1883-1974), dr. phil. og historiker, hvis nationale (og antityske) holdning i 1942 kostede ham hans stilling samt et fængselsophold. (H.S.A.)

20 Arne Sørensen (1906-1978), forfatter, højskolelærer og politiker. Grundlagde i 1936 partiet Dansk Samling, der under Besættelsen spillede en aktiv rolle i modstandskampen. Var medlem af Frihedsrådet 1943-1945. (H.S.A.)

diens, som den tyske øverstbefalende, von Kaupisch, var til, da landet blev besat. Kongen ville ikke tale med ham, men kronprinsesse Ingrid klarede situationen.

Den 10/10 er der »luftværnsdag« i hele landet. Lotterne laver mad på Store Torv for 1 kr. pr. couvert, og om aftenen er der fest på »Industrien«. Waagepetersen skriver en vise til lejligheden.

Hen imod midten af måneden synes de tyske soldaters optræden at blive værre, og det foranlediger Waagepetersen til at befale løjtnant Agersted at skrive til tyskerne om det - medens han selv godkender skrivelsen. Det er tydeligt, at Waagepetersen skubber ansvaret fra sig og lader sin forbindelsesofficer om at »tage skylden på sig«.

Da det begynder at blive koldt, laver Waagepetersen om på sine værelser i Kommandantgården og lukker af for de største af rummene. Han fyrer nu med tørv over det hele.²¹ En dag tager han sig af havemøbler og nedfaldsfrugt, som sættes ind i lysthuset. Han er bange for, at der vil blive rejst krav om indkvartering af tyske soldater i Kommandantgården.

Der afholdes et møde på Højskolen arrangeret af »Folk og Værn«. Der er kun ca. 50 deltagere.

Der er nu uro blandt tyskerne i havnen og på gaderne i Rønne. Waagepetersen lader Agersted klage til Kapitän Köhler.

Der afholdes en middag for 10-12 danske herrer hos konsul Hintze uden tysk deltagelse. Waagepetersen er med og hører om den sidste sabotage, som består i at lade kloakdækslerne stå åbne på fortovene, hvor tyskerne færdes (om natten).

Den 1/12-1941 kommer Waagepetersen på hospitalet med en blindtarmsbetændelse,

som senere går over i lungebetændelse. Han bliver dog udskrevet den 7. januar, hvorefter han kommer på rekreation på Montebello indtil den 11. februar. Mens han er væk fra Bornholm, er alt roligt. Oberstløjtnant Nørresø fra 15. bataljon er midlertidig kommandant på Bornholm.

I de dage får Waagepetersen et brev fra oberst Mikkelsen i Odense med en tale, som han (Mikkelsen) har holdt ved en canadisk flyvers begravelse i Sønderjylland. Waagepetersen finder den meget »uklog«. Han er også begyndt at notere sig de tyske tab i Rusland. Han lægger mærke til situationen i Singapore og anser slaget om Atlanten for tabt af tyskerne.

Han lægger også mærke til rygter om USA's deltagelse i krigen og den hjemlige situation, hvor der nu er angreb i pressen på Thune Jacobsen.

Han aflægger atter besøg i Generalkommandoen og anser oberst Rolsted for at være for skarp og usmidig overfor tyskerne.

Det er nu blevet streng vinter igen. Alle veje er blokeret, »66«-bådene er standset af isen - kun flyruten opretholdes. Waagepetersen er i København d. 11. - 14. marts og flyver frem og tilbage - overalt er der is. Båden fra Ystad er 3 dage undervejs med hjælp af isbryder. Ved mødet i Generalkommandoen benytter Waagepetersen lejligheden til at fortælle oberst Rolsted, at dennes holdning overfor tyskerne er uklog, og at han nu er på »den sorte liste«. Rolsted er nu også i klammeri med Thune Jacobsen og den kurs, som den har lagt overfor tyskerne.

Efter hjemkomsten omtaler Waagepetersen nogle planer, som amtmanden har »luftet« for en 3 - 4 uger siden. Det drejer sig om et tysk angreb på Sverige, hvortil man skal bruge nogle kort over det bornholmske jernbanenet med tilhørende nivellement.²²

21 Her er et tegn på, at brændselssituationen i Danmark allerede i vinteren 1941/1942 begyndte at blive anstrengt. Selvom danske arbejdere drog til Tyskland for at bryde kul til Danmark, svigtede forsyningerne alligevel. (H.V.J.)

22 Nivellement: Her nok i betydningen »højdeforskelle«. (H.S.A.)

Soldater på ski i marts 1942. (Påklædningen er inspireret af billeder fra Den Finske Vinterkrig 1939-1940. (H.V.J.)).



Disse kort skal bruges til kanonstillinger mod Sverige. Waagepetersen har imidlertid intet hørt om disse planer.

Den 15/3 er Waagepetersen på besøg i København. Han deltog i en Frimurermiddag hos en grosserer Poul Larsen i Ryvangen. Man spiser 4 retter og dessert og drikker udsøgte vine. Waagepetersen er særdeles bitter og sammenligner priser og traktement med egne forhold.

Den 20/3 deltager Waagepetersen i borgmester Niels Niensens begravelse og omtaler det i sin dagbog.

I dagene derefter omtales det hårde vintervejr. Selv flyforbindelsen til København er indstillet.

Waagepetersen omtaler også, at det er blevet nødvendigt, når man har selskab, at gæsterne selv medbringer det øl, som de vil drikke.

Der er nu atter slagsmål mellem fiskere og tyskere i Rønne, og Leutnant Eichenberg forsættes til Korsør. Det er Waagepetersen ked af.

Der er nu mangel på de rationerede levnedsmidler.²³

Siden udgangen af november har Waage-

petersen ikke været inde ved vagten i Stausdal, han føler sig dårlig. Mandskabet har ikke haft nogen påskeorlov, og der sker nu ofte vagtforseelser. At få et ekstra fly er udelukket.

Den 8/4 indbyder tyskerne både amtmanden, konsul Hintze og politimester d'Auchamp til indvielse af Galløkkelejren den 10/4, men Waagepetersen er ikke indbudt.

Den 9/4 er der luftalarm ved en fejltagelse.

Den 12 /4 er der stort møde på »Statsskolen«. Det er beordret af regeringen og bliver ledet af amtmanden. Det er afholdt for at hindre chikanerier imod pårørende til medlemmer af »Frikorps Danmark«. Der er vel hen imod 3-400 deltagere, og Waagepetersen refererer hele mødets forløb i sin dagbog.

Det næste stykke i dagbogen er helliget omtale af vintervejret - og de mange varer, som ikke længere kan fås. En kompagnifest må aflyses grundet sne og manglende forplejning.

Rutebådene går nu syd om Sjælland og op gennem Storebælt til København.

En ny tysk løjtnant aflægger visit, en Leutnant Bühse. Han kommer lige tidnok til at gribe ind i de evindelige slagsmål mellem danskere og tyskere i Rønne. Nu slås man om de danske piger, som går med tyskerne.

²³ Selv i landsbrugslandet og spisekammeret Danmark. Foruden tvangsafleveringen til Tyskland hjalp vi Finland, Norge og Sverige med fødevarer. (H.V.J.)

De næste stykker i dagbogen omhandler vinteren. Isen er i opbrud, men stadig henved 18 cm tyk.

Waagepetersen har nu installeret beskyttelsesrum i kulkælderen på Kommandantgården.

Han aflægger en visit hos CB i Sandvig på Strandhotellet. Han møder løjtnant og kolonnechef E. Riis, som er i sit es.²⁴ Waagepetersen finder anledning til at rose ham for den gode disciplin og orden.

Den 25/4 er der generalforsamling i Officersforeningen. Der er et forslag om, at man skal indtræde i en landsforening af officerer. Der er enstemmig tilslutning. Derpå er der forslag om at afholde en fest med damer, middag og dans. Waagepetersen nærer betænkelighed og tager afstand fra at holde bal, men vil heller ikke modsætte sig det. Han bliver nedstemt, så nu planlægges en fest med damer på Dams Hotel.

[Waagepetersen var formand for Officersforeningen; det var altid kommandanten, som var formand, idet det skulle være den »ældste« officer af oberst- eller oberstløjtnantgrad). (H.E.S.)]

Dagbog nr. X

(9. maj 1942 - 5. okt. 1942)

Waagepetersen har været et par dage i København med fly. På hjemvejen er der en times forsinkelse, fordi der er engelske fly over Ringsted. Englænderne er p. t. meget aktive med at udlægge magnetiske miner, der gør al sejlads farlig, men der stryges miner i gennemsejlingsfarvandene hver dag. Dagen før havde man strøget 2 miner i sejl-ruten Korsør - Nyborg.

Waagepetersen er på et af sine sædvanlige besøg i Generalkommandoen, og der ser

han et brev fra amtmanden til admiral Vedel med ros til søløjtnant Hasager Christiansen og en klage over dårligt samarbejde med Waagepetersen. Det bliver han sur over og vil klage til amtmanden. Det får han dog ikke lov til af Generalkommandoen. Han går derpå til admiral Vedel for at få lov af ham, men også her er henvendelsen negativ.

Der er rygter om, at Italien i vinter skulle have søgt om separatfred, og at Hitler og Mussolini havde forhandlet derom i 17 timer i Salzburg. Waagepetersen tænker på tyske svaghestegn og den derved opståede kommunistfare.

Den 12/5 1942 anfører han for første gang et par af de såkaldte tyskerhistorier i sin dagbog. [Det var ironiske historier, som verserede over hele landet (H.E.S.)]. Waagepetersen noterer også i dagbogen, at han har læst et par forbudte bøger: Soyas: »Ørentvisten« og Kaj Munks: »Niels Ebbesen«. Han refererer indholdet og finder det stødende, f.eks. skriver han om »Niels Ebbesen«, at den i mange retninger kan være udmærket, men den er nu alligevel et »svagt Studenterskrift«.

Det næste stykke omhandler kong Christian X's 30 års regeringsjubilæum. Tyskerne vil flage med Dannebrog fra skibene i havnen og beder Waagepetersen om at aflevere flag. Waagepetersen giver dem ingen. [Han har dem ikke. (H.E.S.)]

Den 21/5 1942 er Waagepetersen til en sammenkomst med Dansk Samling [se note 20], hvis leder på Bornholm er lærer Haakonsen, og som består af personer, som enten er medlemmer af DS, eller som sympatiserer med dets politik. - Til de sidste hører Waagepetersen!

Dernæst omtales den session, som afholdes på sædvanlig måde rundt omkring på øen.²⁵

24 Løjtnant og kolonnechef E. V. Riis var oberstens adjutant i sept. 1939. Riis uddannede CBU-kolonnen særdeles effektivt. (H.V.J.)

25 Som det eneste sted i Danmark var kommandanten på Bornholm udskrivningschef. I det øvrige land var det en tjenestemand under Indenrigsministeriet. (H.V.J.)

Waagepetersen noterer herefter noget om forholdene mellem tyskere og russere. Waagepetersen anser det for meget farligt, hvis russerne bliver alt for overlegne. Waagepetersen kunne i så tilfælde godt forestille sig, at de besatte Bornholm.

Waagepetersen, som altså refererer sine udtalelser på mødet med Dansk Samling, kan godt forstå, hvis man anser ham for tysksindet.

Der er rygter om, at »Frikorps Danmark« er her i landet under kommando af tyske officerer. De bærer tyske uniformer med et Dannebrog på kraven. Der er billede af dem under march på Østerbrogade i København.

Man har nu afsluttet sessionen med et nedslående resultat. F.eks. bliver alle i Østerlars kasseret. Årsag 1: Dårlig ernæring, født i 1922 efter 1. Verdenskrig.

Waagepetersen hører nu kun dansk radioavis kl. 1815, ellers BBC fra London.

Et antal gymnasiaster har optrådt provokerende overfor nogle tyskere på Haslevej, bl.a. har de skubbet til en tysk soldat. Det er kendte folks børn, så sagen bliver bestemt ikke behandlet blidt fra tysk side. Det lykkes dog ved amtmandens mellemkomst at få et forlig i stand.

De unge gymnasiaster er Kjeld Frederiksen²⁶, Henrik Zeuten, en ung Ludvigsen og en ung Koefoed. Sagen forårsager stor alarm i Rønne, især da det ender med, at de unge mennesker må gå en »Canossagang« til den tyske officer på Galløkken for at sige undskyld.

Den 6/6 skal en tysk marinesoldat begravnes. Han er druknet og drevet i land på Bornholm. Waagepetersen skal selv til København, men sender søløjtnant Hasager Christiansen og en krans fra kommandanten.

Tyskerne holder en admiral Meißner rede

til at tage kommandoen i Danmark, ligesom man har indsat Terboven i Norge.

Waagepetersen skriver i sin dagbog om det daglige liv på Bornholm. F.eks. at minefaren er øget. På en dag skal der være bragt 42 miner til eksplosion i Drogden, og der ankommer ingen skibe med kul fra Rotterdam.

Waagepetersen omtaler også Christmas Møllers rejse til London, hvor han nu fortæller englænderne om situationen i Danmark og samtidig dæmmer op for nordmændene, som indynder sig på Danmarks bekostning. Waagepetersen er også i Generalkommandoen, hvor han taler med oberst Rolsted om kongens situation. General Gørtz har holdt foredrag på Sorø Akademi, hvilket Waagepetersen synes godt om. Han indføjer her et par historier om tyskerne, og det synes, som om han fortæller disse ligesom for at skaffe sig selv et alibi.

Oberst Jessen fra 1. regiment har udgivet en bog: »Hvorfor har Forsvarsviljen forladt det danske Folk?«. Waagepetersen har læst den og er meget kritisk. I øvrigt bliver bogen forbudt.

Den 23/6 1942 indføres gasrationering i Rønne, og i Kommandantgården fyrer man nu med kvas i komfuret.

Den 2/7 er der uro i Nexø; løjtnant Agersted og den tyske adjutant Büsse tager derned.

Hovedstadsaviserne er p.t. fulde af en sag fra Gardehusarregimentet i Næstved, hvor en ung premierløjtnant, Ladegaard Mikkelsen, har haft en øvelse, hvor en husar er druknet i Susåen ved en befalet overgang.

Waagepetersen »lufter« sin mening: »Ladegaard Mikkelsen var for ung og uerfaren«.

Det er derfor overraskende for Waagepetersen, at general Gørtz støtter Ladegaard Mikkelsen.

Det er et udtryk for Waagepetersens manglende viden om de lokale forhold, at han overraskes ved at høre, at der er uro på

26 Kjeld Frederiksen mistede livet i feb. 1945 i Neuengamme. (H.V.J.)

Galløkkestranden og ved Fredensborg. Han fylder igen sin dagbog med et par tyskerhistorier ligesom for at »dække sig ind«.

Det er nu blevet hen imod slutningen af september, og der har været roligt på Bornholm i sommerens løb. Der har været engelske fly over øen, og en tysk ubåd er blevet minesprængt udfor Rønne. Den bliver straks slæbt på værft i Tyskland. Der er ingen sårede.

Den 3/10 bliver en tysk torpedojager minesprængt ud for Amager. 1/2 time efter går besætningen i bådene, og jageren synker. Waagepetersen er fornærmet over, at de tyske marinere ikke hilser på ham, da han rider forbi dem.

Den 30/10 kommer der et telegram fra Generalkommandoen om, at der altid skal være en fast befalingsmand til stede på kaserner, som er belagte, og at der ikke må gives ekstra beløb til faste befalingsmænd for denne tjeneste.

Waagepetersen noterer sig, at løjtnant Agersted er forhindret i at tage på orlov til Holbæk, hvorfor Waagepetersen telefonerer til Generalkommandoen og spørger, om han kan sende Agersted på en privat orlov til Holbæk? Oberstløjtnant Nordentoft i Generalkommandoen svarer, at det ikke behøves. Det er kun rygter, at der skal sendes 3.200 danske soldater til hjælp for Tyskland.

Waagepetersen får også at vide, at tyskerne er fornærmede over kongens kølige telegram til Hitlers fødselsdag. Der er en ophidset stemning i København.

En sergent Holmquist har mistet sin pistol. Waagepetersen straffer ham med 8 dages kvarterarrest og tilpligter ham at betale pistolen. [Selv efter datidens målestok var det billigt sluppet! Pistolen var nok »organiseret« af modstandsbevægelsen. (H.E.S.)].

Waagepetersen noterer den kendsgerning, at kvarterværterne er ved at være trætte af den lange indkvarteringsbyrde. Rationeringsmærkerne slår ikke til, og man ønsker

hele styrken samlet i en lejr. Waagepetersen indstiller til Generalkommandoen, at der bygges en lejr til dem, men mener, at en sådan ordning kan det vare længe at få gennemført.

Waagepetersen deltager i en konfirmationsmiddag hos overlæge Iversen sammen med amtmanden. Ved middagen modtager denne et brev om, at de diplomatiske forbindelser med Tyskland er blevet afbrudt. Den øverste tysker i Danmark, general Lüdke, er sendt bort og erstattet med en anden general. Det hele er efterdønninger af sagen om kongens telegram til Hitlers fødselsdag. Der er også rejst tyske krav om bevæbning af handelsflåden, som dog er afslået.

Waagepetersen har også modtaget nogle oplysninger om situationen fra sin svigersøn, premierløjtnant Probst, der er premierløjtnant i Holbæk, hvor der er alarmberedskab fra 1/10 til 3/10. Fra sin søn får han underretning om aktivitet på Livgardens kaserner i anledning af Frikorps Danmarks ophold i København. Hvis Frikorpset provokerer, skal der skydes imod dem. Waagepetersen finder, at det ser sort ud.

Dagbog XI

(9. okt. 1942 - 16. feb. 1943)

Der er optøjer i København mod Frikorps Danmark, men Waagepetersen skriver, at sådant må være udført af »*Gadens Parlament*«.

Waagepetersen får brev fra amtmanden om, at Frikorpset snart skal forlade landet, og at de diplomatiske forbindelser til tyskerne ikke er helt afbrudt. Det noteres i dagbogen, at 2 norske gidsler er blevet skudt.

Den 9/10 får Waagepetersen en orientering om situationen på Bornholm af søløjtnant Hasager Christiansen.

Waagepetersen får også meddelelse om ankomsten til Danmark af en ny tysk øverstbefalende, general von Hanneken, samt at

der er udstedt forbud imod, at tyske officerer kommer i danske hjem. Waagepetersen bliver noget betænkelig ved de fortrolige oplysninger, som han får fra søløjtnant Hasager Christiansen. [Hvad disse går ud på, røber Waagepetersen ikke engang til sin dagbog. (H.E.S.)].

Til Kommandantgården modtager Waagepetersen denne dag 6 rummeter brænde fra skovfogeddistrikt Lindsbjerg for 129 kr. pr. rm.²⁷

I forbindelse med søløjtnant Hasager Christiansens besøg lykkes det Waagepetersen at få oplysninger om trafikken igennem de danske farvande, og det giver ham en vis tilfredsstillelse, for så er han da ikke holdt helt udenfor enhver oplysning.

Den 10. oktober vender Agersted hjem fra Generalkommandoen med nyt om situationen, d. v. s. om de tyske krav om bevæbning af handelsskibene, om Frikorpset og om kongens telegram. Endvidere om et tysk krav om at alle danske, som bor på de rømmede kaserner, evt. sammen med tyskerne, skal flytte ud øjeblikkeligt.

Der placeres tyske observatører på danske udkigsstationer med telefon direkte til et tysk hovedkvarter i Gudhjem.²⁸

Endvidere sættes der gang i en indsamling til dr. la Cour, som sidder fængslet.

Der går også rygter om tyske krav om 60.000 danske arbejdere til industrien i Tyskland.

Den 14/10 1942 kommer der en skrivelse fra Generalkommandoen om, at det er forlangt, at alle danske tropper skal forlade Jylland og forlægges til Fyn, Langeland og Lolland, mens Falster og Sjælland ikke er nævnt. Waagepetersen gør sig sine tanker om denne sag: Det er mest »papirenheder«, som er på Sjælland, og som ikke kan genere tyskerne.

Fra den 15/10 får Waagepetersen hver uge meldinger fra søløjtnant Hasager Christiansen (Fyr- og Udkigstjenesten).

Waagepetersen anser det for farligt at sejle om natten med rutebådene fra København til Bornholm. Derfor har han sagt til sin kone, at hun helst skal tage med fly. Hun kan dog ikke få billet og bruger derfor båden. [Hun er på ferie i Holbæk, formodentlig hos kaptajn Abildgaard Nielsen. (H.E.S.)].

I november måned er det lykkedes tyskerne i Rønne at skaffe sig et par store fladbundede invasionsbåde, som er forsynet med 20 mm luftværnskanoner. Hver aften slæbes de ud vesten for havnen. For ca. 10 dage siden skød de begge imod et fremmed fly (ganske virkningsløst!).

Politimesteren har beordret alle i beskyttelsesrum, når der skydes fra disse pramme, men der er ingen, som retter sig efter ham.

Her har Waagepetersen klistret et udklip fra Berlingske Tidende ind i dagbogen. Det handler om en tysk tilbagegang i Rusland, pænt beskrevet som en planmæssig tilbagetrækning.

Den 26/11 1942 har Waagepetersen været i Generalkommandoen og fået et dårligt indtryk af »sundhedstilstanden«, som er ringe. General Gørtz er på Militærhospitalet med et nervesammenbrud, Rolsted er overarbejdet, Nordentoft har gigtfeber, kun Ramsing er atter rask.

Den tyske general von Hanneken har forlangt alt hærens materiel, kun undtaget den del som er nødvendig til den indkaldte styrke. Rolsted har overgivet denne sag til Krigsministeriet, som har sagt »nej«. Nu får von Hanneken dog støtte fra Berlin, og derfra er sagen gået til den danske regering via Krigsministeriet.

Notat:

Til dagbogen noteres herefter en vigtig sag, som vakte stor opmærksomhed i militære kredse. Et antal danske officerer ville lave et

27 Et typisk tidsbillede: Selv på Bornholm, Danmarks skovrigeste amt, begyndte brændselssituationen at snerpe. (H.V.J.)

28 Havde muligvis noget med de tyske V-1 og V-2-forsøg omkring Bornholm at gøre. (H.V.J.)

statskup med tysk støtte imod regeringen. Sagen kaldes »Ridehusaffæren«. Der havde været en militærøvelse i Sydvestsjælland, hvorefter general Gørtz holdt en parole i Ridehuset på Næstved kaserne. I denne parole deltog alle de officerer, som havde været deltagere i det påståede kupforsøg.

Waagepetersen omtaler følgende med slet skjult skadefrohed: »Oberst Tretow-Loof, KN. Agger, KN. Götte-Hansen, KN. Dahl, KL. Kaas-Sørensen, OL. Lange m. fl.«. De fleste er fra 1. regiment. Der er heller ikke tvivl om, at de officerer, som bliver nævnt, er håndplukket af general Gørtz.

Oberstløjtnant Mikkelsen, som er en ven af Waagepetersen, bliver forsat fra Odense til 1. regiment i Høvelte, Waagepetersen har intet til overs for oberst Jessen. Sagen bliver også refereret i datidens aviser og ender med, at kaptajn Dahl rejser en sag imod general Gørtz. Denne »svarer igen« med at give Dahl 8 dages kvarterarrest.

[Det efter sigende planlagte kup skulle være godkendt af tyskerne, og kongen skulle deltage som en slags »præsident«. Der foregik en slags hvervning ved, at en af brødrene Tretow-Loof spurgte nogle af de yngste officerer ved 1. regiments kanonkompagni, om de ville være med i en organisation, der kaldte sig »Kongens Vagtme- stre«. De pågældende gik til deres kompagnichef (kaptajn Dahl), som frarådede dem at deltage. Ingen af 1. regiments kanonkompagni deltog. (Notatet er lavet af undertegnede, som deltog ved 1. regiment i »Ridehusaffæren«). (H.E.S.).]

Waagepetersen omtaler, at en tysk soldat, der er lærer, har opsøgt rektor Dinesen, Statsskolen. Han vil gerne besøge Dinesen for at tale skolevæsen med en kollega. Dinesen byder ham ikke indenfor og fortæller ham, at det ikke kan lade sig gøre, så længe tyskerne holder vores land besat. Så går den tyske lærer.

Der omtales her en frokost afholdt i Kom-

mandantgården, hvor der er mangel på kød, så der intet er til 3 af gæsterne!

Det synes, som om tyskerne planlægger en udvidelse af havnen og dens indretning til orlogshavn. [Waagepetersen omtaler dette, og der findes kort over Rønne havn, som viser udbygningen (H.E.S.).]

Omkring midten af december er der visse vanskeligheder ved vagtdetachementet. Krigsministeriet har hidtil sørget for, at der bliver udskrevet 30 mand på Bornholm, for at disse efter 1/2 års uddannelse på Sjælland kan forrette vagttjeneste på Bornholm, men Generalkommandoen har ikke rettet sig efter Krigsministeriet, uvist af hvilken grund. Generalkommandoen beholder bornholmerne ovre og lader regimenterne om at afgive andre til vagttjenesten på Bornholm. I hvert fald har 11. bataljon afgivet en samling hertil, som gør et meget slet indtryk. Der er mange straffede, og folk som har vedtegnin- gen 3C.²⁹

Waagepetersen omtaler så en episode ved vagten og nævner, at mandskabet har skrevet direkte til Krigsministeriet om den manglende orlov. Waagepetersen straffer dem med 5 dages vagtarrest, betinget, og giver kaptajn K. T. M. Jensen en »balle«. Alligevel fortsætter vagtforseelserne, og der gives et antal straffe på 4 og 5 dages streng arrest.³⁰

For ligesom at opveje situationen skriver Waagepetersen nu nogle tyskerhistorier i sin dagbog.

[Her mangler nogle sider i dagbogen. Det er et stykke om et brev fra amtmanden vedrørende Scavenius og tyske forhandlinger. Formentlig mangler flere sider, som handler om juleaften og om en god frokost hos overlæge Iversen. (H.E.S.).]

Waagepetersens søn kommer hjem med

29 Tallet 3 var bundkarakter for egnethed som soldat, og bogstave- vet C var bundkarakter for forhold og opførsel. (H.V.J.)

30 Streng arrest var på vand og brød. (H.V.J.)

skib 2. juledag. Den 29/12 er man til en god middag hos overlæge Ankerby. Man får kødsuppe, laks i mayonnaise, sprængt svinekam, konfekt og kræmmerhuse med flødeskum, dertil ægte rødvin, madeira og portvin, senere cognac, whisky og likører. Natmad: Smørrebrød, øl og snaps.

Cecil går hjem til et koldt hus kl. 2300. Der er dans til grammofon for 10 par. Waagepetersen går kl. 0300.

Nytårsaften er Waagepetersen og hans kone og søn alene hjemme.

Den 2. januar kommer der 4 soldater fra 8. bataljon, som er her på øen på orlov. De skulle have været hjem med rutebåden den 2/1, men må vente, da der ikke er nogen plads før den 9. januar. Man underretter telefonisk 8. bataljon om situationen.

Der er udbrudt fnat ved vagt detachementet. Halvdelen af styrken er blevet smittet. De renses nu på sygehuset. Kvarterværterne er urolige.

Den 18. januar kommer Waagepetersen tilbage fra en tur i København. Stemningen i Generalkommandoen er bedre, end sidst han var der. Tyskerne har forlangt udlevering af alle håndgranater, dette bliver imidlertid nægtet af Generalkommandoen.

Waagepetersen finder stemningen hos tyskerne for »nedadgående«, men tilføjer her atter et par tyskerhistorier.

Som et bevis på tysk tilbagegang i Rusland vedlægger Waagepetersen som bilag et udklip fra Berlingske Tidende. Han får på dette tidspunkt et besøg af pastor Rohde fra Klemensker, som vil høre nyt. Waagepetersen ser lidt lysere på situationen og fortæller om Casablancamødet og den betingelsesløse kapitulation.

Han er nu også lidt bekymret for sin broder Haralds stilling. Denne er repræsentant for nogle tyske firmaer, bl.a. Herman-Göring-Werke og flere i Tjekkoslovakiet. Hans søn er under uddannelse i Tyskland.

Den 8. februar er Waagepetersen og hans kone til bibellæsning hos dommer Zeuten,

da der bliver givet luftalarm kl. 2100. Man kan høre summen af mange fly. Fru Koefoed, Rydhave, går i beskyttelsesrum, de andre bliver oppe. Dommeren er lidt urolig for tingbøgerne og sit arkiv. Ved hjælp af ingeniør Kjeldberg finder man husets gasledning, som man får lukket, hvorefter der er fælles kaffebord og en sorgløs stemning.

Fra den 12. februar er der et udklip fra Flensborg Avis klistret ind i dagbogen. Det er et kort over Østfronten med fronten indtegnet, det er dog tysk propaganda. Waagepetersen har indtegnet den rigtige front, og den ligger langt vestligere.

Han refererer en samtale med en socialdemokratisk dame, fru Wilsky, der fortæller ham, at afholdelse af valg p.t. er umuligt, da der ikke kan afholdes valg på Færøerne³¹, og da der er 30 - 40.000 danske arbejdere i Tyskland. Waagepetersen tror heller ikke, at der afholdes valg.

Malermester Heinø kommer for at »lufte tanken«, at »Det tredje Standpunkt (Dansk Samling)« skal stille op til valg. Waagepetersen, som er »stiller« for Dansk Samling, Arne Sørensens parti, mener, at de skal stille op.

Waagepetersen tager sig en ridetur i skoven og ser på stødoptagning.³²

Dagbog nr. XII

(9. mar. 1943 - 29. aug. 1943)

Der er den 9/3 1943 luftalarm i Rønne fra kl. 03 til 04. Der høres skud med automatiske våben, men Waagepetersen går ikke i beskyttelsesrum.

Den 11/3 er der atter luftalarm og kraftig motoralarm af lavtgående fly, som bliver beskudt af det tyske luftværn. Engelske fly har

31 Færøerne havde siden 1940 været besat af englænderne. (H.V.J.)

32 At man med stort besvær måtte tage stød (på bornholmsk: skryner) op antyder, at brændselssituationen tegnede alvorligt. (H.V.J.)

kastet miner udfor havnen. Tyskerne har strøget efter dem hele dagen.

Alt sprængstof er sat under bevogtning. Konsul Magnussen³³ spørger Waagepetersen, om De forenede Granitbrud kan få opbevaret sit sprængstof hos BV. Waagepetersen svarer, at der ikke er plads i Stausdal, men at det er der i Kastellet, men så skal der oprettes en ekstra vagtpost. Waagepetersen mener, at hæren gerne vil have et påskud til at indkalde nogle flere soldater. Officiant Sørensen har imidlertid 1.000 indvendinger mod dette. Da Waagepetersen mener, at der skal gives et ekstra vederlag til en officer, der skal have opsyn med posten, er Sørensen helt med på tanken. Sagen løber dog ud i sandet.

Den 14/3 er der atter luftalarm fra kl. 0030 - ca. 0130. Brummen af mange fly over byen. Der høres skydning og et drøn, som ryster huset og gør schæferhunden bange. Cecil går til lotternes kommandostation på Østre Skole. Waagepetersen ringer til politiet, som fortæller, at et fly er skudt brændende ned ca. 3 sømil udfor Rønne.

Løjtnant Agersted kan bekræfte dette og melder, at der ikke er overlevende, og at vraget ikke er fundet.

Waagepetersen instruerer Agersted om at repræsentere sig ved en eventuel begravelse af engelske flyvere, da han selv rejser til København og er borte indtil den 20/3. Han er bl. a. i Generalkommandoen, hvor der er en rolig stemning. General Gørtz er raskmeldt, og oberst Rolsted er ikke så pessimistisk som ellers.

Man fortæller, at general von Hanneken er den vanskeligste at forhandle med og ambassadør Best³⁴ den roligste. Premierløjtnant

Ladegaard Mikkelsen er blevet frikendt, og det er general Gørtz glad over. Rolsted har meldt sig ud af 1. regiments soldaterforening og har allieret sig med oberst Halvor Jessen. Som æresmedlem i foreningen har han atter udgivet nogle skrifter i serien »*Hvorfor har Forsvarsviljen forladt det Danske Folk?*« og dette til trods for Krigsministeriets forbud mod udgivelsen. Han får også at vide, at totalisatorforstander Rosendal, som er formand for 1. regiments soldaterforening, har støttet oberst Jessen. Dette medfører et angreb på dem begge i Fædrelandet. [Den nazistiske avis. (H.E.S.).]

Efter at have hørt dette beslutter Waagepetersen sig til ikke at møde op til sit 40 års jubilæum ved 1. regiments soldaterforening, årgang 1903.

Waagepetersen har talt med folk, som er ganske klare over russerfaren og krigens varighed. Der er rygter om russiske luftlandinger i Nordsjælland.

Da Waagepetersen skal tilbage til sit hotel (Turisthotellet), oplever han en luftalarm. Han er med sporvogn, og alle passagerer løber i beskyttelsesrum, også han.

Han noterer sig nogle tanker om et kommende valg. Der er desværre mange unge brushoveder, som har i sinde at stemme på Arne Sørensen. Waagepetersen er næsten ked af, han har været med til at stille ham, bare han ikke tager for mange konservative stemmer ved valget den 23. ds.

Da han kommer hjem fra København, har en ny tysk chef aflagt visit. Han kommer efter aftale om eftermiddagen kl. 1430. Han er en pæn mand med et vindende væsen. Han hedder Kapitän Rabe, og han har haft besøg af en dansker, hr. Kure, som forhandler sprængstoffer, som han vil have opbevaret i lejren på Galløkken. I øvrigt optræder hr. Kure groft og usympatisk. Waagepetersen giver nu Rabe besked om opbevaringen, og dermed er denne tilfreds. Rabe meddeler og-

33 Der var i 1942 ingen konsul Magnussen på Bornholm, men derimod en konsul Harald Madsen for Nederlandene. Han var direktør i stenindustrien. (H.V.J.)

34 Dr. Werner Best (1903-1989) var 1942-1945 tysk »Rigsbefuldægtiget« i Danmark, dvs. den på papiret øverst placerede tysker i landet. (Dog var kompetencefordelingen indenfor den tyske besættelsesmagt mildest talt uklare!) (H.S.A.)

så, at der vil blive en indskrænkning i luft-alarmerne efter kl. 2200.

Under den 10/4 skriver Waagepetersen i sin dagbog: »*Sidste Søndag brændte Bornholms Hørfabrik i Aakirkeby. Det var Sabotage, Lageret brændte, men Maskinerne ikke. Formanden, Gdr. Grønbech, telefonerede og vilde have udleveret Gevær til en Vagtpost ved Fabrikshallen.*« Waagepetersen svarede, at han ikke havde nogen bemyndigelse til dette. Han ringede derefter til Generalkommandoen om sagen og fik et benægtende svar, som han videregav.

Af dagbogen fremgår, at De forenede Granitbrud har 2 vagter med knipler ved deres depot ved Stubbeløkken, og man overvejer at få alt sprængstof til Stausdal.

Der er her klistret et avisudklip om situationen i Atlanterhavet ind i dagbogen. Det er tysk propaganda fra d. 13/4.

Waagepetersen abonnerer på Svenska Dagbladet, men det er nu beslægtet af den tyske censur.

Grunden er den, at en tjener på »Østersøen« har givet et brev til en svensk soldat i Falsterbokanalens. Avisens omtale af dette skulle ikke publiceres for danske læsere.

Mens Waagepetersen hører påskeudsendelse i sin radio, ryster Kommandantgården af sprængninger langt borte.

Den 29. april 1943 er der luftalarm fra kl. 0030 - 0330. Der høres motoralarm og skydning. Den næste dag skriver Waagepetersen: »*Der maa være kastet engelske Miner i Sundet, for »Østersøen« er blevet standset i Trelleborg og afventer Minestrygning. Skibet er 12 Timer forsinket.*« Her følger atter en tyskerhistorie.

Waagepetersen sender søløjtnant Hasager Christiansen som sin repræsentant til en begravelse af 3 tyske flyvere og løjtnant Agersted til en anden tysk begravelse, selv bliver Waagepetersen hjemme. Han modtager alligevel et takkebrev fra Kapitän Rabe.

På dette tidspunkt, den 12/5, indføres der kødkort.

Waagepetersen fylder sin dagbog med nok en tyskerhistorie.

Den 20/6 1943 er Waagepetersen i København. Der går rygter om en engelsk invasion. Waagepetersen taler med Gustav Brandt [kendt modstandsmand og formand for foreningen af løjtnanter og kornetter. (H.E.S.).] Nordentoft er forbeholden med hensyn til tyske oplysninger angående den tysk-russiske fronts forløb. I Generalkommandoen får Waagepetersen at vide, at tyskerne har forlangt en dansk division til støtte for tyskerne i Finland. Dette har regeringen nægtet. Der er nu forhandlinger om at sende danske officerer på et taktisk kursus i Tyskland. Det skal være tvunget, men med alle mulige lettelser. Spørgsmålet om danske frivillige til hjælp for tyskerne i Finland, men i den finske hær, går det småt med, kun få har meldt sig.

Rolsted er afgået som forbindelsesofficer til tyskerne. Han er blevet afskediget af von Hanneken, hans efterfølger bliver general Ramm, som Waagepetersen er noget kritisk overfor.

Han har modtaget en skrivelse fra Generalkommandoen vedrørende de værnepligtiges soldaterbøger; hvilken mødebefaling skal der indsættes i disse?

En tysk soldat er død på infirmeriet på Galløkken, medens en anden er druknet.

Waagepetersen får invitation til deltagelse i begravelserne; han går selv til den første og sender Agersted til den anden.

Han noterer i dagbogen, at han har sendt kranser til alle begravelser og har betalt dem af »Skovkassen« [kommandantens »fedtekasse«. (H.E.S.)]

Da de 3 tyske soldater er blevet begravet, bliver udgiften 30 kr., det er lovlig meget, og han sender en skrivelse med ansøgning om erstatning til Krigsministeriet, der bevilger beløbet.

Amtmanden har inviteret Waagepetersens

forbindelsesofficer, kaptajnløjtnant Hasager Christiansen, og løjtnant Agersted til frokost i Gudhjem, uvist af hvilken grund. Waagepetersen er ikke indbudt, hvad der passer ham godt ifølge sit eget notat i dagbogen - men han er ellers sur på amtmanden.

2. pinsedag er der møde hos pastor Thisted i Nyker præstegård, hvor lektor Holst holder foredrag om partiet Dansk Samling. Waagepetersen er ikke glad for invitationen, men møder overlæge Iversen, rektor Dinesen og overlæge Olsen dér sammen med lærer Haakonsen, malermester Heinø, pastor Løv-gren med flere. Under den påfølgende diskussion tager Waagepetersen også ordet. Waagepetersen går i sit indlæg imod overlæge Olsen.

I dagene 12. - 18. juli er Waagepetersen i København og deltager i et bryllup i familien.

Der foregår en invasion af allierede på Sicilien, og oberst Nordentoft mener, at der kan komme en lignende i Norge og at det vil medinddrage Sverige. General Gørtz holder en parole for et antal højere officerer, hvori Waagepetersen deltager. Gørtz udlægger Krigsministeriets skrivelse om at stille frivillige officerer til en tysk/dansk styrke. Han (Gørtz) mener, at man må give efter for de tyske krav, man må lirke sig frem og forhandle med tyskerne. Waagepetersen er ganske enig med general Gørtz, og det er de øvrige tilstedeværende også. Der er i alle tilfælde ingen modsigelser.

Efter hjemkomsten fra København kommer lærer Haakonsen til Waagepetersen for at høre hans mening om Dansk Samling. Waagepetersen er uenig med Dansk Samlings standpunkt. Ved hjemkomsten fra København må alle passagerer igennem et pakhus og vise identitetskort.

I dagbogen indfører Waagepetersen atter en tyskerhistorie.

Den 19. juli 1943 ankommer en ny tysk Inselkommandant, Kapitän zur See von Ro-

senberg, der afløser von Rabe. Rosenberg kommer fra Antwerpen.

Der verserer nu en sag om indskrænkning i udskænkning af øl på Raadhuskroen.

Under den 9/8 skriver Waagepetersen om en begivenhed den 2/8: Den 2. august rømmede 9 danske soldater til Sverige. De kom alle fra afdelinger på Sjælland og Jylland og havde under deres tjeneste ved BV vist en fortræffelig opførsel og var alle udmærkede og raske unge mænd. Mandag den 2. kl. 1000 afrejste de med dampere, ialt 23 mand, som skulle hjemsendes (der var kun få tilbage, som var syge). Da de passerede Falsterbokanalene, sprang 9 mand overbord og svømmede hen til fyrskipet, hvor de blev taget op. Da det blev bekendt i Rønne, vakte det stor jubel og glæde.

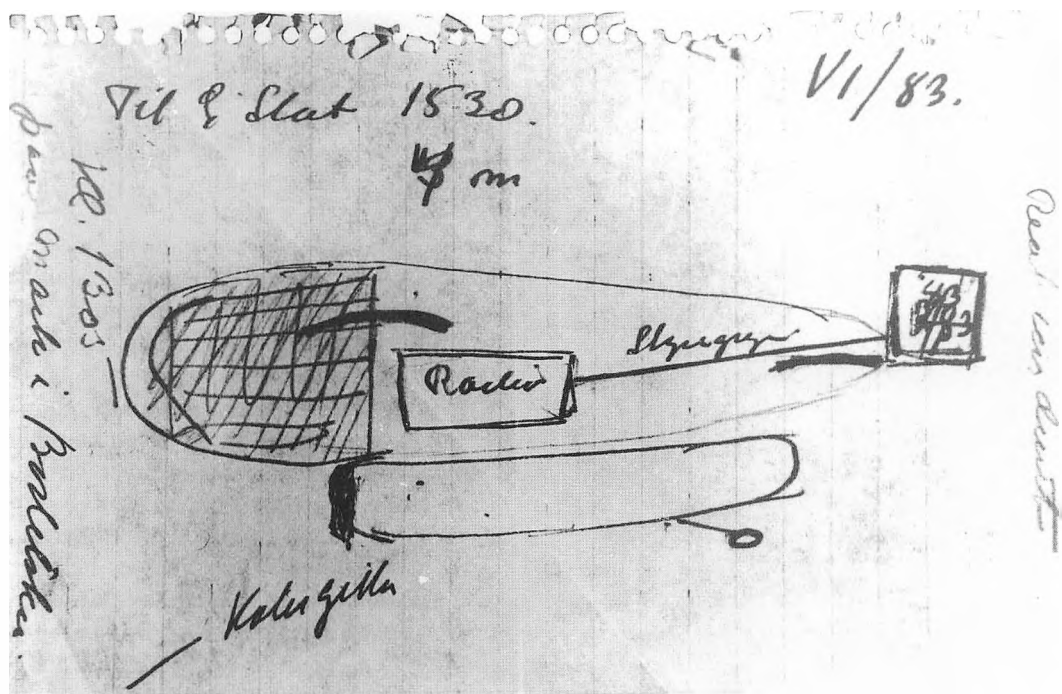
I øvrigt er der kommet italienere til øen. 2 ubåde bygget på tysk værft til Italien. De fører italiensk flag.³⁵

Tyskerne vil have bygget »flaktårne« (luftværnstårne) på Galløkken, ved Leuka og Snogebæk (hvor der er tyske lejre). Man vil have træ fra Almindingen, men skovrideren kan ikke levere før til september, da han har lovet en leverance til Rønne havn. Det er bygmester Lindstrøm, som har arbejdet i entreprisen, og han mener, at det er sabotage. Agersted må gå til skovrideren og klage, men uden resultat.

Waagepetersen går til en reception i Amtsgården for den finske socialminister Fagerholm. Han vedlægger en fortegnelse over gæsterne. Han vedlægger også den almindeligt kendte instruks til tyske soldater af den 9. april 1940.³⁶

35 De lå ved Øernes Kaj. Dette er muligvis det eneste sted, at disse to italienske ubåde nævnes. (H.V.J.)

36 Dennes originalitet var: »Aufruf an die Wehrmacht«. Den indeholdt dels en række råd til de tyske soldater om, hvordan de skulle gebærde sig overfor danskerne, dels en (på mange måder rammende) karakteristik af disse. (H.S.A.)



Kaptajnløjtnant Hasager Christiansen og politikommissær Johs. Hansens tegning af V-1 bomben som faldt ned i Bodilsker d. 22/8 1943.

Under den 3. august 1943 skriver han et stykke om V-1-bomben, som faldt ned dagen før ved Bodilsker. Det er nok en prøve på et nyt våben imod England.³⁷

Der er generalstrejke i Esbjerg og Odense og megen sabotage i Jylland og København. Der er forskellige rygter i omløb om, at Best skal bort, og von Hanneken skal være alene tilbage. Det er nok det værste, der kan ske. Waagepetersen venter, at alle danske officerer bliver interneret et sted på Lolland-Falster eller i en tysk koncentrationslejr!!

Han kalder de 2 overofficerer til sig og forklarer dem sit syn på sagen. Han har

skrevet en huskeseddel om, hvad der skal ordnes, inden han tager afsted.

Den 28/8 1943 sker der alvorlige begivenheder i København, og tyskerne rejser krav til regeringen, som kl. 1600 har afslået dem. Rigstelefonen er afbrudt, og telefon- og telegrafforbindelsen til Sverige er blevet afbrudt. Den danske radio siger intet, men Waagepetersen regner med at blive arresteret i nattens løb.

Den 29. august 1943. Der blev ingen arrestation i nat, så Waagepetersen tager sig en ridetur om formiddagen og ser, at alt er roligt. Han laver lidt kontorarbejde, lægger sidste hånd på forberedelse af en instruktionsøvelse. Om eftermiddagen tager han atter på en ridetur efter at have taget sig en middagslur. Han bliver vækket kl. 1430 af en telefonbesked fra Agersted, som siger, at situationen i København er meget alvorlig.

37 Dette er en fejl: V-1 bomben faldt ned d. 22. aug. 1943, og derfor kunne Waagepetersen ikke skrive om sagen d. 3. aug. Der skal stå: 23. aug. Waagepetersens egen forbindelsesofficer, kaptajnløjtnant Hasager Christiansen, var dybt involveret i sagen. (H.V.J.)



29. august 1943. Sænket skib på Holmen (»Laaland«).

Waagepetersen går hen til redaktør Kjødtt på Bornholms Avis og får der de tyske krav at vide. Derpå samles Waagepetersen med kaptajn Maar, Oppermann og Agersted.

Han telefonerer kl. ca. 1630 til Generalkommandoen og får vedlagte ordre (bilagt). Han har forinden givet kaptajn Jensen ordre til at holde detachementet samlet i Afholdshotellet³⁸ og samtidig uddele skarp ammunition for at være beredt på at kunne efterkomme enhver ordre fra København. Waagepetersen betoner dog overfor kaptajn Jensen, at han (Waagepetersen) ikke vil give ordre om at yde modstand i den nuværende situation.³⁹

38 »Afholdshotellet« var den lille afholdsrestaurant på vestsiden af amtsvejen gennem Årsballe. (H.V.J.)

39 Det var et svagt direktiv, obersten gav kaptajnen forud for en situation, hvor kamp kunne forventes. (H.V.J.)

»Jeg pakkede derpaa min Kuffert med de nødvendige Ting for at være parat, hvis Tyskerne vilde have mig! Om Aftenen hørte vi Radio, som ikke gav os nogen som helst Efterretning og derefter fik vi os en Bridge for at sprede Tankerne.«

Kort efter at Waagepetersen er færdig med at føre sin dagbog, telefonerer amtmanden og spørger, om han ikke vil komme hen til ham og få et stykke natmad. Han (amtmanden) har haft middag for professor Chiewitz, som stadig er der, og så kunne man få sig en passiar. Da Waagepetersen kommer derhen, er hele selskabet (alle amtsrådsmedlemmerne) samlet. Folk er helt stive i ansigterne af træthed og kedsomhed, amtmanden er så vrøvlet, at han nærmest er beruset. *»Jeg fandt min Tilsynekomst ganske komisk og forsvandt ganske hurtigt, Amtmanden fulgte mig ud og vrøvlede om en højst fortløbig kongelig Resolution, som ordnede Forholdene paa Bornholm under en særlig Situation«.* Da Waagepetersen trænger ind på ham, afslår han at sige mere. Kontorchef Abitz står ved hans side som en vagtpost, men han er også tavs.

Waagepetersen går hjem og falder i søvn på et par sovepiller.

Hans ordonnans har sat bajonet på sit gevær, men Waagepetersen foreholder ham det umulige i at gøre modstand under disse forudsætninger. Han bliver meget bedrøvet over at høre dette. Kl. 0600 kommer telefonordonnansen med politibetjent Hilligsøe og melder, at telefonen er afbrudt, og at købmand Palle West er arresteret af tyskerne. Lidt efter kommer der anmodning fra den tyske Inselkommandant om, at amtmanden, politimesteren og kommandanten vil komme ud til ham i lejren på Galløkken, og at der er erklæret undtagelsestilstand. Disse samles nu først hos amtmanden, i porten er der opkast fra aftenen før. Inden man går derfra, oplæser amtmanden en skri-

velse fra indenrigsministeren om en kongelig resolution af 4/11 1940, som giver amtmanden myndighed til som administrator at udøve den øverste samlede magt på øen i tilfælde af, at forbindelsen med regeringen skulle være afbrudt! Da forbindelsen nu er afbrudt, træder bemyndigelsen i kraft. Da man har tænkt lidt over dette, beder Waagepetersen om en afskrift. Dette afslår amtmanden på det bestemteste, det er skrivelsen alt for fortrolig til. Waagepetersen må heller ikke engang omtale den. Waagepetersen svarer, at han ved den første lejlighed vil indberette sagen til Generalkommandoen.

Så kører man ud til den tyske lejr på Galløkken i øsende regn og en brandstorm fra sydvest.

Kapitän Rosenberg oplæser von Hannekens proklamation [denne er vedlagt som bilag. (H.E.S.)]. Der bliver nu en drøftelse af de enkelte punkter, og Waagepetersen kan ifølge dagbogen ikke dy sig for nogle skarpe bemærkninger om de politiske påstande i punkt 2 (om de danske myndigheders manglende evne til at holde ro og orden o.s.v.). Dette bringer Kapitän Rosenberg i defensiven. Amtmanden fører nu samtalen hen på andre punkter og siger, at han ikke vil diskutere, hvad der står i punkt 2. Amtmanden sidder bred og mægtig i en lænestol med den ene hånd skødesløst i bukselommen, men forhandler så roligt med et smil og lidenskabsløst med den slanke og korrekte Kapitän Rosenberg, som er ret famlende og usikker. Waagepetersen må give amtmanden sin uforbeholdne anerkendelse for hans klarhed, forhandlingsevne og hurtig blik og store resoluti. Han får udvirket, at telefonen, som var lukket fra om morgenen, straks bliver genåbnet. Han formaner med god virkning Kapitän Rosenberg til at fare med lempe og ikke bruge for mange patruljer i gaderne, at lade sine poster ved de offentlige værker stå inde i bygningerne uset af publikum, han henstiller til de tilstede-

værende danske at lade tysksindede danske gå i fred i tyske uniformer.

Waagepetersen har lige før forhandlingerne fået at vide, at vagten ved depotet i Stausdal er blevet besat af tyskerne, og at de har fået nøglerne til Arsenalet og Kastellet af overofficiant Sørensen. Kapitän Rosenberg forlanger, at de danske soldater bliver afvæbnet.

Løjtnant Agersted bliver sendt til Stausdal for at ordne det fornødne og befale, at mandskabet går til sine kvarterer og forbliver der indtil videre. Ved sin tilbagekomst kan Agersted melde, at tyskerne kl. 0400-0500 havde omringet og overrumplet vagten, uden at folkene havde fået tid til at komme ud af vagtbygningen eller sætte sig til modværge. Derpå var de blevet samlet i Afholdsrestauranten, hvor resten af detachmentet lå og sov. Hvordan det gik til der, vidste Agersted ikke, men der blev ikke kæmpet.

Waagepetersen og hans kone går til højmesse i Sct. Nicolaj. Pastor Viggo Nielsen prædiker uden henvisning til dagens begivenheder, og bagefter går de ud til overlæge Olsen, som er temmelig rolig.

Dagbog nr. XIII og XIV (1. sep. 1943 - 15. apr. 1944)

Der foreligger nu en rapport om den 29. august 1943 ved detachmentet i Stausdal. Den er udarbejdet af kaptajn af reserven, K. T. M. Jensen.

Detachmentet havde været samlet i alarmkvarter (1 kaptajn, 3 underofficerer og 17 menige) i Afholdsrestauranten ved vejen fra Rønne ca. 800 m vest for vagten ved depotet, som var besat med 1 underofficer (oversergent Madsen) og 6 menige. Ca. kl. 0630 havde skildvagten set 6-7 tyskere med maskinpistoler nærme sig lågen i pigtrådshæget. De krævede adgang, men det nægtede vagtposten. Vagtkommandøren, som



Vagtdetachementet på Stausdal 1943: 1. Svend Madsen. 2. Oversergent Knud Thomsen. 3. Oversergent Særmark Thomsen. 4. Kaptajn K. T. M. Jensen. 5. Sergent Aage Nielsen. 6. Sergent Poul Holmkvist. 7. Jørgen Lange. 8. Koe-foed. 23. Holger Kristiansen. (Resten ukendte).

hørte støj, var inde i vagtbygningen og alarmerede vagten. I det samme styrken kom ud af bygningen, så vagtkommandøren, at vagten var omringet på alle sider, og at der var flere automatvåben i stilling, derfor overgav han sig uden modstand. Detachmentets hovedstyrke under kaptajn Jensen blev overrumplet på Afholdsrestauranten, hvor de lå på loftet og sov. Alle var påklædte og havde våben på sig og støvler på. Lyset var slukket, og nedgangen fandt sted ad en smal, stejl trappe. Der var udstillet 1 post foran bygningen ved vejen og 1 post bagved. Kl. ca. 0630 så posten ved vejen en lastbil med ty-

ske soldater køre forbi mod øst, altså mod vagten, men han meldte intet derom før kl. 0730, da han fortalte det til oversergent Thomsen.⁴⁰

Denne meldte det først til kaptajn Jensen kl. 0745, som telefonerede til vagtthytten og fik svar på tysk. Så ringede han forgæves til Kommandantgården. Dernæst tændte han for sin radio og hørte om proklamationen

⁴⁰ Rimeligvis oversergent Særmark Thomsen, der bl.a. har skrevet et godt udkast til Bornholms Værns historie i bladet »Underofficeren«. (H.V.J.)

vedrørende undtagelsestilstand og de hertil knyttede love. Han så nu, at en tysk lastvogn kørte op foran Afholdsrestauranten, og ud af bilen kom 6-7 tyske soldater med maskinpistoler. Kaptajnen overgav sig straks. [Han hentede sin sabel, som han gav til tyskerne, disse ville imidlertid ikke have den. (H.E.S.).]

Mandskabet blev nu samlet og ført til vagthuset, hvor de blev afvæbnet. De fik derefter ordre til at gå til deres kvarterer og blive der indtil videre. Senere traf Agersted aftale med skovrideren om, at de skulle arbejde i skoven. Obersten var dagen efter ude for at tale med dem. Folkene var rasende over begivenhedernes forløb. Kaptajn Jensen var allerede den 29/8 brudt fuldkommen sammen og havde intet styr på mandskabet. De ville hellere arbejde på gårdene og var krænkede over at skulle samle gran-kogler i skoven. Obersten gav straks ordre om at afbryde arbejdet i skoven og arbejde på gårdene i stedet. Han forklarede dem, at de ville blive hjemsendt, så snart de havde fået sendt civilt tøj fra deres hjem, og når der kunne skaffes skibslejlighed. 5 mand blev således sendt hjem den dag. Waagepetersen havde ladet auditøren holde forhør over kaptajn Jensen, oversergent Thomsen samt skildvagtens forhold under begivenhederne.

Indberetningen bliver senere afsendt til Generalkommandoen, idet obersten ikke ved, om den eksisterer i sin gamle form. Dagen efter den 29/8 går med at afflytte radioen, navnlig London og Stockholm, og man skaffer sig nogen klarhed over situationen og de lokale kamphandlinger, og navnlig om flåden, som dels er sænket, dels er undsluppet til Sverige.

Skibsforbindelsen med »66« fra København er nu atter i orden, men telefonen til København er endnu ikke åbnet. Der kommer 10.000 kr. fra Krigsministeriet til lønudbetaling, men ellers ingen post. Tyskerne har nu krævet fortegnelser over beholdningerne

på depoterne. De vil have inventarbøgerne, men får kun en kopi af dem.

[I beretningen om episoden ved Stausdal ser det ud, som om Waagepetersen ganske har glemmt, at det var ham selv, som beordrede, at der ikke måtte gøres modstand. Ligeså omtaler han ikke, at et antal af vagtsoldaterne »hjemsendte« sig selv, inden det kunne ske ved BV's foranstaltning. (H.E.S.)]

Dagbog nr. XV,
som er skrevet under Waagepetersens
internering på Hornbæk Badehotel.

[Denne del af dagbogen begynder med forhold i Rønne og Waagepetersens opfattelse af situationen. (H.E.S.)]

Waagepetersen mener at huske, at hans chauffør allerede om morgenen den 30/8 talte noget om en dansk »Marineprediger«, som tyskerne ville have med til internering. Waagepetersen tror, at nogen skal henrettes ved en standret, for Rosenberg er helt ude af den! Agersted er første dansker ude i lejren på Galløkken, og Rosenberg vil have ham til at oplyse navne og adresser på alle danske officerer ved BV, og da han ikke vil det, så bliver han truet med at blive skudt. Da Waagepetersen så ankommer til lejren, vil Rosenberg have BV's kartotek over officerer og deres adresser. Da Waagepetersen ikke har et sådant og ikke kan finde noget i arkivet, så opgiver man det.

Den 10. september skriver Waagepetersen noget tragikomisk: »*Sidder nu her, som Krigsfange paa Hornbæk Badehotel.*«

Inden denne situation har Waagepetersen skrevet et særligt stيلهæfte som dagbog nr. XV, hvori han udelukkende skriver om, hvad han oplevede under interneringen på hotellet. Først følger et referat af, hvordan han er havnet på badehotellet, som den eneste offi-

cer af oberstrang. Han skriver også om det tyske angreb på Stausdal den 2. september.⁴¹ Ligeledes skriver han om sin fængsling i den tyske lejr på Galløkken. Først gik han sammen med søløjtnant Hasager Christiansen og løjtnant Agersted hen og besøgte købmand Palle West og overlæge Olsen, som begge sad i tysk arrest. De var ved godt mod. I løbet af dagen blev alle BV's reserveofficerer hjemsendt samt de tjenestegørende underofficerer og de ca. 26-28 menige; med andre ord blev hele BV arresteret og ført til Galløkken. I denne skare gik der rygte om et tysk angreb på Stausdal depotområde. Waagepetersen frygtede, at det var BV's mandskab, som i raseri havde skaffet sig våben og nu tog hævn over tyskerne. Der var skydning hver nat fra de tyske vagtposter. Waagepetersen talte med Rosenberg om sagen og tilbød at lade sig skyde først, for så vidt han ville lade nogen skyde, således som han havde truet med. Rosenberg var dog tilbageholdende, da der ikke var skudt nogle tyskere.

Lørdag den 4. september blev alle de hjemkommanderede sendt hjem. Dagen forløb roligt, det var kommandantens kones fødselsdag, og alle var meget venlige. Om aftenen var Waagepetersen med Agersted, antmanden og overlæge Olsen på besøg hos Palle West i hans arrest. Kl. 2015 kom den tyske adjudant og kaldte alle sammen hos Rosenberg i den tyske messe.⁴² Rosenberg fortalte, at kl. 2400 skulle alle sejles til København med en tysk forpostbåd. Alle danske officerer og officianter, alle underofficerer, de menige samt de 2 civile skulle afsted, da der var pladsmangel i Galløkkelejren. Der blev så udleveret nye danske uniformer

til mandskabet, som kun var iklædt drejlstøj og gymnastiksko. Alt blev udleveret på Arsenalet imod kvittering under opsyn af overofficiant Sørensen. Der kom enkelte danske og aflagde besøg hos de fængslede inden afrejsen. Våben og materiel fra Stausdal og Arsenalet blev indladet i 2 store marinepramme sammen med mandskabet.

Waagepetersen beretter så lidt om sejladsen til København, ankomsten og turen til Idrætshuset, hvor der var samlet i hundredvis af danske officerer. Waagepetersen benyttede lejligheden til at klage over de sanitære forhold. Ved opdelingen til de forskellige internater valgte Waagepetersen Hornbæk Badehotel for at undgå Marienlyst i Helsingør, hvor alle de højere officerer var samlet. Det øvrige personel fra BV var allerede før ankomsten til København blevet fordelt til interneringssteder, hver gruppe for sig.

I Hornbæk kunne officererne frit gå i byen imod afgivelse af æresord om ikke at flygte. De kunne også få besøg. Waagepetersen fik således besøg af flere af sin familie; men i øvrigt brugte han tiden til at tegne sig selv.

Beretningen i dagbogen omtaler forskellige forhold under opholdet. Således kom kaptajn P. B. Eriksen på besøg, han var dansk forbindelsesofficer, men blev mødt med piben og tilråb. Waagepetersen havde haft ham som næstkommanderende på rekruttskolen i 1923 og betegner ham som en slapsvans.

De internerede kunne få udgangstilladelse, hvis de kunne tage civilt tøj på, men det havde Waagepetersen ikke. Leder af Hornbæk Badehotel var en ung tysk Oberleutnant Peters og en gruppe tyske »drenge-soldater«. En dag samlede Peters alle de danske officerer og meddelte, at der ville blive en Gestaporansagning i Hornbæk by, da man havde mistanke om, at der var nogle jøder, som holdt sig skjult dér. Hvis de danske officerer ville rykke noget sammen på hotelværelser-

41 Det var ikke et tysk angreb på Stausdal, men tyskerne ved/på Stausdal magasiner opfattede situationen som et dansk (eller kommunistisk) angreb mod de tyskbesatte magasinbygninger. (Se Bornholmske Samlinger, II. Rk., bd. 9.) Der blev i øvrigt skudt nogle høns. (H.V.J.)

42 Den tyske messe lå - vistnok - i den bygning, der nu er bevareret som Rønne Vandrerrhjem. (H.V.J.)

ne, så ville Peters tage jøderne ind på hotellet, indtil Gestapo var væk. Dette skete også, og jøderne kom bort om morgenen, da de kom ombord på en dansk fiskerbåd i Hornbæk havn.

I dagbogen er også indsat et stykke om det tyske angreb på Stausdal den 2. september.⁴³ Det forlød, at tyskerne ved depotet i Stausdal var blevet beskudt med automatiske våben fra skoven. Der var blevet rekvireret forstærkning, og en tysk deling var afsendt fra København og en anden fra Svinemünde. De ville ankomme næste dag.

Det danske politi var blevet tilkaldt, men kunne ikke finde nogen spor af projektiler, som havde ramt bygningerne udefra. Ingen tyskere var blevet ramt, men et hønsehus var brændt, hvorfor der også ankom en vogn fra brandvæsenet. [Det hele må være sat i scene af tyskerne selv, fordi de ikke havde reageret den 29. august. (H.E.S.)]

Waagepetersen bliver løsladt fra Hornbæk Badehotel den 23. september i fuld uniform, da han ikke har noget civilt tøj. Folk ser efter ham og er overraskede. Med tog og sporvogn tager han til Turisthotellet på Vesterbro. Allerede næste dag møder han i Krigsministeriet for at høre om, hvordan man har tænkt sig at afvikle BV. General Stemann er afviklingschef. I Krigsministeriet får Waagepetersen billetter til den 29. oktober⁴⁴ med »66«. Han får også besked om, at foderværterne ikke skal aflevere de udstationerede heste til tyskerne. Waagepetersen telegraferer dette til dyrlæge Ahlstrand. Rigstelefonen er nemlig lukket.

Ved ankomsten til Rønne modtages han af mange folk på havnen, og han transporteres hjem i en politibil for at hindre »Tilkendegivelser«. Waagepetersen mener, at stemningen imod ham er delt. Der er mange blom-

ster i Kommandantgården, og en del børn er mødt op i Rosengade for at byde ham velkommen. Dog er der mand og mand imellem stor misnøje med, at han ikke lod depoterne sprænge i luften. Waagepetersen svarer dem, som spørger, at det var for stor en beslutning at tage på egen hånd, når han ikke havde fået noget advis fra Generalkommandoen i den retning. Gørtz havde i sin parole udtrykkelig sagt, at han ikke ville give nogen ordre om i givet fald at yde modstand - og når der ved den parole ikke med et ord blev nævnt noget om at ødelægge depoterne, så kunne han jo ikke tage en sådan beslutning. I dagbogen noteres: »Jeg kan ogsaa sige, at Tanken herom slet ikke har været i mit Hoved. Da Beholdningerne nu er ført bort, er det let at sige, at det havde været bedre, at de var blevet sprængt!«⁴⁵

Før den tid håbede man jo på, at tyskerne blot ville bevogte magasinerne og måske tilbagelevere dem uskadte ved krigens afslutning. Waagepetersen mener heller ikke, at der er blevet ødelagt et eneste magasin i hele landet, bortset fra det som marinen har ødelagt - men det var mest skibene.

Stemningen er nu mere fjendtlig end tidligere imod tyskerne. Det viser sig navnlig i forholdet til dem, som løber deres ærinde, nemlig bygmester Lindstrøms svigersøn, bagemester Andersen, og købmand Georg Otto Larsen. De 2 sidstnævnte har flere gange fået knust ruderne. Under den 4. oktober 1943 er indført i dagbogen, at det jo er meningen, at han skal afvikle Værnet, men at kontorerne er forseglet af tyskerne. Waagepetersen har bedt om, at de bliver åbnet, men Rosenberg svarer, at de ikke må åbnes før efter ordre fra København. Dette har Waagepetersen så telegraferet til Krigsministeriet.

Senere bliver Waagepetersen så kaldt til

43 Se note 41.

44 Der må menes 29. september. (H.V.J.)

45 Også Bornholms Værns fane blev bortført og er aldrig dukket op siden. (H.V.J.)

Rosenberg, som giver ham tilladelse til at åbne kontorerne og udtage regnskaber, personelsager og »faste ejendomme«. Waagepetersen forklarer Rosenberg, at man har brug for alt i kontorerne. Dette får han afslag på, kun private sager må fjernes, men f. eks. ikke Røde Kors's arkiv. Der skulle komme en tolk fra København. Dette kan Waagepetersen ikke nøjes med og beder om 3 tolke, hvis arbejdet skal afsluttes på en rimelig tid. Han noterer med stolthed, at man har reddet de gamle chefsportrætter!⁴⁶

En sag, som volder stort besvær, er den udrustning, som mandskabet har efterladt hos kvarterværterne. Waagepetersen vil ikke have med sagen at gøre, og tyskerne vil ikke have svar fra ham, men kun fra politimesteren.

(Her slutter bog XV,
og bog XIV fortsættes)

Waagepetersen omtaler 2 selskaber, som han har holdt i Kommandantgården for 13 og 15 gæster. Det skulle være en tak for hans modtagelse fra interneringen, blomster m. v. Traktementet står på smørrebrød, te og kager. Der ser ellers lidt bart ud i stuerne. Mange af møblerne, gardinerne og sølvtøjet er opmagasineret. Der er ingen mørklægning, kun et svagt lys. Der bliver budt på en enkelt cigar efter maden, og ellers taler man om krigen, jøderne og en protest mod situationen, som bliver oplæst af biskop Fuglsang-Damgaard i kirken. Der er ikke nogen lempelser til de danske officerer, selvom de har hjulpet til med at skjule jøderne for Gestapo. Danske officerer må forvente at blive ført til Tyskland, såfremt situationen forværres.

Den 9. november er der atter luftalarm fra kl. 1200 til 1330 og igen ca. 1 time senere på dagen. Det bliver sagt, at luftalarmen er pga. amerikanske fly til og fra bombetogter over Tyskland.

Der går nu rygter om passivitet fra kommandantens side. Han og løjtnant Agersted skal have foræret de udstationerede heste til foderværterne, endvidere har tyskerne forlangt 2.000 cykler og 2.000 uldtæpper, men indtil videre er hestene nu registreret som statens ejendom. Waagepetersen kaldes »Sovepetersen«. Dagen før havde amtmanden ringet og fortalt, at en mand havde ringet og sagt, at kommandanten kort før den 29. august havde samlet forskellig udrustning sammen fra kvarterværterne med flere og havde bragt det ned til depoterne, hvorved også det var faldet i tyskernes hænder. Waagepetersen bad om at få amtmandens kilde, men det nægtede han. I dagbogen skriver han: *»Jeg vilde paa en eller anden maade gerne selv tage Front mod disse Rygter, men de naar mig aldrig direkte.«*

Den 16. oktober er Kapitän Rosenberg her igen for at udlevere forskellige ting, som man havde ønsket: kontorartikler, stambøger for personel og heste samt Røde Kors's arkiv. Tyskerne er meget småtskårne.

Der verserer rygter fra København om at etablere »åben by«, protektorat eller lignende. Danske linieofficerer, som er sendt bort fra internering, skal underskrive en erklæring om, at de ikke vil flygte. Det gælder altså ingen af dem, som er af reserven. Der går nu rygter om en aktion imod Frimurerne, Schalburgkorpset har taget logebygningen i København.

På Bornholm har man allerede tømt logebygningen i Krystalgade. Nu synes Waagepetersen, at situationen atter skærpes, og han pakker sin kuffert og afventer at blive arresteret, da tyskerne har omtalt alle 10 »embedsmænd« i logen, som vil blive anholdt i påkommende tilfælde. Amtmanden

⁴⁶ Disse chefsbilleder findes nu i tre sæt: Et sæt på oberstens kontor i Kommandantgården, et sæt på oberstens kontor på St. Almegård og et sæt i Forsvarsbrødrenes broderstue i laboratoriet på Rønne Arsenal. (H.V.J.)

ringer dog og siger, at aktionen er blevet afblæst.

Der kommer nu nogle dage med fred og ro i byen. Løjtnant Agersted bliver hjemkommanderet. Der kommer kun post 2 gange ugentlig, for kommandanten er der intet at gøre, hvorfor han genoptager sine fritids-sysler: tegning og modellering.

Den 19 - 23/11 er Waagepetersen i København og aflægger besøg i Generalkommandoen, hvor han taler med Gørtz, Rolsted og Mikkelsen, som er blevet forsat fra Odense til 1. regiment i Høvelte, samt oberst Schwartz-Nielsen fra Livgarden. Han er også i Krigsministeriet, hvor han taler med kaptajn Hammershøj. Der er blandt de unge officerer en stærk kritik af general Gørtz, fordi han havde bestemt, at der ikke skulle kæmpes den 28 - 29/8 1943. Også Rolsted kritiserer direktivet. Waagepetersen slutter sig også til kritikken af Gørtz. Han hører også, at mindst 100 officerer er flygtet til Sverige.

Gørtz udtaler under Waagepetersens besøg: »Den 9/4 1940 var der Grund til at kæmpe, men den 29/8 1943 vilde det have været meningsløst«. Også andre officerer bliver hårdt kritiseret, bl.a. Raaby i Holbæk, Wølk i Viborg. Knutzon er de unge officerer også utilfredse med, så han må fjernes fra Hindsgavl og overføres til Marienlyst. Waagepetersen synes, at det er urimelig hård kritik fra disse officerers side, og han har da også sagt det til sin svigersøn Probst, at nok forstod han de unge, men at de nu skulle holde deres mund!

Den 24/11 er der spærretid i København fra kl. 2000, derfor må Waagepetersen sende afbud til sin broder Harald i Rungsted. I København får han at vide, at nu har alle afviklingsstabe fået deres arkiver udleveret, og Hammershøj mener, at BV også kan få sine arkivalier, hvis man beder om dem direkte via Krigsministeriet.

Den 25/11 1943 må Waagepetersen selv møde i Galløkkelejren for at bede Rosenberg om at få arkiverne. Det lykkes dog ikke. Senere meddeler den tyske adjutant von Essen, at der er kommet besked fra Tyskland om at udlevere arkiverne. Waagepetersen får derefter det meste, men nogle reglementer om artilleri bliver dog forsejlet i den lille garderobe.

Herefter noteres, at det har været en god jul, til trods vanskeligheder med at få et juletræ - til sidst får man et, der er ca. 1 m højt og som koster 1,50 kr. Juleaften er Waagepetersen og hans kone alene hjemme, men alligevel giver de hinanden gaver. Bordet ser lidt underligt ud, for alt sølvstøjet er gemt bort. Waagepetersen modtager også et tysk propagandajulekort.

Waagepetersen lægger også mærke til, at den unge pige, som serverer, har trætofler på og ikke almindelige sko.⁴⁷

Den 1. januar 1944 oprinder med sne og regn. Waagepetersen gør sig nogle tanker i anledning af nytåret. Der er etableret spærretid i Rønne. Nogle tyske soldater er blevet beskudt ud for konsul Hintzes gård, og en anden tysk soldat er blevet skudt i St. Torvegade ud for Rosengade. Hans tilstand siges at være alvorlig.

Waagepetersen er til middag hos kreds-læge Koefoed i Laksegade⁴⁸, hvor han tydeligt viser, at han er imod disse natlige skyderier, som til og med foretages bagfra. Et stykke inde i januar 1944, nærmere betegnet den 5. januar, udtrykker han sin modvilje over mordet på Kaj Munk, som han hører om i radioen.

Det må være foretaget af en tysk eller tysksindet gruppe og offentliggøres i de

47 Dette er et eksempel på krigstidens varemangel. Godt, stærkt læder til fodtøj var svært at opdrive. (H.V.J.)

48 Der må menes amtslæge Svend Edvard Kofoed, som boede på hjørnet af Skindergade og Laksegade. (H.V.J.)

danske aviser sammen med mordet på en fiskehandler i Slagelse.

Waagepetersen lader sit flag på Kommandantgården hejse på halv stang, som også flere andre i Storegade. Dagen efter bliver beboerne i Rønne vækket kl. 0420 ved tysk skydning imod masser af fly (formentlig amerikanske), som overflyver øen i 3/4 time, men der bliver ikke givet luftalarm.

Den dag Kaj Munk bliver begravet, har provst Viggo Nielsen hejst sit flag på halv stang, men så bliver han ringet op af tyskerne, som meddeler ham, at det er forbudt. Provsten nægter dog at tage det ned, og trods dette sker der ham ingenting.

Waagepetersen flager ikke, da han regner med, at det er forbudt. Han ønsker ikke at rette sig efter det danske politis påbud og heller ikke at gå imod det.

Waagepetersen ønsker at få et eksemplar af Rigspolitiets daglige meddelelser om situationen i landet. Han er vidende om, at amtmanden får et eksemplar og rundersender det til dommer Zeuten, overlæge Iversen og konsul Magnussen⁴⁹, kun ikke til kommandanten, som ikke kan få sig selv til at bede amtmanden om at komme med på rundersendelsen. Han noterer i sin dagbog: *»Jeg er vist ikke i Kridthuset f. T.?«*

Ved et selskab hos overlæge Ankerby taler han dog med amtmanden om sagen. Senere taler han med politikommissær P. K. Hansen⁵⁰ og får ham til at sende en kopi af rapporten til kommandanten, så føler han sig ovenpå!

Den 27. januar er hele byen stærkt optaget af, at tyskerne vil købe »66«-bådene »Frem« og »Hammershus«. De stiller krav om udlevering af skibene imod clearing-

checks. Selskabet er imidlertid ved at tømme skibene for alt inventar, der køres bort til opmagasinering. Man beholder kun »Rotna«. Waagepetersen betror sin dagbog, at han intet får at vide om, hvad der sker i byen, det vil sige fra offentlige instanser, for han har fundet ud af at sende sin hushjælp over i ismejeriet på hjørnet af Storegade og Rosengade for at hente mælk og morgenbrød, og samtidig får hun at høre om nattens begivenheder, som han derefter kan blive indviet i. Sidste nat er der således blevet knust nogle ruder hos tysksindede medborgere. Han har selv været til en frimurerbegravelse i Nexø, men i civilt tøj.

Der har formentlig været en brændetyv på besøg over muren ind til Kommandantgårdens have.

Waagepetersen refererer en middag, som han har været til hos fru Koefoed på Rydhave. Han har fået gule ærter, øl og snaps, og han går både ud og hjem.

Der har været besøg i Rønne af en hr. Carl Olsen (konservativt folketingsmedlem), som holder foredrag om Christmas Møller og Danmarks udenrigspolitik overfor England og Rusland. Russerne skal have fremsat krav om at besætte Danmark, men det er englænderne imod.

Næste stykke i dagbogen omhandler Waagepetersens tanker om udenrigspolitikken.

Tyskerne er rolige for tiden, men der er ankommet 11 Gestapofolk til Missionshotellet. Det siges, at disse Gestapofolk foretager undersøgelser hos folk, som mistænkes for at ville rejse til Sverige. Således har de været hos provst Mathiesen.

Der er blevet stjålet 20 kg krudt i Klippe-løkken, og der er kastet en bombe ind i bogbinder Didriksens butik. Den 12. marts går det ud over en legetøjsforretning på Lillertorv hos en fru Jensen, kaldet »Svingtasken«, som har mange tyskere, som hun omgås. Der er også blevet kastet en bombe

49 Konsul Magnussen må være konsul H. Madsen. (Se note 33.) (H.V.J.)

50 Hansen var på det tidspunkt politiassistent og hed i øvrigt Johannes til fornavn og ikke P. K. Først et stykke tid efter krigen blev han politikommissær, som forkortes PK. (H.V.J.)

ind hos købmand Henning Jensen i Nørregade, til hvilket Waagepetersen noterer i sin dagbog: »Han er da en god dansk Mand«.

Den 15. marts 1944 har det danske politi arresteret 5 unge mennesker, deraf 2 gymnasieelever, og det tyske politi har taget en, som var i besiddelse af en pistol, og som har skudt med den, dog uden at gøre skade. Han er i øvrigt logerende hos overofficiant Sørensen, som kan fortælle, at det tyske politi har holdt ransagning hos ham og fundet sprænglegemer og tændtråd. Tysk politi ville arrestere ham, men det danske politi var kommet dem i forkøbet.⁵¹ Politikommissær Hansen er ellers bange for, at tyskerne vil kræve ham med pistolen udleveret. Der er også en pensionær hos officiant Hansen, og der finder tyskerne en skitse over havnen. Herefter skriver Waagepetersen: »Alle er da mig ubekendte!«

»Havde i gaar den 22/3 1944 en Telefonsamtale med Landssekretær Wedell-Andersen i Røde Kors. Det drejede sig om et Besøg herovre til vores Generalforsamling. Da jeg indbød ham til Middag blev der af Censuren (rimeligvis af en dansktalende Tysker) sagt, at det var en privat Samtale, som ikke maatte føres, derefter hørtes en kraftig Summen, som for en Tid hindrede al Samtale.«

Lørdag den 25. marts er der generalforsamling i Officersforeningen, hvor Waagepetersen er formand. Sammenkomsten bliver holdt på Rådhuskroen.

»Der var i alt 15 Medlemmer til stede, det ringe Antal skyldtes nok Vejret, idet det var et kraftigt Snevejr. Den nazistiske KN. Koefoed var ikke mødt. Grunden var nok den, at jeg havde vist ham den kolde Skulder ved forrige Generalforsamling. Det var trist at oplæse Beretningen for det forløbne Aar, hvor vi den 11. Juli havde Pistolskydning, for nu er det jo en Saga blot! Det kniber og-

saa med at faa Medlemmerne til at betale deres Bidrag til et Krigsfadderskab for et finsk Barn, som er adopteret af os.«⁵²

Det koster i alt 420 kr. årligt; af disse betaler Waagepetersen de 80 kr. Resten betales af de andre, men i år mangler der 55 kr., som foreningen må betale.

Ved kaffen efter bordet giver Waagepetersen en mundtlig beretning om begivenhederne omkring den 29. august, især for at belyse kaptajn Jensens ansvar og andet. Waagepetersen betoner, at det var ham, som havde bestemt, at der ikke skulle ydes modstand i tilfælde af overlegent tysk angreb. Ganske vist havde kaptajn Jensens forhold været uheldigt, men det var Waagepetersens indtryk, at man »øser for meget op paa hans Tallerken«. Han mener, at medlemmerne er glade for beretningen. Bagefter har han en hyggelig bridge med Thorsen, Rømer og Engell, medens de »unge« spiller kegler nedenunder.⁵³

Waagepetersen køber nu tørv til at fyre med i sit centralvarmefyr: 4 tons for 384 kr.

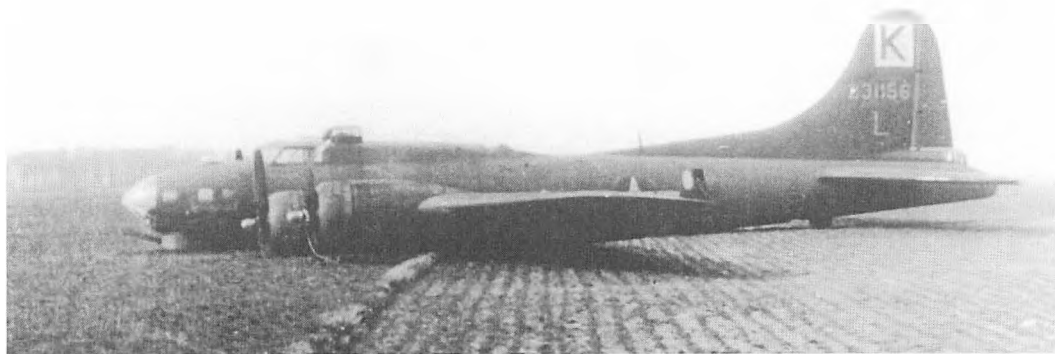
Det er formentlig synet af tørvene, som får ham til at tænke på, at det er hans pligt at tilse nogle af de skanser, som endnu hører ind under hans tilsynspligt. (De er af tørv).

Han vil derfor begynde med Malkværns-skansen og kører derned i en lejet taxi. Det bliver 48 kr. hver vej. Han tager sin kone med. I dagbogen omtaler han det gode påskevejr og pastor Viggo Nielsens påskeprædiken, som ikke berører de aktuelle begivenheder, arrestationer, uro på Fredensborg etc. Der er igen luftalarm i Rønne. Det er efterhånden blevet skik, at han (Waagepetersen) sender sin hushjælp over i ismejeriet på hjørnet af Storegade og Rosengade hver morgen for at hente mælk og morgen-

51 Overofficiant A. A. Sørensen var med i modstandsbevægelsen. (H.V.J.)

52 Flere bornholmske foreninger tegnede fadderskaber for finske børn. (H.V.J.)

53 Kaptajn af reserven O. Thorsen, Ellebygård i Vestermarie, kaptajn af reserven Th. Rømer, borgmester i Svaneke, og kaptajn af reserven N. Engell, Stubbegård i Knudsker. (H.V.J.)



Amerikansk bombefly (B 17) nødlandet d. 11. april 1944 ved Skyttegård i Ibsker.

brød. Her er der en slags »nyhedsbørs«, hvor hun får at vide, hvad der er sket i byen om natten. Således får han at vide, at dr. Koefoed i Storegade har gravet beskyttelsesrum i sin have. Ligeledes får han at vide, at de unge, som er blevet arresteret, har fået deres dom ved dansk ret: mellem 50 dage og 5 måneders fængsel. Waagepetersen noterer, at det er nådigt sluppet.

En anden oplysning fra ismejeriet: »Paa-lægsforretningen« på Store Torv er blevet sprængt i luften.

Den 10/4 bliver der blæst luftalarm ved 12-tiden. Kontorpersonalet i Kommandantgården: ritmester Olsen, kontorist Magnusen og overofficiant Hansen går i beskyttelsesrum, da der høres larm fra en mængde fly.

I dagene 10.-13. april 1944 er der nødlandet 3 amerikanske fly på og ved Bornholm, og 1 US-bomber bliver skudt ned i havet ved Tejn. Der er 10 personer ombord, alle bliver reddet. Den 11. april er 1 US-bomber nødlandet ved Ibsker, 10 mand er forsvundet, formentlig i Paradisbakkerne. En tysk maskine går ned ved Rø. Dette synes at være alt, hvad Waagepetersen har fået at vide om de amerikanske maskiner, som er landet på øen i den tro, at de er i Sverige.

Han noterer også, at det har stået i avisen,

at svinestalden på Stamperegård er nedbrændt. Men hvad man ikke kan læse er, at den var antændt af en tysk raketgranat, som var kommet flyvende ganske uforvarende.⁵⁴

Andre og nærmere detaljer kender Waagepetersen ikke. [Det fremgår af dagbogen, at Waagepetersen er blevet holdt udenfor de virkelige begivenheder, således som de skete i disse april dage, hvor henved 30 US-flyvere var på flugt til Sverige, stærkt hjulpet af den bornholmske befolkning. (H.E.S.)]

Den 24. april kommer der alarmerende meddelelser i radioen om skærpede tyske forholdsregler for at hjælpe US-personel på flugt.

Waagepetersen refererer også, at sabotører trænger ind i københavnske biografer og viser egne film, holder taler etc., hvorfor tyskerne nu har lukket alle biografer i hovedstaden. I dagbogen findes også et notat om, at en ung kommis Nørregaard er blevet arresteret af Gestapo, men at det er lykkedes ham at flygte fra arresten den 28/4. Waagepetersen har modtaget et par fotokopier, som Nørregaard har lavet om situationen i København.

⁵⁴ »Raketgranaten« var en tysk V-1 bombe, som faldt ned sydvest for Stamperegård i Østermarie d. 9/4 1944. (H.V.J.)

Waagepetersen noterer sig, at dette materiale har han modtaget fra amtmanden, og han mener, at det kan være en lysning i forholdet imellem dem.

Det følgende afsnit af dagbogen er af privat karakter, der omtaler et telegram fra Asger og Grethe om, at de har fået en søn. Waagepetersen synes at være lidt sur over det, idet han skriver, at nu laves der bleer og ofres servietter m. m., alt imens hele verden dirrer af spænding om den invasion, som forventes at komme i den nærmeste tid. Det er Waagepetersen imidlertid ikke så sikker på - han tror ikke, at der kommer nogen invasion på denne side af Skt. Hans. Herefter anfører han sine grunde for denne anskuelse.

Waagepetersen omtaler derpå et selskab, som han har været til hos overlæge Iversen på St. Bededags aften. Han har også fået en besked fra amtmanden om, at der ikke skal holdes nogen session i 1944. Han får dette at vide telefonisk, og han er temmelig gnaven derover, han er jo udskrivningschef.⁵⁵

Den 9. maj er der afløsning af det tyske kompagni på Galløkken - de nye folk er lutter ældre soldater. Desuden er der kommet en tysk kadetskole, som er indkvarteret i hoteller omkring Hammeren, men det er lutter drenge på 14-16 år.⁵⁶

Der går rygter i byen om, at forretninger med tysksindede ejere snart vil skifte disse ud med andre.

Der har fundet tyske luftmåls skydninger sted ude over havet. Waagepetersen har haft 3 herrer til et brideselskab, hvor man har drøftet sabotage og schalburgtage⁵⁷, ligesom man har drøftet invasionen.

Bornholms Værn sover en tornerosesøvn for tiden. Overofficiant Sørensen kommer slet ikke på kontoret mere og arbejder nu for LAB⁵⁸, overofficiant Hansen kommer et par dage om ugen og arbejder ellers for Geodætisk Institut under dets opmålinger her på øen. Skytsmekaniker Karlsen har ikke kunnet få noget arbejde herovre og er derfor rejst til sine svigerforældre i Hjørring. Der kommer sjældent post til Værnet, og udbetaling af pension er ordnet af Krigsministeriet, og depoterne er tømte.

Under datoen 13. maj 1944 er noteret: *»Byen er opskræmt af de Arrestationer, som foretages af Gestapo. - Folk gaar 'under Jorden'.«*

Derefter står der: *»Den 15. Maj 1944: Englænderne bombarderer de franske Kyster«,* det gør de formentlig forud for invasionen, som Waagepetersen anslår vil ske omkring 27. maj.

Dagbog nr. XVI

(25. maj 1944 - 1. sep. 1944)

Waagepetersen er til møde i foreningen »Det frie Nord«, som foregår d. 17-18/5 i Fredericia, og er senere den 19-24/5 til møder i Grænseforeningen og i Røde Kors. Disse møder finder sted i København.⁵⁹

Den 26. maj er han også i København, hvor han prøver at få noget at vide i GK, dog uden resultat. Han hører dog om massevis af arrestationer i Jylland og om oberst Paludan-Møllers død.⁶⁰

2. pinsedag kl. 15 er der igen luftalarm. Man hører brummen fra flyene. Den 31. maj

55 Her må vi huske, at helt korrekt hører udskrivningsvæsenet under Indenrigsministeriet. Kun 6. Udskrivningskreds på Bornholm hørte under den militære kommandant. (H.V.J.)

56 Denne kadetskole holdt rovelser på Hammersøen. (H.V.J.)

57 Schalburgtage var den gængse betegnelse for de tyske hævnaktioner efter sabotager. Aktionerne blev udført af danskere i tysk tjeneste. (H.S.A.)

58 LAB: Forkortelse for »Landsforeningen til Arbejdsløshedens Bekæmpelse«, stiftet 1939. Den forsøgte bl.a. at skaffe folk i arbejde med spildindsamling og optagning af stød. (H.S.A.)

59 Waagepetersen var meget interesseret i arbejdet inden for Grænseforeningen. Han var blandt initiativtagerne ved rejsningen af mindebautastenen i Almindingen over de fem bornholmere, der faldt i krigen 1864. (H.V.J.)

60 Det var oberst og chef for Grænsegendarmerikorpset Svend Bartholin Paludan-Müller. (H.V.J.)

får han besøg af gårdejer Rømer, Blykobbe, som kommer for at høre, om der er nogle nyheder (gårdejer Rømer er formand for Garderforeningen). Man taler om Valdemarsdagens program på Hotel Jomfrubjerget. Rømer vil have dans efter festlighederne, men ingen fanemarch. Det er Waagepetersen imod, men Rømer er presset af nogle medlemmer. Orkestret skal spille til ballet og være lønnet af salget af baltegn. Waagepetersen er meget imod dans og for megen festivitas. Han nævner Paludan-Møllers heltemodige død og indfører en hel lille biografi om ham i sin dagbog, som en del af samtalen med gårdejer Rømer.

Den 6. juni 1944. Så er de Allieredes invasion i Nordfrankrig kommet på en tid og et sted, som Waagepetersen ikke havde ventet, og som han indrømmer det i sin dagbog. Han lytter hele dagen til svensk radio.

Der går nu rygter om snarlig arrestation af de danske officerer. I København sover de (officererne) aldrig hjemme, men går under jorden. Waagepetersen tænker også på det, men opgiver - han er for kendt. En flugt til Sverige skal først ske senere - nu ville det være at forlade sin post! Han gør sig sine tanker om forløbet af invasionen.

Den 16/6 er Waagepetersen og hans kone (begge i civil) til soldaterforeningsfest på Hotel Jomfrubjerget. Der var sket det, at Waagepetersen ikke havde fået nogen invitation, før gårdejer Rømer, Blykobbe, var kommet den 14. juni og havde indbudt kommandanten og frue.

Programmet er følgende: Kl. 1530 kaffe, derpå foredrag af folketingsmedlem Koefoed, derpå march til krigsmonumentet med kransenedlæggelse - ingen dans om aftenen! Et orkester spiller nationale melodier ved kaffen - der er hen ved 200 deltagere. Waagepetersen holder en lille tale med varme ord til deltagerne - derefter går han og hans kone en tur i skoven!

Herefter noterer han: »Der blev nok dan-

set om Aftenen, men til Hotellets Orkester - og ikke medens jeg var der.«

Dagen efter bliver et autoværksted bagved politistationen saboteret.

Waagepetersen flytter den 27. juni fra vinterstuen til herreværelset mod gaden. Man bruger nu gasapparater i køkkenet, og de brænder sammen og må repareres med nye brændere fra »This på Torvet«.

Nogle dage senere noteres, at der er generalstrejke i København. Telefon og telegraf er afbrudt, fly ankommer ikke til Rønne, BBC meddeler, at »Sommerkorpset«⁶¹ skal overtage frimurerlogen i København.

Butikkerne er lukket, og der er udgangsforbud. Den 1. juli anføres detaljerede oplysninger og tanker om generalstrejken i København.

Om eftermiddagen tager Waagepetersen og hans kone toget til Klemensker, hvor de aflægger et besøg hos dyrlæge Schouenborg.

Den næste dag oplæses i Danmarks Radio en tysk proklamation med visse lempelser, men der står intet om situationen i de lokale aviser.

Allerede næste dag, d. 3 juli, er der igen nogle lettelser. Tyskerne har hentet brød i Arbejdernes Fællesbageri og har sendt det til København til forplejning af tyske soldater.

Hen under aften har strejken bredt sig til Rønne, og alle levnedsmiddelforretninger har lukket den 4. juli.

På denne dag er generalstrejken i Rønne total. »Bornholms Frihedsråd« skal have udsendt løbesedler med ordre om at strejke den 4. og gå i arbejde den 5. juli. Waagepetersen er paf over, at udskrivningskredsens kontor og mønstringskontoret skal strejke - så derfor giver han kontorpersonalet fri denne dag.

Amtmanden har fået Kapitan Rosenberg

61 »Sommerkorpset« var en gruppe danskere i tysk tjeneste under ledelse af kaptajn Sommer. Korpset bevogtede bl.a. tyske flyvepladser og danske fabrikker, der producerede til det tyske luftvåben. (H.S.A.)

til at undlade tysk patruljering på gaderne (meget prisværdigt). Hen ad aften er strejken i København ved at ebbe ud. Tyskerne har givet efter!

Den 7. juli er Waagepetersen til dyrskue i Almindingen. Han holder en tale, men i øvrigt er han imod afholdelsen og alt det halloj på Jomfrubjerget. Blandt publikum er også en engelsk dame, og der er flere, som takker hende for sit lands indsats.

Waagepetersen bliver opfordret til at være formand for en indsamlingskomité. [Men han trak sig straks tilbage, da det var en komité af den slags, hvor formanden skulle yde et stykke arbejde. (H.E.S.)] Gårdejer Ipsen, Bukkegård i Poulsker, telefonerer til kommandanten og fortæller, at han pludselig har fået indkvartering af 3 tyske soldater, som også skal have forplejning. Der er kun 1 gæsteværelse med 2 senge i huset, hvor der også er 2 fjeder madrasser, hvad skal han gøre? Waagepetersen svarer, at det er urimeligt, at han skal bære hele byrden, og at han skal nægte at tage imod dem. Hertil svarer gårdejeren, at der også er andre på Sydlandet, som har fået indkvartering. Nu går Waagepetersen til politiet, som siger: »*Hus forbi!*«. Det er en sag for kommandanten, men denne betragter sig selv som stående udenfor og fortryder, at han ikke længere har nogen indflydelse. Han vil ikke gå til tyskerne med »hatten i hånden«.

Hvordan sagen ender, skriver Waagepetersen intet om, men da politimester d'Auchamps alligevel taler med Waagepetersen, så vil han have ham til at lede en evakueringssektion under det civile luftværn. Waagepetersen er som sædvanlig ikke ivrig [for at påtage sig nogen form for ansvar. (H.E.S.)]. Han vil først spørge general Gørtz, om han må. For at trække tiden ud skriver han brev til generalen om sagen.

I de følgende dage må Waagepetersen dog beskæftige sig med indkvartering. Tyskerne

har set på frimurerlogen. Det er nogle Gestapofolk, som siger, at huset skal bruges til kontorer, men det passer dem slet ikke. De har også set på Rønne Klub i Storegade, men den er heller ikke egnet til deres formål.

Imidlertid har Waagepetersen hørt, at Finland skal have Mannerheim til præsident, og derpå sender han straks pakker til de danske adoptivbørn. 1 fra Bornholms officersforening, 2 fra Røde Kors, 1 fra Grænseforeningen og 1 fra Frimurerlogen. Han pakker selv ind og skriver afsender på pakkerne.⁶²

Nu er der kommet svar på hans brev til general Gørtz. Denne fraråder ham at blive formand for den civile evakuering, fordi dette arbejde er underlagt politimesteren. Waagepetersen må ikke være bundet, når/hvis større opgaver kommer for.

Det svar kommer ham godt tilpas, og han meddeler det til kaptajn af reserven, H. Wegner, som har med dette at gøre, da politimesteren har ferie.

De 2 tyskere, som så på Rønne Klub og Frimurerlogen, har også været i Kommandantgården, men lader ikke til at være tilfredse med bygningen. Nu ser de på villaer!

Waagepetersen skriver om, at tyskerne graver tyske lig op for at sende dem i kister til København. [Men han fortæller ikke nærmere om sagen. (H.E.S.)]⁶³

Den 6. august 1944 er den tyske chef Kapitän Rosenberg blevet afløst af Fregattenkapitän Morath, og Waagepetersen er godt fornærmet over, at ingen af de 2 officerer har aflagt besøg hos ham. I dagbogen noterer han, at han føler sig tilsidesat: »*Ingen regner med mig.*«

62 Også Forsvarsbrødreforeningen på Bornholm deltog i hjælpearbejdet for de finske, krigsramte børn. (H.V.J.)

63 Se »Jul på Bornholm«, 1986, s. 40, hvor det oplyses, at ialt 12 tyske faldne hhv. d. 31/7 og 7/8 1944 overførtes fra Rønne Kirkegård til genbegravelse på Vestre Kirkegård i København. (H.V.J.)

Politikommisær P. K. Hansen, som har været tilbageholdt af tyskerne, er blevet frigivet, og Waagepetersen sender blomster til ham, fra haven.⁶⁴

Der har i nogen tid gået rygter om, at borgmesteren i Svaneke, kaptajn af reserven Rømer, vil sælge sin gård, Svanegården. Nu foreligger der et regulært salg til 150.000 kr. Waagepetersen er lidt misundelig. Som en slags selvmedlidenhed noterer han, at hans hushjælp serverede i røde træsandaler til middagen om aftenen.

Det synes, som om tyskerne nu vil beslaglægge Kommandantgården. Den 27/8 aflægger den nye Inselkommandant med adjudant og en civil inspektør et uanmeldt besøg i Kommandantgården for at se på indkvarteringsmulighederne. De fortæller, at der skal ankomme 1.000 rekrutter. Deraf skal der lægges 1 kompagni på Galløkken, og derude skal han selv rykke ud. Waagepetersen viser dem en gammel plan over bygningen, får at vide, at han kan fjerne alle private sager. Tyskeren meddeler, at der i fremtiden skal være følgende i huset: Han selv med stab, ca. 25 mand. Dog kan det ske, at han ikke tager Kommandantgården, men i stedet for tager sanatoriet i Nordskoven.

I dagbogen anfører Waagepetersen, at han har haft et besøg af sin søn og svigerdatter samt kaptajn af reserven, Arne Hoff, men de var rejst med dampen lørdag morgen kl. 1000. Da han kommer hjem fra havnen, er der ankommet en ny tysk Gestapomand, Schultz, som vil se på Kommandantgården. Waagepetersen viser ham nogle andre bygninger. Han leder bare efter et sted at bo, så Waagepetersen viser ham Dams Hotel og fortæller om Hotel Østersøen og Siemsens Gaard i Svaneke.

Hen imod slutningen af måneden synes faren for Kommandantgården at være drevet over for denne gang.

Amtmanden har forhandlet med tyskerne - det ender med, at de tager Vestre Skole. Waagepetersen henter nogle af sine private sager hjem igen fra opmagasinering.

Han reflekterer også over, hvad han i givet fald skal dele med eller afgive til tyskerne, hvis de skal have Kommandantgården. Kartoffler, morbær, alt brænde og kvas, blomster og frugt (æbler og pærer).

Den 1/9 vender Waagepetersen hjem fra et par dages ferie på Siemsens Gaard i Svaneke. Der går stadig rygter om tysk beslaglæggelse af huse i Rønne. Han taler i telefon med den tyske Inselkommandant Morath, som fortæller, at man vil sætte nogle flere barakker op på Galløkken - men foreløbig er der intet sket.

Dagbog XVII

(3. sep. 1944 - 12. mar. 1945)

Foran findes et »dækblad« mrk. »Camouflage«, som er en slags sløring af indholdet.

For den 3. sep. 1944 findes et udklip fra Bornholms Avis om den tyske tilbagetrækning på Vestfronten. Dernæst findes datoen 6. sep. 1944, som så er mærket »et Sted paa Bornholm«.

Waagepetersen har besøg af kaptajn Begtoft fra Geodætisk Institut. Han fortæller, at han har til opgave at opmåle forskellige steder på øen og forsvinde, gå under jorden, hvis han finder situationen faretruende. Han har lovet Waagepetersen at give ham et praj, når han finder situationen truende. Han har ordre om at afbryde opmålingen efter eget skøn. Nu ved han, at tyskerne har bestilt plads til 160 civilpersoner til København med ruteskibet den 6. september. Waagepetersen har i svensk radio hørt, at tyskerne laver razzia i København og rygter om, at tyskerne vil tage de danske officerer med, når de (tyskerne) rømmer landet.

Dette foranlediger, at Waagepetersen træf-

⁶⁴ Det drejer sig om politiassistent Johannes Hansen. (H.V.J.)

fer den beslutning, at han vil gå under jorden. Hans kuffert er pakket, han har penge i banken, og han har sine rationeringsmærker. Hans kone sender hans kuffert til en god dansk mand, som bor i nærheden af det sted, han tager hen. Waagepetersen meddeler de 2 overofficeranter og kaptajn Lohmann, at han tager bort. Men ak og ve, da han ankommer på cykel til det hotel, hvor han vil ind, står der på døren: »*Hotellet lukket*«, så må Waagepetersen en mils vej videre til et andet sted, hvor han finder husly og en god forplejning. Han går sig en aftentur i den stille by og får for gode ord og betaling lov til at bo hos de pålidelige mennesker, som ellers ikke har pensionærer.

Nu meddeles det i radioen, at flere danske officerer er arresteret, og hos andre har der været husundersøgelser. Uroen har været velbegrundet, selvom Waagepetersen intet har at skjule.

Den 11. september er han atter hjemme i Kommandantgården og skriver nu i dagbogen: »*Er nu atter kommet hjem efter min lille Ferieudflugt. Havde det som Blommen i et Æg, dejlig Mad, en god Seng og endda Varme i Kakkelovnen, da det var køligt og Huset lidt fugtigt.*«

Han kører hjem i modvind. Sove hjemme gør han dog ikke. Dernæst følger et stykke vedrørende en barnedåb i familien og så lidt bittert: Amtmanden har forbudt udførsel af sild fra Bornholm, hvorfor Waagepetersen skynder sig at forsyne sine børn!

Den 15/9 melder BBC fra London om en stor razzia i Danmark. Det gør atter Waagepetersen urolig, især da han hører en eksplosion fra lærer Sommers villa. (Sommer er far til chefen for Sommerkorpset).⁶⁵

Den 18/9 er der atter strejke i Rønne. Den er beordret af Danmarks Frihedsråd p.g.a., at tyskerne har deporteret 200 fangne pa-

trioter fra Frøslev, og der har været skyderi i København. I Rønne har der været en demonstration af skoleelever.⁶⁶

Den 19. sep. 1944 kl. 1515 melder radioen, at tyskerne har proklameret politimæssig undtagelsestilstand og opløst det danske politi. Befolkningen i Rønne er nu begyndt at hamstre.

Det er Waagepetersens opfattelse, at kommunismen vil brede sig, for det kniber for tyskerne at holde ro og orden. I dag, den 20/9, er der fortsat strejke i byen. Der er ingen tyskere på gaderne. Waagepetersen besøger politimesteren, som forhandler med tyskerne. Han tager situationen roligt, idet han mener, at tyskerne er kede af situationen og gerne vil have det danske politi tilbage på gaderne, men at det danske politi stadig ikke har afleveret sine våben, således som det skulle.

Der ses nu mange folk, som kører på cykel tværs over torvet, hvad der ellers ikke er tilladt. Waagepetersen er derfor meget forarget.

Selvom der er brændselsknaphed, sender han nogle rationeringsmærker til sin søn og laver samtidig en opgørelse over sin brændselsbeholdning, samt hvor han fyrer (i hvilke rum).

Den 22/9 er der fortsat roligt i Rønne. Waagepetersen finder ud af, at Herr Schultze er næstkommanderende for det tyske politi. Han opdager også, at der er en mand, som går med en lommelygte og jager unge mennesker hjem om aftenen. Waagepetersen er til middag hos politimesteren sammen med dommer Zeuten og overlæge Iversen. Tyskerne forlanger en troskabsed af de danske betjente, men det vil betjentene ikke. Den 25/9 er der indbrud hos manufakturhandler Blem Bidstrup på Store Torv, men da der ikke er noget politi, har tyvene frit spil.

65 Se »Bornholmske Samlinger«, II. række, bd. 9, s. 155. Adressen var Søndre Allé 17. (Se også note 61). (H.V.J.)

66 Det var elever fra Rønne Statsskole. (H.V.J.)

Der går rygter i byen om, at man skal lade politikontorerne være åbne, og at man skal give borgmesteren politimyndighed og ansætte et privat vagtkorps, men det vil tyskerne ikke tolerere.

Der kommer nu et stykke i dagbogen om den civile mand, som jager ungdommen hjem om aftenen. Han hedder Hammeken Olsen, og hans færden bliver iagttaget af såvel amtmanden som af von Morath. Waagepetersen udtrykker sin ros til den sidstnævnte. En film, som vises i biografen, der hedder: »Lev livet Let!«, vækker Waagepetersens forargelse.

Dog finder han anledning til at rose de unge og noterer i sin dagbog følgende: *»Kontorchef Abitz viste mig en solid Fyrrekæp, som unge Mennesker har truet Hammeken Olsen med. Jo saamænd er der Alvor og Ildhu i de Unge. De holder af at danse og af at se en morsom Film, men paa samme Tid viser de langt mere Offervilje, end vi Gamle. De Unge kender godt Forskel på det Store og det Ringe, de ved godt, hvad der er Rugbrød og hvad der er Flødeskum. D. v. s. at de Unge lever Livet baade let og alvorligt, og saadan maa det være med en sund Ungdom i denne Tid; det er de Gamle, der har Uret, enten skruer de Lampen ned til et dystert Mørke eller ogsaa gør de som visse nidkære Foreningsmænd (Soldaterforeningen), som trækker Nathuen helt ned over Øjne og Ører og først hylder Landets Fortid i stemningsfulde Taler og Sang - uden at nævne Nutiden med eet Ord, og derpaa lader de Unge om at muntre sig i Dans og Pjat!«.*

[Trods hele den svada, som Waagepetersen her fremsætter, er der alligevel en undertone af bedreviden og fornærmelse. (H.E.S.)]

I oktober bliver der arresteret nogle unge mennesker: En ung mand på 17 år, søn af skomagermester Kuhre. Gestapo omringer huset kl. 0600 om morgenen. 2 dage tidlige-

re har de taget en søn af direktør Rosbach og en anden, som er søn af apoteker Harild i Nexø. De er alle 3 sigtet for omdeling af illegale blade. Som formand for Røde Kors holder Waagepetersen et øje med, om der er noget, som han kan hjælpe med. Han er omhyggelig med at påføre forsendelsen (pakken) tydelig afsenderadresse (med Røde Kors og sit eget navn).

Det foreligger rygtevis, at en dansk damper er blevet torpederet i farvandet mellem Christiansø og Bornholm, efter sigende af en russisk ubåd?

I disse dage er der fremkommet noget helt nyt, nemlig en skrivelse fra skolerne til forældrene. I skrivelsen påpeger skolerne det ansvar, som forældrene har m.h.t. at vide, hvad deres skolesøgende børn foretager sig uden for hjemmets 4 vægge. Waagepetersen har også fået at vide, at der ikke skal sendes Røde Kors pakker til Frøslevlejren, da man får så rigeligt der. De unge mennesker, som sidder arresteret hos tyskerne, har det godt, de kan få besøg af deres forældre.

Lørdag den 20/10 er der razzia hos biografdirektør Gunnar Hansen, som den dag fejrer sin 40 års fødselsdag for 57 personer. Alle byens »Flottenhejmere« og levemænd samles der. Så bryder Gestapo pludseligt ind med pistolerne fremme. Alle gæsterne må stå med front imod væggen og uden at tale. Gestapo tager biografdirektør Gunnar Hansens 17-18 årige søn med sig, fordi han prøver at flygte ad køkkentrappen. Waagepetersen tror nok, at sønnen er med i noget illegalt arbejde og har som følge heraf ikke ondt af ham.

Den 25/10 1944 er kaptajn af reserven Wegener og kaptajnløjtnant Abildgård Nielsen med fruer til middag i Kommandantgården. Det er umuligt at skaffe noget kød, så man må skaffe noget pølse eller en finere fisk - det ender med at man må nøjes med stegte sild og lagkage, dertil drikker man dansk rødvin og dansk madeira. Der bliver

dækket på voksdug med papirsservietter, og bagefter drikker man erstatningskaffe. Så er der 1 cigar til hver af de 3 herrer i selskabet. Waagepetersen har nu 10 cigarer til rest, men får dog 10 stk. hver måned af tobakshandleren.

Næste indførsel i dagbogen er fra 26. nov. 1944. Her noterer Waagepetersen, at han har været i København fra 7/11 til 25/11, da hans kone har gennemgået en mindre operation på Sct. Lukas Stiftelsen. Han har boet hos sine børn. Han skriver lidt om besøget i København og om, at der skal være ankommet 2.000 nye Gestapofolk, der har foretaget razziaer bl. a. i Hellerup. 2 villaer er blevet sprængt i luften, fordi der er fundet våben og sprængstoffer i dem. I København er der roligt om dagen, men et rent anarki om natten.

En aften er Waagepetersen på besøg hos overretssagfører Hindenburg i Store Strandstræde, og der høres ofte skydning fra Sct. Annæ Plads og skrig fra voldtagne kvinder; det danske politi er magtesløst.⁶⁷

Waagepetersen bruger også tiden til andre besøg hos bekendte, f. eks. sover han hos oberst Permin i Valby og hos Harald i Rungsted. Overalt i parker og anlæg bliver der gravet beskyttelsesrum, bl.a. nogle kuppelformede cementstøbte rum med en luftskorsten foroven. Både Rådhuspladsen, Muslingeskallen og Kgs. Nytorv ser ud, som var de pløjet af granater. Sporvogne og S-tog er stopfulde i eftermiddagstimerne. Waagepetersen ser kun få af dem, som han plejer at se; de fleste er gået under jorden. De lever som »Radiser«, som det hedder. Fra Bent Waagepetersen og Erik Hyllested, som begge sidder i Frøslev, lyder der ikke noget

særlig slemt. Ingen af dem har været på »Himmelturen«, d. v. s. kørt som gidsler på de tyske troppetog. De går begge på arbejde, Bent som tømmer.

Her følger et stykke om Thune Jacobsens flugt til Sverige og hans muligheder i dansk politik; det er rene spekulationer.

Den 29/11 er Waagepetersen atter hjemme; det er nu svært at få tændstikker i København, men han har været heldig at få et par æsker i Ordrup.

Det vækker stor opsigt i Rønne, at rektor Dinesen og politiassistent Johannes Hansen med familie er flygtet til Sverige. Årsagen skal være et bombeangreb på Vestre Skole, hvor Gestapo har sit hovedkvarter. Der er dog kun materiel skade.

Waagepetersen hører, at Herr Schultz har fremsat trusler om at beslaglægge Kommandantgården. Vagtværnet kommer dog hurtigt til stede ved Vestre Skole, og kaptajn Wegener får beroliget Gestapo.

Stikkeren, bogtrykker Dinesen⁶⁸, skal have henledt opmærksomheden på Latinskolens elever, som er ophidset af lærerne. Rektor må holde en beroligende tale til dem - uden at sige noget imod frihedskæmperne. Talen bliver kopieret og givet til Gestapo. Dinesen kommer nu i forhør og flygter straks derefter. Mange folk her mener, at han burde være blevet på sin post. Det skal man dog være forsigtig med at dømme om.

Tyskerne har nu beslaglagt »66«-båden »Frem«!

Waagepetersen er atter i København fra d. 30/11 til d. 7/12 på grund af oberstindens sygdom. På grund af regn og tåge må passagererne til flyet gå i 2 timer i den lille, kolde barak på flyvepladsen; nu er det tyskerne, som bestemmer afgang.

I København er stemningen urolig. Der

67 D. 19/9 1944 blev det danske politi opløst af tyskerne. En del af politifolkene blev i de følgende dage arresteret og deporteret til Tyskland. Det lykkedes dog hovedparten at gå under jorden og blive en del af modstandsbevægelsen. (H.V.J. & H.S.A.)

68 Her menes nok Dideriksen i Tornegade i Rønne. (H.V.J.)

bliver sprængt flere villaer i Hellerup. Waagepetersen aflægger visit hos den 80årige oberst Rolf Kall - han har altid tidligere troet på en tysk sejr, men nu lader han til at have en anden opfattelse, dog er han ængstelig for, hvad russerne vil gøre os, når Tyskland taber krigen. [Waagepetersens tanker kredser stadig om faren fra øst. (H.E.S.)]

Officererne lever alle under jorden, i hvert fald om natten, og de har et meldesystem, som træder i virksomhed, når der er noget unormalt. Da Waagepetersen en aften bor hos en værnepligtig officer i en forstad langt uden for byen, melder en mandsstemme ca. kl. 2300 i telefonen, da de var ved at gå i seng: »Der er tysk Politi paa Gaden!« »Vi skjulte os øjeblikkeligt, men havde vanskeligt ved at sove den Nat.« Senere får Waagepetersen at vide, at meldingen stammede fra København, og at ordene »På Gaden!« betød Københavns gader.

En dag spiser Waagepetersen frokost i Officersforeningen (den gang ved Tivoli på Rådhuspladsen) og møder her flere danske officerer.

Ved hjemkomsten fra København må alle passagerer lade deres bagage undersøge efter tysk ordre. Grunden til dette er, at en tysk underofficer er blevet frataget sin pistol på Hovedvagtsplassen i Rønne. Man tror imidlertid, at han har solgt den, og derfor iværksætter man eftersøgning hos alle passagerer.

Den 22/12 ser man mange allierede fly højt oppe over Rønne. Der er dog ingen luftalarm eller skydning.

Der går rygter i byen om en tysk offensiv ved Trier. [Ardenneroffensiven (H.E.S.)]

Under den 25/12 beskriver Waagepetersen julen i Kommandantgården, som er meget lig den sidste jul.

Dagen efter, den 26/12, har han hørt, at tyskerne vil beslaglægge Kommandantgården.

Den 1. januar 1945 skriver Waagepetersen en »prolog« til det nye år.

Den 6/1 går han tur på Galløkken, hvor han plejede at ride, da han havde hesten. Ved den tyske lejr er der blevet rejst 3 mægtigt høje master til radiotransmission, og Kastellet er blevet malet udvendigt med en grim grå farve, og indeni skal de have bygget en radiostation. Udenfor har de bygget et fyrrhus til et centralvarmefyr. Der skal også være lagt parketgulv inde i tårnet. Hvis de så bare vil lade være med at sprænge tårnet, når de engang forlader landet. Kapitän Morath skal have udtalt, at hvis det skulle komme an på ham, så vil intet blive ødelagt, men det er ikke sikkert.

For tiden sidder følgende bornholmere arresteret: Fhv. højskoleforstander Gamborg Nielsen for illegal virksomhed og en hr. Bidstrup fra Nexø i Vestre Fængsel, journalist Kuhre ved Bornholms Socialdemokrat, han havde en pistol på sig ved arrestationen. En aften flygter hans kone til Sverige, efterladende 2 små børn hos sin moder.

Nogen tid efter bliver Waagepetersen inviteret til middag hos konsul Hintze; han besvarer invitationen med et nej og fortæller sin dagbog, at grunden er, at der også kommer tyskere.

Amtskontoret har haft besøg af 2 schalburgmænd, som spørger om Frimurerlogen (»2 Barnerumper«). De er siden set på patrulje i byen. Dette synes at være en provokation fra tysk side. Waagepetersen ser dem i byen, og det er et par tyske Gestapomænd og ikke schalburgfolk, men de ser meget martialske ud, omend de ikke er det, men er mere interesserede i spækhøkervarerne.

Waagepetersen noterer i dagbogen, at han nu er udgået for tændstikker. Derfor køber han 5 stk. gaspistoler. [En pistol, som virker ligesom en lommelight, der giver en gnist, som antænder gassen i et kogeblus. Prisen var 1 kr. (H.E.S.)]

Den 24/1 melder radioen om russernes

mægtige offensiv. Målet er Berlin, og det har til resultat, at tyskerne har lukket for kullerverancerne. Den 26/1 skriver han, at der er udsigt til rationeringer i gas- og elforsyningen. For at imødegå dette har han nu købt 10 stk. 5-lys elpærer og 10 stk. 15-lys. Der har nu været razzia i Aakirkeby hos den stedlige bestyrelse i »Det frie Nord«. Det skal have forbindelse med Gamborg Niensens arrestation. Han er medlem af denne bestyrelse. Tyskerne finder dog intet.

Den 27/1 1945 er der razzia i Rønne. Waagepetersens hushjælp melder, at det er politiet, som tyskerne er ude efter. Waagepetersen flygter alligevel ud af huset, medtagende en pakket kuffert. Han vender imidlertid tilbage efter et par timers forløb. Det er rigtigt nok de danske betjente, som tyskerne vil have fat på, dog bliver et antal civile taget med i farten, men de bliver hurtigt frigivet. Det er heldigt for betjentene, at aktionen bliver foretaget af det tyske sikkerhedspoliti, som ikke er stedkendt. Værst er det for politimester d'Auchamps, hvis dårlige hjerte næppe kan tåle en sådan tur. De arresterede er alle ført til Galløkken. Rundt om i byerne på øen lever betjentene ganske åbenlyst efter den 19. september 1944. Det forventes, at de nu skal føres til Frøslevlejren. De har dog alle fået lov til at komme i forbindelse med deres hjem - så derfor er der intet at gøre for Waagepetersen som Røde Korsmand.

Lørdag eftermiddag er Waagepetersen ved at pakke spillekort og bøger til de internerede i den tyske lejr på Galløkken, da han kl. 1800 bliver ringet op af amtmanden, som melder, at politibetjentene nu er frigivet på nær 5 mand. Så får Waagepetersen en længere redegørelse om sagen, der stammer fra selve general Pancke⁶⁹ og Werner Best m.fl.

Waagepetersen skriver i dagbogen: *»Jeg respekterer fuldt ud det fortrinlige Arbejde, som Amtmanden har udført i denne Sag. Han har boret sig frem og har mast sig igennem, hvor der for andre kun syntes meget lidt Haab. Men Moralen af det hele er altså, at Lynet kan slaa ned ogsaa paa mig naar som helst uden Varsel. Det Bedste var at leve permanent under Jorden - men det lader sig ikke gøre her på Øen.«*

I begyndelsen af februar noteres en del tanker vedrørende krigens gang og gas- og elforbruget i Kommandantgården.

Frihedskæmpere trænger ind i biografen og stjæler den tyskprægede film. Tyskerne bliver rasende og truer med at lukke samtlige biografere på øen.

Den 5. februar bliver der begået et attentat på bogbinder Dideriksen, den dag, hvor politiet bliver taget. Han bliver ramt af et pistolskud i lungen og indlægges på Centralhospitalet, hvor der atter dagen efter bliver skudt på ham - denne gang livsfarligt med skud gennem munden.

Den 7. indfører Waagepetersen i bogen: Den 6/2 døde Dideriksen. Samme dag blev en tysk bil udsat for et bombeattentat. Det siges i byen, at en gymnasieelev⁷⁰, søn af bibliotekar Gøtzsche, er blevet taget ud af skolen, fordi han betragtes som STIKKER. Han bliver frosset ud og sendt til familien i Jyderup.

Der går nu rygter i byen om, at der skal komme en stor tysk flåde til Rønne og Nexø. Waagepetersen reflekterer over situationen som kommandant og ender med at redde sine dobbelte vinduer!

Waagepetersen holder en bridgeaften med kaptajn Lohmann, konsul Magnussen⁷¹ og løjtnant Agersted til smørrebrød, øl, snaps og whisky.

69 Günther Pancke var fra oktober 1943 og frem til Befrielsen »Høherer SS- und Polizeiführer Dänemark«. (H.S.A.)

70 Drengens navn var Philip G. (H.V.J.)

71 Se note 33 og 49.

Der bliver luftalarm, og man kan høre lyden af mange lavtflyvende maskiner. Waagepetersen vedføjede her et par »Tyskerhistorier«.

Tyskerne er nu ude efter bornholmske skibe, de har således taget pakken »Merkur«, skonnerten »Ulla« og har kontrolleret »Østersøen«. Herfra springer 5 passagerer af i Falsterbo.

Den 13/2 noteres, at tyskerne har rejst spørgsmålet om flagning på afstemningsdagen den 10/2 efter 1. Verdenskrig i Sønderjylland. Waagepetersen meddeler, at det er ikke skik i Danmark.

Den næste indføring i dagbogen handler om bogbinder Dideriksens begravelse. Der er 4 fotografier til stede, men de 3 arresteres af tyskerne, som dog hurtigt frigiver dem.

I dag er kaffeerstatning blevet rationeret, men det hindrer dog ikke, at der hamstres, især sukker og smør som forventes rationeret.⁷²

Der går vilde rygter om, at tyskerne vil tage Sydhavnen, Østre Skole, teatret og pakhuset på Øernes Kaj.

Under en samtale, som han har ført med kontorchef Abitz, har Waagepetersen fået at vide, at der har været forespørgsler om tysk anvendelse af havnen. Milner havde oplyst, at det ville tage to-tre år at bygge den ud til en flådebase.⁷³

I søndags kunne man fra Galløkken høre den russiske kanontorden fra marskal Sjukows offensiv ved Kolberg; de tyske officerer stod og lyttede med. I Kommandantgården lød det, som om der stod nogen og ruskede i døren.

Konsul Sv. Frederiksens søn er død i Neuengamme.⁷⁴

Det næste stykke i dagbogen er en kort nekrolog over den afdøde.

Den 7. marts kommer der ordre fra Gestapo om, at Waagepetersen skal aflevere sit jagtgevær. Han vælger at sende sin kontorordonnans hen med det. Han får et brev fra Kapitän Morath med tilbage. Det drejer sig om et væltet træ på Galløkken.

Man kan samme dag fra Kommandantgården se glimtene fra bombardementet ved Odermundingene.⁷⁵

Dagbog nr. XVIII (12. mar. - 18. maj 1945)

Det første stykke i dagbogen handler om Waagepetersens spekulation m.h.t. at gå under jorden, men han opgiver det, da han ikke mener at kunne holde sig skjult i længere tid! Forlade øen kan han heller ikke, for en udskrivningschef må være på pletten, hvis situationen ændrer sig.

Han må også hele tiden være parat til at undgå arrest (have en kuffert pakket), og han må også låse alle døre og være klar til at undslippe ad bagdøren. [Han bruger alle undskyldninger for ikke at gøre noget. (H.E.S.)]

Hen imod midten af marts ankommer henved 100 flygtninge i små både fra Kolberg og Stolpmünde. Amtmanden lader dem først indkvartere i Nexø, men lader dem senere flytte til hoteller i Sandvig. Henved 20-30 lader han blive i Galløkkelejren.

Waagepetersen telefonerer til amtmanden og spørger, om der er nogen grund til at lade Røde Kors hjælpe? Waagepetersen noterer: »Af nationale Grunde var jeg ikke ivrig og fandt det heller ikke selv påkrævet.

72 Disse varer var faktisk rationeret langt tidligere! (H.V.J.)

73 C. Milner var amtsingeniør og amtmand von Stemmanns rådgiver. (H.V.J.)

74 Det var stud. jur. Kjeld Frederiksen, der døde i Neuengamme d. 21/2 1945. (H.V.J.)

75 Dette forekommer særdeles tvivlsomt! (H.V.J.)

Jeg mente, at Tyskerne selv maatte ordne de Paragraffer. Dog ville jeg for en Sikkerheds Skyld spørge Amtmanden, om han var af samme Mening som jeg. Hans Svar var et Nej - men han er jo heller ikke hjertelig over for Røde Kors! Min ordonnans hentede et Par Røde Kors Pakker, som af en Fejltagelse havde været til overs ude i Galløkkelejren. Stor var min Overraskelse, da jeg saa at min Afsenderadresse var slettet ud og erstattet med Amtmandens Navn og Adresse!»

Om aftenen er Waagepetersen sammen med den danske konsul Schrader fra Danzig.

Han er kommet til Nexø ombord på en fiskekutter samme dag. Han fortæller, at tyskerne mangler våben, dog har de en hel del »Panzerfäuste«.⁷⁶

Den 16/3 kl. 1345 bliver der slået alarm på hele øen; om grunden hertil har Waagepetersen intet kendskab. For et par måneder siden havde Krigsministeriet anbefalet alle officerer at lade sig vaccinere, men da Waagepetersen ikke havde fået nogen skrivelse derom, havde han intet gjort før nu. Den 16/3 er der vaccination imod difteritis, og han har følt sig lidt sløj. Næste gang han bliver vaccineret er imod difteritis, tyfus, plet- og paratyfus og dysenteri. Det er fordi, der bliver ved med at ankomme flygtninge, som kan smitte lokalbefolkningen.

Han hører, at dommer Zeutens søn, som er stud. polyt., er blevet arresteret ved en gaderazzia i København. Uheldigvis har han navnene på 2 kammerater i Rønne i lommen. De bliver taget i Rønne lidt senere. Det er nu medio marts, og der er ikke længere is i farvandet. Det siges, at der ligger en stor damper med ammunition i havnen og desuden 21 ubåde.

Der har været et stort angreb på Den Fran-

ske Skole på Frederiksberg og på Shellhuset. Det foranlediger Waagepetersen til at fjerne sine dobbelte vinduer!

Der er kommet 1.500 sårede til hoteller på Nordlandet, tillige med 1.000 rekrutter til Rønne. 5 bygninger er ellers ved at blive beslaglagt: Østre Skole, Missionshotellet, Hotel Phønix, vandrerhjemmet i Onsbæk og alderdomshjemmet i Blykobbe. Waagepetersen er ude på Galløkken for at se på de nye rekrutter - de må eksercere uden våben og ser sølle ud.

Den 25/3 45 er Waagepetersen til middag hos overlæge Olsen; her hører man svensk radio og kan fra hans hus se de store flygtningeskibe i havnen. Der er atter tale om beslaglæggelse af Frimurerlogen!

Den 30/3 ses der mange flygtninge i Rønnes gader. Der er ankommet en ny Inselkommandant, Kapitän zur See von Kamptz, og han har fået en ny fuldmagt af amtmanden. Det er næppe nødvendigt, da han alligevel tager, hvad han har brug for. Man har nu travlt med at tømme Frimurerlogen, der er blevet beslaglagt.

Amtmanden har talt med von Kamptz om forsvaret af Bornholm med kun flåde- og flystyrker. Inselkommandanten mangler jo ganske hærstyrker, hvis russerne angriber over stranden. Waagepetersen gør nogle notater om radiomeldinger, bl.a. en opfordring fra Eisenhower⁷⁷ til tyskerne om snarlig kapitulation.

Den 5/4 foretager modstandsbevægelsen sabotage mod tyske telefonledninger. Der foreligger også en russisk opfordring til tysk kapitulation.

Tirsdag den 10. april tager tyskerne så Kommandantgården. Amtmanden ringer for at udtrykke sin medfølelse. Bornholms

76 En »Panzerfaust« var en bazooka, som blev brugt af tyskerne i krigens slutfase. (H.S.A.)

77 Dwight D. Eisenhower var øverstbefalende for de vestallierede styrker i Europa. (H.S.A.)

Værns kontorer flytter til Dams Hotel. Kommandantens møbler bliver flyttet til et tomt værelse på Ndr. Ellebygård hos kaptajn af reserven, Thorsen. Waagepetersen flytter mellem kl. 1500-2200 og tager selv til Dams Hotel. Tyskerne overtager Kommandantgården den 12/4 kl. 1100.

Waagepetersen bruger nogen tid til at lave en opgørelse over brænde, som bliver fjernet. Dernæst tager han ud i byen og ser på forskellige lejligheder, der kan fås til leje. Dernæst klager han til værten på hotellet over, at der er så dårligt lys. Sandheden er, at der er for lidt strøm til at høre udenlandsk radio!

Dagen efter sætter han sin egen radio op og hører radio fra Sverige uden antenne, men svagt.

Der er razzia efter cykler i Rønne, og hoteldirektør Lyngbys cykel bliver taget.

Under den 26/4 er noteret: Der skal tages 150 cykler som straf, fordi der har været et sprængattentat mod et tysk anlæg i Olsker - sikkert et påfund af von Kamptz.

Atter i går kom der 20 tyske officerer, som skulle bo på hotellet; de kom fra Libau og lavede støj om natten. Samtidig var der en 50 års fødselsdag og fest i lokalerne, fra kl. 1700 til 2100.

Tyskerne marcherer syngende igennem gaderne på vej til øvelse på Galløkken. Waagepetersen er imponeret af deres opførsel. I radioen hører han, at Berlin d. 3/4 er omringet, Bremen er faldet, general Pauck har skudt sig, Göring har fået sin afsked, og Mussolini er fanget. Waagepetersen roser nu atter de tyske soldater og begriber ikke, at de kan opretholde moralen.

Kommandantgården bruges nu mere til indkvartering end til kontorer. Der er sat 3-etages senge ind i spisestuen, og der holdes øvelser i haven, i buskadset er der gravet feltlatriner.

29/4. Luften dirrer af spænding og uro i disse bevægede dage. Russerne har omringet Berlin, og Hitler er i Berlin; der går allehå-

de rygter om hans tilstand. Nogle siger, at han har mistet begge ben, andre at han er blevet sindssyg. På radioen uden antenne kan Waagepetersen i soveværelset høre den svenske station i Hörby, men ikke BBC fra London. I øvrigt er hotellet en glimrende nyhedscentral.

Det svirrer med rygter. Bl. a. skal tyskerne være ved at kapitulere, og der er rygter fra København om, at Folke Bernadotte er i gang med en fredsmision. Sverige skulle besætte Danmark og Norge.

At der sker noget er givet, for koncentrationslejrfangerne fra Tyskland frigives og transporteres nordpå. Det menes også, at Himmler skal have afgivet et fredstilbud til England og USA.

Tyske soldater indsamler lagener og sengetøj til de sårede. Cykelrazzien skal have givet 1.500 cykler.

Dagen før var der kommet 30 småfartøjer med flygtninge til havnen, de var vistnok fra Pillau og Stettin, men uden våben.

I dagbogen findes der lange stykker, som fortæller om flygtninge, civile som militære. Waagepetersen mener ikke, at von Kamptz har styrke nok til at forsvare øen, men dog nok til at holde Rønne. Men vil hans folk kæmpe, når russerne først står her?

I denne tid kommer en del folk og spørger Waagepetersen, om de skal sende kvinder og børn bort fra byen? Waagepetersen anbefaler dem at vente og se, hvilken virkning det kommende sammenbrud i Tyskland vil have på de tyske tropper heroppe. Von Kamptz har ganske vist sagt, at byen vil blive forsvaret til sidste mand - men går hans folk med til det?

Så følger et stykke optegnelser om interne forhold hos kommandanten, f.eks. hvor hans ting er opbevaret efter flytningen fra Kommandantgården.

Der fortælles også om foranstaltninger i Handelsbanken [Danske Bank (H.E.S.)], at

man der har rejst et stykke mur foran kassen, det er dog ret unyttigt, da der mangler panserplader.

De sidste nætter har byens huse rystet af sprængninger i Stettin eller Swinemünde, og der høres store drøn. Senest følges Montgomerys⁷⁸ fremmarch med spænding. Af lokale begivenheder kan nævnes, at Morath har nedlagt sit hverv som næstkommanderende hos von Kamptz, og han har været i afskedsvisit hos amtmanden, som skal have udtrykt sin ros for Moraths tjeneste - rygter vil vide, at Morath græd ved den lejlighed. Nu skal han nok tilbage til sit hjem i Hamburg. Men Morath skal fortsat være her på øen, det fortæller tjenerne på Dams Hotel, men i så tilfælde hvor?

Hotellet svirrer af rygter. Mon der dannes en ny regering i dag? Frihedskæmperne er i funktion, og presse censuren ophører. Waagepetersen telefonerer til de befalingsmænd, som han kan få fat på, om at »*gaa under Jorden om Natten*«.

Waagepetersen søger også nyheder på Avisen⁷⁹, og der får han at vide, at det hele er meddelt pressen på et møde i søndags den 29/4, ligesom det møde der er planlagt, når tyskerne kapitulerer. Kl. 0900 lytter man efter den svenske radio, men den er helt tavs - men så er der nogen, der opdager, at i dag er det Valborgsdag - altså helligdag i Sverige. Man bliver dog ved radioen, og kl. 1115 kommer TT (Tidningarnas Telegrambyrå) og fortæller om forhandlinger om kapitulation. Kl. 1215 melder BBC, at alle tyske tropper skal bort fra byerne. De tyske gæster på Dams Hotel er målløse over, hvad de hører.

Den 2/5. De lyse forhåbninger fra i går er bristet, der er uro overalt på øen: Hitler er død, Dönitz følger efter og vil kæmpe - og

så på fremmed jord! Bernadotte havde ikke mødt Himmler på sit sidste besøg, og der er intet om tysk kapitulation!

Den 4/5. Havnen ligger tæt pakket med tyske ubåde, torpedohurtigbåde og mange andre fartøjer af enhver art. Forleden nat ankom en del fartøjer med soldater, men de blev straks indladet i en større damper for at gå videre, men hvorhen? De er almindeligvis tavse og alvorlige, ikke kåde og lystige som vore egne Jenser; efter landstigningen får en del af dem tilsyneladende lov til at gå op i byen. Man ser dem flokkes i fødevarerforretningerne, men i de fleste har ekspedienterne en stor rutine i at undgå at sælge til dem. Waagepetersen er inde i en bagerforretning, hvor der står en del tyske soldater, bl. a. en ældre soldat med stok. De er kommet før Waagepetersen, alligevel sælger jomfruen ham en kringle og erklærer overfor dem, at hun intet har. Det er nu krigens hårde lod. Hun ved godt, at hun får ruden slået ud, hvis hun sælger for meget til dem, men man kan nu ikke undgå at få lidt ondt af dem.

Von Kamptz er en hård negl; i går arresterede han en af sine officerer, som sad på hotellet og spiste. Tjeneren kom ind og sagde, at der var nogen i forstuen, som ønskede at tale med ham. Da han kom derud, stod der et par SS-folk med pistoler og håndgranater og førte ham bort! Han skal vist have udtalt sig imod fortsat kamp!

Aftenen er fuld af spænding. Kl. 1900 bliver det meddelt, at Københavns radio vil bringe en vigtig meddelelse på tysk og dansk. Det kan jo ikke være andet end kapitulation. Waagepetersen sidder som på nåle; radioen bringer noget håbløst musik, som lader til aldrig at få ende. Maden smager ham ikke. Så kl. 1940 bliver det meddelt, at radioen lukker indtil videre p.g.a. luftalarm. Så går Waagepetersen til overlæge Ankerby for at lytte videre hos dem (og hvor er der varmt).

78 Feltmarskal Bernard Law Montgomery var chef for de vestallierede styrker på det nordlige frontafsnit. (H.S.A.)

79 Her menes vel »Bornholms Avis«. (H.S.A.)

Der er knagende koldt på hotellet, fordi der ikke må fyres i centralvarmeanlægget. Ankerby er i biografen. Waagepetersen går ind alligevel og får endelig kl. 2045 den såkaldte vigtige meddelelse, som viser sig at være en tale af den tyske rigsminister dr. Speer. Et sammensurium af tanker, hvori han først siger, at det tyske folk er fuldstændig slået, men at admiral Dönitz alligevel vil kæmpe, og at det tyske folk måtte gøre alt, hvad det kan, for at hindre sult og nød. Den tale virker som en spand koldt vand i ansigtet på alle. Men på samme måde må den også have virket på de tyske tropper, for der bliver ikke sagt noget om, hvorfor de skal kæmpe, eller hvad der kan opnås derved.

Den 5. maj 1945.

Så kommer frihedens dag - ventet og dog overraskende efter admiral Dönitz' sidste proklamation. Man er samlet til et lille selskab på 10-12 voksne til en bibelkreds hos overlæge Iversen. Provst Mathiesen gennemgår smukt og klogt Johannes-evangeliets 16. kapitel. Waagepetersens tanker flyver mange steder hen, hvor de ikke skulle være.

Telefonen ringer i den anden stue. Fru Iversen går og tager den, kommer igen, men siger ikke noget. Lidt efter, kl. 2045, kommer husets 15-årige datter, med sit dejlige friske ansigt og lyse, bølgende hår, stormende ind og fortæller med strålende øjne: »Krigen er slut, der er kommet en Ekstraudsendelse«. Alle farer op og flokkes om radioen, bibeltimen er straks blevet afbrudt. Hvor er det en lettelse! Man ønsker hinanden tillykke. Ud på aftenen synger man en smuk takkesalme, og provsten og præsten holder en smuk takkebøn.

Fru Koefoed (Rydhave) ser jo nok ud til at tænke på sit barnebarn, der blev dræbt for nylig, da den katolske skole blev ramt af

bomber,⁸⁰ og fru Zeuten er også stærkt bevæget, hun tænker nok på sønnen, som endnu er i Frøslev eller i Sverige. Waagepetersen går hjem kl. ca. 2200, og der er en del mennesker på gaden, men alt er dog roligt. Lige straks skal både danske og tyske have været ellevilde, men nu er de tyske soldater næsten helt forsvundet. En højtaler maner til ro og orden. Da Waagepetersen kommer hjem, skriver han: »Tog jeg min kære Uniform op af Kufferten og gik nu til Hoteldirektør Lyngby, hvor der var en Del Gæster forsamlede. Kl. 0030 kom jeg i Seng, men sov naturligvis daarligt. Jeg havde omtrent hele Dagen i min Hjerne tumlet med Tanken om mit Forhold ved en mulig Kapitulation og var kommet til det Resultat, at en Kapitulation til mig som Kommandant maa være utænkelig, naar jeg ikke har en regulær, væbnet Magt at støtte mig til! Der maa efter min Mening komme fremmede Tropper hertil, men bliver det Russere, Englændere eller Svenskere? Det er det store Spørgsmaal. Nu Kl. 1600 den 6. Maj høres der Maskingeværild fra Havnen, er det mon imod russiske Fly? Kl. 0800 i Morges hørte vi Radioens første danske Udsendelse. Saa gik jeg hen på Bornholms Avis, hvor Frihedskæmperne havde deres Hovedkvarter. De skulle lige i gang med at arrestere Stikkere og Landsforræddere. Dernæst saa jeg indenfor hos Amtmanden, som endnu var i Pyjamas og Slaabrok. Han var først kommet i Seng kl. 0600 og havde i løbet af Morgenen haft et stort Rykind. Jeg fik mig et Glas og sagde til ham, at han havde haft nogle vanskelige Aar, men at han havde klareret dem ganske udmærket.

Han var rørt, og det dirrede ogsaa lidt i hans Mundvig. Det gjorde det forresten ogsaa i mine. Der skulde have været ringet med Klokkerne fra Skt. Nicolai, men om

80 Der er tale om Den Franske Skole på Frederiksberg, der ved en fejltagelse blev bombet af britiske fly d. 21/3 1945 i forbindelse med angrebet på Gestapos hovedkvarter i Shell-Huset. (H.S.A.)



Modstandsfolk i Exsteens Gaard 5. maj 1945. Der udleveres våben.

Natten var Klokkernes Knebler blevet fjernet, og Uret slaaet i Stykker, saa det lod sig ikke gøre. Kl. 1000 gik Cecil og jeg over Torvet. Der var sort af Mennesker, og alle Butikker var lukkede. Klokken 12 hørte vi Kongens Tale i Radioen, smukt, men Stemmen var en gammel Mands. Statsminister Buhl og Professor Mogens Fog talte ogsaa.»

Ministerlisten er der ingen, som har tid til at kritisere. Waagepetersen tror ikke, at Arne Sørensen har forstand på at regere, og Fibiger⁸¹ smager for meget af det gamle. Der må dog snart komme et valg, og så bliver listen nok revideret.

Efter frokost går Waagepetersen hen på torvet i uniform for at se til Frihedskorpset, som nu residerer på Rådhuset. »Det genere-

de mig dog, at alle Folk råbte Hurra for mig.« Arrestationerne er i fuld gang. De anholdte bliver sat ned i kælderen under Rønne Bio, og derfra køres de op til arbejdslejren i Almindingen.

Den 6. maj 1945.

Der går rygter om, at von Kamptz har beslaglagt »Rotna« for at flygte til Norge for at fortsætte kampen dér.

Waagepetersen går straks til frihedskæmperne på Rådhuset for at fortælle dem om »Rotna« og for at bede dem om at forhindre beslaglæggelsen. Svaret er, at det havde de allerede gjort for flere dage siden. De havde fjernet visse maskindele, så »Rotna« ikke kunne sejle. For øvrigt var det kun tyskernes hensigt at bruge skibet til lazaretskib.

Rygtet vil også vide, at en tysk officer i lejren er blevet henrettet. Det ligger nær at

81 Wilhelm Fibiger (1886-1978), konservativ politiker. Var handelsminister i Befrielsesregeringen (maj-oktober 1945). (H.S.A.)

antage, at det drejer sig om den officer, som blev arresteret på Dams Hotel, da han sad og spiste sammen med Waagepetersen m.fl.⁸²

På rådhuset bliver Waagepetersen i øvrigt modtaget køligt. Man trækker en stol ud til ham og giver ham en bunke skrivelser at læse i, men tager sig ellers ikke af ham og lader ham passe sig selv. Efter kort tids forløb bliver han træt af situationen og går ud på torvet. I radioen hører han, at der er landet en engelsk officer i Kastup, hvilket må betyde, at Sjælland er blevet besat af englænderne.

Nu venter man spændt på, hvem der skal besætte Bornholm. Alle tror, at det bliver englænderne, men hvis det bliver russerne, så vil von Kamptz kæmpe. Det tyder hans optræden på.

Det er ejendommeligt at se livet på gaderne. Alle er pyntet med Dannebrog og engelsk/amerikanske flag. Selv hundene har flag på. Civile folk, frihedskæmperne, går i svært bevæbnede patruljer sammen med de tyske patruljer i broget blanding. Hver gang frihedskæmperne viser sig, er der vild jubel og hurraråb. De er alle klædt i civilt tøj med sort stålhjelm og med armbind i rødt/hvidt og blå med et metalskjold, hvori der er 3 løver og et antal hjerter.

Der bliver stort opløb, når en vogn belæsset med stikkere skal afgå mod Almindingen, og folk råber »Landsforræddere«.

Den 7. maj 1945.

Kl. 1300 har Rønne sit første luftangreb, antagelig af russiske fly. Waagepetersen har lige spist frokost på Dams Hotel, mens de har hørt på dansk radio. Pludselig hører de ge-

værskud og kraftige detonationer. Waagepetersen tror, at det er nogen, som skyder på hinanden på langs ad gaden. Han og de andre få gæster i restauranten kaster sig ned på gulvet. Snart efter hører de detonerende granater og skud som af flakskyts. Så er Waagepetersen klar over, at det er et - omend uforståeligt - luftangreb. Da den første bølge er passeret, løber alle ned i hotellets kælder (beskyttelsesrum), hvor en 30-40 mennesker søger ly. Da alt igen er roligt, vover Waagepetersen sig ud på gaden og træffer amtmanden. Waagepetersen mener, at det er her, at han får klarhed over, at det er von Kamptz, der ikke vil kapitulere.

Kl. 1830 kommer det til et nyt luftangreb, medens Waagepetersen og hans kone sidder og spiser middag. De farer atter ned i beskyttelsesrummet, men angrebet er denne gang rettet mod havnen og skibe på reden. Waagepetersen tror, at det er ved samme lejlighed eller måske før, at der bliver kastet flyveblade ned med opfordring til tyskerne om at overgive sig inden næste dag kl. 1000. Waagepetersen går ud fra som temmeligt givet, at det vil ske og går igen ud på gaden og hen til Amtsgården for at spørge nyt. Han bliver dog temmelig overrasket, da han ser amtmanden og politimesteren med familier køre bort til Helligdommen - det tyder jo ikke godt.

Kommunen har ganske vist opfordret beboerne af området ved havnen til at evakuere frivilligt, og mange familier rejser også (fra hele byen). Ingen ved bestemt, hvad tyskerne vil gøre, og der er derfor almindelig vildrede. Waagepetersen går så til overlæge Ankerby og råder ham til at blive natten over i Rønne. Senere taler Waagepetersen med direktør Lyngby, som fortæller, at han har været ude på Galløkken og talt med nogle tyske officerer, som siger, at der ikke kan være tale om at kapitulere overfor russerne.

Så går Waagepetersen til kommunekontoret og træffer kæmner Mikkelsen. Han ved

82 Se »En Ø i Krig« af Børge Kure, hvor der på s. 19 findes en øjenvidneberetning af »retssagen« mod og henrettelsen af Oberstleutnant Georg Henschel d. 6. maj 1945, kl. 0800 ved Kastelstårmet i Rønne. (H.V.J.)



Bombardementet af Rønne 7. og 8. maj.

intet. Bestemmelse om evakuering er slet ikke truffet. Borgmesteren sidder på luftforsvarskontoret på Teknisk Skole, og han er også ganske i vildrede. Waagepetersen får derefter et møde i stand mellem ham som luftværnschef og Bornholms Frihedsråd (på Rådhuset).

Det holder hårdt, de har meget travlt. Waagepetersen forklarer dem som sin opfattelse, at hvis tyskerne ikke vil kapitulere, er en fuldstændig evakuering af Rønne absolut nødvendig. De siger, at de lige har haft et par mand på Galløkken, som officielt kan bekræfte tyskernes stædighed. Borgmesteren bliver så helt klar over, at en fuldstændig evakuering er nødvendig, men at den først skal beordres med højttalervogn næste dag ved dag gry. Så går Waagepetersen i seng kl. 0030, men sover kun dårligt.

Den 8/5 ved dag gry står de begge op. Cecil for at gå til Luftværnskommandostationen for at hjælpe til med evakueringen af gamle



og syge, han for at pakke deres sager. Evakuering bliver beordret, dels ved højttalervogn og dels ved en løbeseddel.

Evakueringen går uden friktion, alle skal være ude af byen inden klokken 0900. Det er dog bestemt, at ca. 400 mennesker tilhørende gas- og vandvæsenet og brandkorpset skal blive i byen, men i sidste øjeblik udgår ordre om, at de også skal evakueres.

Klokken 0830 triller Cecil og han deres tungt lastede cykler ud til fru Koefoed, Rydhave. Cecil har desuden en kurv med 2 snese æg i hånden, og han desuden et rugbrød på 4 kg. Det bliver en varm tur i det skønne sommervejr. På Rydhave har Frihedsrådet også slået sig ned, og der er et rend af ordonnanser som ved et militært stabskvarter. I havens træer forsøger man at etablere en radiosender. Mange automobiler står i flyverskjul under træer og buske. Klokken 0945 hører man motorlarm i luften, og bombardementet begynder igen. Forklaringen på, at det begynder før fristens udløb kl. 1000, må være den, at hvis det er sommertid i Rusland ligesom her, må klokken være 1100 i Rusland, når den er 1000 her.⁸³

Man søger straks flyverskjul under træerne og ligger trykket ned mod jorden under hvert sit grantræ. Det lyder, som om maskingeværildnen er rettet mod dem, som ligger i skjul, men man bliver hurtigt klar over, at det ikke er tilfældet. Hvad man hører, er flakskytsets ild. De dumpe og fjernere detonationer gør mindre indtryk, selvom det er dem, som gør mest skade.

Da bombardementet er forbi ca. kl. 1030, flytter Frihedsrådet til Nyker Præstegård. Desværre medtager de en af Cecils kufferter, som var anbragt under en busk. Trods ivrig søgen kan den ikke findes. Grunden til at de flytter, er den, at der står tyske flakkano-

ner i stilling både ved Store Almegård og inde i Nordskoven tæt ved. Waagepetersen finder det ikke nødvendigt at flytte, da de jo ikke tiltrækker sig særlig opmærksomhed. Han er kun glad for, at staben og de mange biler er forsvundet.

Han er dog klar over, at hvis russerne landsætter tropper og angriber Rønne fra landsiden, så vil han og hans kone komme mellem dobbeltild, men han anser en sådan mulighed for ret fjern. Han standser flere af de folk, som kommer inde fra byen, og spørger dem om situationen; de fleste giver rystende beskrivelser af ødelæggelsen, andre er dog mere nøgterne.

Efter middag kl. ca. 1300 får han Cecil til at hvile sig og sætter sig selv til at fundere over situationen, som han finder ganske idiotisk: Amtmanden uden for det hele, von Kamptz stædigt fastholdende, at han ikke vil kapitulere til russerne - og derfor udsigt til flere bombardementer. Så får han den tanke: *»Maaske vil Tyskerne kapitulere til mig! Saa kan jeg tage til Colberg og overgive Øen til Russerne!«* Han cykler derfor straks til Nyker, men der er der ingen at få i tale. Han mener, at man nu taler om, at en general har afsat von Kamptz og sendt besked om kapitulation til Colberg.

Da Waagepetersen kommer tilbage fra Nyker, er Cecil startet på cykel for at komme til Amtssygehuset, hvor nogle af lotterne siges at være ved at koge mad. På vej gennem Rønne bliver hun indfanget af nogle CB-folk på en lastvogn, som tager hende og cyklen op. De siger, at hun ikke kan køre videre, fordi man venter et nyt bombardement. De kører hende hele vejen rundt om byen til Nyker, hvorfra hun kan cykle tilbage til Rydhave.

Næste morgen kl. 0900 starter Waagepetersen til fods mod Rønne p.g.a., at Cecil har sagt, at man ikke kan komme derind på cykel. Undervejs møder han flere, som kom-

83 Sovjettropperne regnede med Moskvatid, og den var en time forud for dansk og tysk sommertid. (H.V.J.)

mer derinde fra. Der er een, som siger, at det er blevet et rent Warszawa, men Waagepetersen får selv et andet indtryk. Der er opstillet poster, som forhindrer adgangen. Der skal vises passérseddler.

Ganske vist ser man straks flere sammenstyrtede huse lige syd for Hafniahus, men de fleste huse i Store Torvegade står da endnu, selvom de alle er mærket, dels ved at ruderne er sprængt, dels ved at tagsten er blæst af. Gaderne er til dels blevet ryddet for de værste murbrokker, så man let kan køre på cykel. På politistationen, hvor Frihedsrådet igen er flyttet ind, hersker der en ret optimistisk stemning, fordi man nu ved, at kapitulationen er en kendsgerning. Nu venter man, at englænderne snart vil komme! Waagepetersen konstaterer også, at Kommandantgården er uskadet, ligeså Handelsbanken og Posthuset, hvor en del af hans møbler er anbragt. Han får telefoneret til sin datter Connie, at han selv og hans kone er uskadede.

Om eftermiddagen den 9. maj hører Waagepetersen, at der er løbet 7 russiske hurtigbåde ind i havnen. Den lyse stemning, som efterhånden har arbejdet sig op, forsvinder på et øjeblik. Alle er som forstenede. Hvorfor er englænderne ikke kommet først? En russisk major skal forhandle med amtmanden på rådhuset. Waagepetersen siger til amtmanden, at han, under disse særlige forhold, stiller sig fuldstændig til rådighed, hvilket denne takker for.

Waagepetersen tager sin uniform på for muligvis at deltage i forhandlingerne, men det ønsker amtmanden dog ikke. Så går Waagepetersen tilbage til Dams Hotel, hvor der sidder ca. 150 russere og spiser. Fortvivlede lotter løber frem og tilbage og serverer for dem. Det er en blandet skare klædt i forskellige uniformer (mest kaki). Der er kvinder blandt dem. Små tætte bredkæbede pigebørn. En officer, løjtnant eller kaptajn, kommer hen og hilser på Waagepetersen -

gennem tolken, fru læge Koefoed⁸⁴, indbyder han ham til at spise med dem, hvad han ikke mener, han bør sige nej til. Ved bordet sidder 7-8 officerer; på deres manerer ser man, at de er uden kultur. De er grove og plumpe, men deres ansigter er gode og åbne. Det er utvivlsomt raske krigere. De spiser med stor appetit og skyller øllet i sig med begærlighed. Waagepetersen tager sit glas og beder fru Koefoed om at sige dem, at han byder dem velkommen som repræsentanter for den tapre russiske armé. Orde ne sidder næsten fast i halsen på den arme lægefrue.

Der er ingen af russerne, som har levemåde nok til at svare. En tysktalende russer er deres tolk, og han er i civil; en ret spinkel mand med et smalt ansigt og et spidst hageskæg, dertil et intelligent og fanatisk ansigt. Han er som skåret ud af en af Krapckins⁸⁵ bøger. Nu er der kommet mange russere hertil; man siger 3.500 mand. Den første forfærdelse har lagt sig noget. I begyndelsen ledsager de ethvert krav med en truende pistol. Direktør Lyngby får at vide, at maden skal være god, rigelig og sund - ellers ... og så peger han på ham med pistol.

Koefoed, Almegård, kører for dem i sin bil, men han har hele tiden en pistol i ryggen, indtil han byder dem sin shagpipe og tobak, så tør de op, og pistolen forsvinder, men han mister en god pipe.

Men hvad er grunden til, at russerne har besat Bornholm? Det er så ganske i strid med, at de tyske tropper i Danmark kapitulerede overfor Montgomery. Man påstår, at englænderne ikke besatte Bornholm, fordi de ikke vidste, hvor den lå. Den skal på general Dewings kort være anbragt i Kattegat, og derfor tog han den ikke. Da russerne alligevel kom forbi den, så tog de den.

84 Tolken var rimeligvis fru læge Kofod, Storegade 29, Rønne. Det menes, at hun også oversatte det russiske flyveblad, der blev nedkastet d. 7. maj ved 19-tiden. (H.V.J.)

85 Her menes nok Pjotr Kropotkin (el. Krapotkin) (1842-1921), russisk naturforsker og revolutionær. (H.S.A.)



Tyske tropper på vej over Bornholm, maj 1945.

Personligt mener Waagepetersen, at grunden måske kan være den, at russerne så i den danske presse, at der ventedes 13.000 tyske tropper fra Hela/Danzig området til Bornholm og senere hele 60.000 mand. En sådan trafik fra Rusland til vestallieret område den 8.-9. maj var vistnok i strid med kapitulationsbetingelserne. Måske dette var grunden til russernes ankomst til Bornholm. De har gang på gang forsikret, at de kun er kommet for at ordne tyskerne, og når det er sket, tager de bort igen. Men hvorfor så landsætte 3.500 mand og rekognoscere ved Store Almegård for en flyveplads? Den uhyggeligste forklaring er den, at de vil have øen; at de selv fra første færd har provokeret tyskerne til at skyde efter dem. De har, således foranlediget, fået grund til bombardementet og landsætningen af tropper. Stemningen blandt folk på øen er meget trykket. Disciplinen blandt russerne er ret god, men de tager, hvad de vil have. Waagepetersens cykel er blevet stjålet i hotellets cykelstald, selvom han ikke ved, om det er en russer, som har taget den.

Tyske flygtninge, som ligger i et pakhuis i havnen, bliver bevogtet af russiske poster.

Kvinderne påstår, at russerne er trængt ind om natten og har voldtaget dem. Kvinderne bliver den næste nat flyttet op i Dams Hotels have og senere flyttet til Hotel Phønix.

Dagbog nr. XIX (20. maj 1945 - 27. juni 1945)

Bogen indledes med et besøg i Nexø, hvor borgmester Harild udtaler sig om, hvem der skød først (det drejer sig om spørgsmålet, om det var det tyske flakskyts, som åbnede ild fra skyts i havnen, eller de russiske fly. Det menes, at det var tyskerne!).

Der er henved 4-5.000 tyskere i Nexø, og de mangler forplejning. Waagepetersen træffer aftale med borgmesteren om at koge grød på konservesfabrikken til alle flygtninge i Røde Kors' navn og med assistance af DKB.^{86 87}

Næste dag bliver hele gruppen flyttet til Dyrskuepladsen og Jomfrubjerget. Senere

⁸⁶ DKB (Danske Kvinders Beredskab), stiftet 1940. (H.S.A.)

⁸⁷ Det var en stor beslutning, borgmester Harild tog. Humanitært arbejde over for tyskerne d. 6. maj 1945 kunne misforstås som tyskervenlighed. (H.V.I.)

viser det sig, at der er store grupper af flygtninge i plantagerne ved Rønne samt i Knudsker og Nyker.

Når man betænker, at hele denne folke-masse på 13.000 mand er ført tværs over øen og videre til Nordvesttyskland, uden at befolkningen har lidt nævneværdig skade, så får man et indtryk af den ånd og disciplin, som til det sidste har besjælet den tyske hær. Naturligvis tigger man mange steder; hos fru Koefoed, Rydhave, kommer de og får mælk, brød samt kaffe. Der kommer også 3, som har ligget i bivuaik i skoven, de beder om at få lov til at ligge i hendes fyrrkælder om natten. De låner også hendes væk-keur, da de skal op kl. 0230 for at stille til appel.

Waagepetersen lodder stemningen blandt tyske soldater, som ikke vil kæmpe. Kun von Kamptz og hans officerer er villige dertil. De civile tyske flygtninge har det værst, de militære sørger ikke for dem. Deres forplejning overtages derfor af Røde Kors-damerne. Waagepetersen overvåger, hvordan kvinder og børn forplejes i et pakhus på havnen; de får hver 1/2 pund rugbrød uden smør eller pålæg. Derefter tilser han nogle flygtninge på Hotel Phønix, som bliver bevogtet af russiske soldater; her går der også rygter om voldtægt.

Der er uddelt løbesedler, som udtrykker misnøje med regeringen. Waagepetersen mener, at sådant kan gøre skade.

Lørdag den 19. maj er der ministerbesøg, Christmas Møller.⁸⁸ Der er en episode i luft-havnen, hvor det kniber med at få frihedskæmperne til at gøre honnør for udenrigsministeren.

Amtmanden har frokost kl. 1200, og senere har udenrigsministeren en banket på

Dams Hotel. Ved banketten er der 80 cou-verters. Christmas Møller taler ved amtman-dens frokost og siger, at han har den opfat-telse, at den russiske aktion ikke har nogen storpolitisk baggrund, og at han mener, at russerne vil gå, når tyskerne er væk. Christ-mas Møller taler igen ved banketten - og han »smurte Russerne godt om Næsen«. Waa-gepetersen fortalte ham om den russiske fly-veplads ved Store Almegård - der skal afgi-ves jord: 36 tdr. land fra Store Almegård, 4 tdr. land fra Sandegård og 55 tdr. land fra Sejersgård. Der er 400 mand i arbejde med pladsen, og det tyder jo ikke på snarlig af-rejse!

Kaptajn Koefoed, Almegård, er fortvivlet og har kørt sin familie til Randkløve. Han har også talt om at sælge og udvandre til Amerika.

Waagepetersen har for nogen tid siden at-ter overtaget Kommandantgården. Den ser frygtelig ud. Den har siden den 12. april været anvendt til kaserne for tyskerne. Der-på i nogle dage af russerne. Bomberne har slået hul i taget og løsnet så mange tagsten, at hele taget må lægges om. Der er fabrike-ret et opråb til tyskerne om at kæmpe vide-re. Waagepetersen har også haft en strid med russerne om Røde Kors-forplejning til de mange flygtninge - hvem skal betale? Efter-hånden som tiden går, kommer nogle af de tyske læger på afskedsvisit, og en dag kom-mer overlægen med et beløb kr. 6.150 i dan-ske penge, som han har samlet sammen. Pengene skal være en tak til Røde Kors fra flygtningene. Waagepetersen tager imod pengene og indbetaler dem til amtsstuen.

Den 26. maj 1945 skriver han i sin dagbog:

»Frihedsraadet her på Øen er en stadig Kil-de til Ærgrelse for mig. Under den tyske Be-sættelse stod jeg udenfor Undergrunds-arbejdet - og maatte staa udenfor, fordi det vilde være umuligt for mig at gaa under Jorden. Jeg vilde snart være blevet opdaget.

⁸⁸ Christmas Møller (1894-1948), konservativ politiker. Var udenrigsminister i Befrielsesregeringen. (H.S.A.)

Da jeg i Vinter forhandlede med General Gørtz Repræsentant KN. Hjalf, sagde han, at man med Vilje gik udenom de ældre Officerer, men han bad mig rejse tilbage til Bornholm og søge at faa udpeget en Mand, der kunde forestaa Undergrundsarbejdet paa Øen. Jeg henvendte mig derfor til KN. Lohmann, men han meddelte mig, at KN(R) i Ingeniørerne, Wegener, der var Sekretær hos Luftværnschefen, allerede var i gang med Arbejdet. Det var i slutningen af November 1944. Saa gik Tiden. Jeg holdt mig udenfor det underjordiske Arbejde, men dog stadig i føling med det. I løbet af Vinteren forstod jeg, at der var »Brok« i det. De fik ingen Vaaben og KN. Wegener var ret passiv, da han var optaget af meget andet. Der var flere, som var ved at falde fra, bl.a. LT. E. V. Riis. Saa hørte jeg, at de havde faaet Vaaben, og at der var kommet en Mand ovre fra som ny Leder. De fleste Vaaben til Frihedsraadet kom nemlig fra Sverige via Bornholm, hvor navnlig Konsul Alfred Bidstrup ekspederede dem. Alligevel gik de Bornholmernes Næse forbi. Til sidst nægtede Bidstrup at ekspedere dem mere med mindre en Del tilgik Frihedskæmperne her paa Øen. Den nye Leder ovrefra kendte jeg i længere Tid ikke, men i Slutningen af April, kom jeg i forbindelse med ham, LT (R) Jørgensen. Da Frihedskæmperne den 5. Maj traadte i Virksomhed, havde jeg saaledes god Føling med dem, men stod dog udenfor deres Arbejde, selv om den allerstørste Del af Værnets Reserveofficerer og flere af de værnepligtige Officerer stod i deres Rækker. Det var kun naturligt, at jeg ikke havde nogen Kommando over dem, men det forekom mig mindre naturligt, at de straks sluttede sig til Amtmanden og lod til at føle sig under hans Kommando. Alle ved, at han har været meget dygtig og rask, men det vides ogsaa, at han dog ofte har vist en i national Henseende uforsigtig Optræden. Så kom Bombardementet, Evakuering og Russernes Ankomst, som stillede saa store Krav til Fri-

hedskæmperne, at de maatte have Hjælp. Derfor fik jeg af Krigsministeriet Bemyndigelse til at indkalde Styrker af BV, men de saaledes Indkaldte skulde stilles til Raadighed for Frihedsraadet, og dette skulde saa henhøre direkte under det nationale Frihedsraad, direkte under General Gørtz. Det kan maaske ikke være anderledes, men jeg føler mig bragt i en meget ejendommelig Stilling som det femte Hjul paa en Vogn og omgaas stærkt med Tanken om at søge min Afsked.

I Begyndelsen søgte jeg blot at holde mig a jour med, hvad der skete ved hyppigt at indfinde mig i Hovedkvarteret på Politistationen, men det var ikke rigtigt tilfredsstillende - bare at sidde paa en Stol og se paa, at alle for rundt - og selv havde Følelsen af at nærmest være til Besvær!«

Waagepetersen kommer herefter ind på forholdet til russerne. Han stiller sig til rådighed for amtmanden, men denne har heller ikke brug for ham. Han overvejer så muligheden for at få amtmanden suspenderet, men opgiver tanken.

Waagepetersen er i København fra 6/6 til 9/6 og kan som resultat melde rygter om, at englænderne vil blive i landet, hvilket ikke kan bekræftes. Waagepetersen har talt med oberst Hvalkof, som er forbindelsesofficer hos general Dewing. Han har også talt med vekselerer Jørk og Campel Callum.⁸⁹ Ligeledes har han talt med general Gørtz om kommandoforholdene på Bornholm, bl.a. om at få de værnepligtige tilbage fra Frihedsrådet og atter ind under BV. Waagepetersen føler sig meget desavoueret. Han har også bedt om at få uniformer til de værnepligtige, lønningerne må også justeres, men general Gørtz kan intet love. Gørtz mener, at han vil ordne det sådan, at de bornholmske

⁸⁹ Der menes muligvis sproglærer, lektor C. Campbell-McCallum. (H.V.J.)

rekrutter skal uddannes på øen, og han beder Waagepetersen om at undersøge mulighederne for, at dette kan finde sted. Til de 250 mand vil Waagepetersen også gerne have vandfåde og håndklæder. Desuden vil han også gerne have en regnskabsfører. Waagepetersen har indkommanderet en korporal fra socialkontoret i Nexø - og nu »hyler Borgmesteren«.

Her slutter han sin dagbog nr. XIX med nogle hårde ord om frihedskæmperne, der enten er kommunister eller eventyrere, som ikke vil nedlægge deres våben.

Den 10/6 får Waagepetersen tilladelse af Krigsministeriet til at indkalde mandskab efter sit eget skøn, han er jo selv udskrivningschef! Han havde allerede i 1942/43 udfærdiget ca. 400 ekstraordinære indkaldelsesordrer til mandskab af årgang 1931/41, dog kun til særligt udvalgte og pålidelige folk, som boede på øen. Disse ordrer bliver nu brugt den 10. juni. Naturligvis er en del af dette mandskab ældre folk, som for en stor dels vedkommende er selvstændige gårdmænd og handlende, som alle er kedede af at blive genindkaldt.⁹⁰

Der sker derfor den 1/7 en ombytning af mandskab, således at årgang 1931-38 bliver hjemsendt, og alle af årgang 1939-43 bliver indkaldt, så der er en styrke på ca. 250 korporaler, underkorporaler og menige, formet som et kompagni under kaptajn Engell med kaptajn Jensen som næstkommanderende. Dette kompagni er indkvarteret på Hotel Phønix, men Waagepetersen har intet at gøre med det. D.v.s. at han ikke officielt vil blande sig i dets anliggender, men på mangfoldige måder må han alligevel blande sig. Særlig ved lønudbetaling. Ligeledes har Waagepetersen nogle folk til kassationskomité. Ved denne lejlighed har lægen sagt, at

hvis der er syge soldater imellem, så vil Amtssygehuset ikke tage dem, da der er så store ødelæggelser. Waagepetersen giver derfor den besked, at der skal indrettes et infirmeri på Hotel Phønix. Han fortæller også, at han dagen før havde udnævnt 2 kornetter til sekondløjtnanter.

Hans indflydelse sker mest ved, at kaptajn Engell hver aften kommer og fortæller ham, hvad der er sket i dagens løb. Engell får så nogle gode råd. Der er stor utilfredshed med at frihedskæmperne får 10 kr. om dagen, hvoraf de betaler 3 kr. for kosten, mens de værnepligtige kun får 1,50 kr. + 1 kr. for slid på eget tøj. Derved er der dog intet at gøre. Som våben har de tyske karabiner og tyske patrontasker, men det kniber med livremme. Hvordan det går med orden og disciplin, ved han ikke, da han ikke vil vise sig for mandskabet eller på kasernen.

Som resultat af Waagepetersens anstregelser er der til mandskabet kommet overtræksuniformer, livremme, skråhuer, hjelme og vandfåde. Iklædningen sker d. 15/6. Lotterne er ophørt med at lave mad til soldaterne. Den 12/6 bliver der ansat en økonoma. Kaptajn Jensen bliver kostforplejningskaptajn. Han og Engell kommer hver dag til ham for at få gode råd.

Han omtaler, at general Gørtz ikke har svaret ham vedrørende kommandoforholdene. Waagepetersen skriver atter til ham vedrørende rekrutterne - kan de mon ikke underbringes i arbejdslejren i Almindingen? På Røde Kors' brevpapir skriver Waagepetersen om, at der leveres et stort antal spil til de russiske lazaretter på Alexandersens Hotel og på Dueodde Hotel. Røde Kors leverer også mælk og æg dertil 2 gange om ugen.

Næste stykke i dagbogen handler om kronprinseparrets besøg på Bornholm den 19/6 og skildrer Waagepetersens indtryk af besøget. Han har skrevet 2 gange til general Gørtz om kommandoforholdene uden at få svar!

⁹⁰ Disse indkaldelser ved Bornholms Værn samt genindkaldelserne d. 10/6 1945 var de første indkaldelser i Danmark siden hærens opløsning d. 29/8 1943. (H.V.J.)



Sovjetiske officerer, juni 1945.

Generalkommandoen har givet Frihedsrådet på Bornholm besked om at frigive overofficiant Sørensen til BV som regnskabsfører (han er kompagnichef), men løjtnant Jørgensen er høj i kæften og vil bestemme alt.

Waagepetersen har noteret, da han for første gang er på vej ud til general Korotkin.⁹¹ Det er dog hans mening, at det er russerne, som skal besøge ham først. Om ikke for andet, så er det dog ham, som har leveret hjælp til de russiske lazaretter, og nu forventer han en tak for det! Waagepetersen vil spørge ham om 1) at få Kastellet tilbage, 2) at få lov til at bese anlægget ved Dueodde, 3) hvordan går det med hjælpen til lazaretterne?

Det er svært at komme til at tale med generalen. Man kan kun komme kl. 1000. Tolken adjunkt Stechekunig⁹² fører Waagepetersen ud til generalen kl. 1000, men har ikke på forhånd sikret sig, at generalen er visibel. Det næste stykke i dagbogen handler kun om besøget hos den russiske general, hvor henvendelsen er negativ.

Den 27/6. Dagen før havde overofficiant Sørensen igen overtaget BV's kasse. - Bornholms Avis bringer en artikel om hans virke som kompagnichef ved frihedskæmperne. Overofficianten beskyldes for illoyalitet mod Frihedsrådet. Waagepetersen bliver vred og går til konsul Frederiksen (forman-

⁹¹ Skal være generalmajor Fjodor F. Korotkov. (H.V.J.)

⁹² Skal være adjunkt Stichelkunoff. (H.V.J.)

den for Bornholms Avis) for at klage over artiklen.

Fra amtmanden får Waagepetersen en henstilling om ikke at henvende sig direkte til russerne i større sager, men at gå gennem amtmanden. Waagepetersen meddeler amtmanden, at dét vil han rette sig efter!

Dagbog nr. XX

(30. juni - 15. december 1945)

Bogen starter med et udklip fra Bornholms Avis fra den 27/6. Der redegøres for det spændte forhold, som findes mellem frihedskæmperne og Bornholms Værn. Dernæst kommer nok et bilag i form af et brev fra kaptajn Sand af 5/7 (han er sekretær i Røde Kors og udskrivningschef), og han skriver til Waagepetersen for at forklare, hvorfor han er blevet afskediget. [Han var kompagnichef ved 1. regiment og kendt som tyskvenlig siden 1939 (H.E.S.)].

Waagepetersen omtaler brevet og forsvarer Sand som en ualmindeligt forstyrret, men omgængelig mand, som med alt sit vrøvl og politiseren irriterer sine omgivelser, og det er nok årsagen til hans afsked.

Den 8/7 refererer Waagepetersen en ganske ligegyldig sag mellem de værnepligtige og frihedskæmperne. Sagen er sendt til auditør.

Den 5/7 flytter Waagepetersen tilbage til Kommandantgården. Han og hans kone har så boet på Dams Hotel siden den 12. april. De har fået flyttet de møbler, som de havde opmagasineret på Ndr. Ellebygård, og de har fået de ting hjem, som de havde på Stubbe- gård, Posthuset og Handelsbanken.

Det næste stykke er omtale af rygter: Direktør Lyngby fortæller, at general Korotkov har talt om, at 3.000 mand skal afgå herfra. Resten klarer sig med de barakker, som de har beslaglagt. Nu må det også snart være på tide at få samlet de ting, som har været

opmagasineret i snart 2 år. Forleden dag havde Waagepetersen været med kommandørkaptajn Hempel-Jørgensen⁹³ [for at se på tyske anlæg på Dueodde]. Fyrmesteren havde sagt, at der ikke var flere russere dernede. Herefter giver Waagepetersen en nøjagtig beskrivelse af anlæggene. Hempel-Jørgensen er afløser for Hauptmann Andersen og er meget flink.

Den stedlige russiske bykommandant har sendt en skrivelse til politimesteren, hvori der står: At da Rønne er sædet for den tapre general Korotkov og for den af alle ærede og agtede amtmand von Stemann, henstiller han, at byen holdes mere ren!

Den 8. juli er der fest for overofficiant Sørensen i anledning af hans afgang fra frihedskæmperkompagni nr. 4 til Bornholms Værn. Waagepetersen vedlægger en avisartikel med referat af festen, men atter med den ungdommelige journalists lyst til at slå løs på Værnet. Denne gang er det dog kun et referat af en fest og ikke en artikel om Værnet. Tendensen er dog tydelig nok. Waagepetersen mener dog, at overofficiant Sørensen, hvis han vil gælde for at være helt loyal, bør tage afstand fra referatet eller dog beklage det overfor Waagepetersen, men det gør han ikke.

Den 24. juli er der rejst en sag i Bornholms Avis vedrørende 2 sekondløjtnanter, som spiser i underofficersmessen, »*Viel Geschrei und wenig Wolle!*« Det er set med civile øjne noget nedværdigende.

Det næste afsnit i bogen handler om et besøg af general Dewing⁹⁴, admiral Holt og oberst Ford-Trempe den 28.-29. juli. Det foranlediger Waagepetersen til at sende indbydelser ud til en middag i Kommandantgården. Dette omtales i de lokale aviser og

93 Skal være Hempel Jørgensen. (H.V.J.)

94 Øverstbefalende for de britiske styrker i Danmark. (H.S.A.)

må aflyses efter samtale med amtmanden. Nu afholder russerne en stor middag på Helligdommen, og amtmandens datter fejrer sin 18 års fødselsdag.

Notater i dagbogen omhandler travlhed på havnen. Russisk mandskab af årgang 1895-1906 hjemsendes, samtidig afgår en del af det ældre russiske artilleri.

Den 15. august kommer der meddelelse om Japans kapitulation. Det fejres ved, at skolerne holder fri.

Waagepetersen har haft ret travlt på grund af, at rekrutterne til BV er blevet overført til Værnet, og alle de genindkaldte endelig fra den 13. august er udgået af modstandsbevægelsen og atter underlagt Værnet, d.v.s. Waagepetersen, hvorefter modstandsbevægelsen nu ophører. Så skulle man kunne leve under normale forhold, hvis ikke »fritidskæmperne«, som er hjemsendt med våben og ammunition, laver ulykker.

Rekrutterne, ialt 68 mand, kommer med damperen søndag den 12 ds., men geværene er endnu ikke kommet. Skydebaner skal gøres i stand og skiver laves. Det er umuligt at skaffe hessian til skiverne. De må i stedet laves i pap. Man kan bruge Nylars Skytteforenings baner øst for Arnager. Waagepetersen skriver et høfligt brev til general Jakuchev for at meddele ham, at man afholder øvelser og bebuder, at kaptajn Olsen⁹⁵ og han selv vil aflægge ham et besøg for at høre, om han har noget at bemærke. Han besvarer brevet mundtligt med, at han ikke har noget at bemærke. En kogekone bliver ansat til at lave mad til Almindingsstyrken, men hun har endnu ikke vist sig. En reservelæge Pryssing har heller ikke vist sig, han skal komme fra luftvænsregimentet. Kaptajn Olsen fra 1. regiment er kompagnichef og gør et blændende godt arbejde. Rekrutterne gør et godt indtryk og er meget interesserede.

Der følger her et stykke om lejren i Almindingen, og der er også medtaget et stykke om barakker ved Rytterknægten. Overtagelsen af de genindkaldte synes ikke at rumme større problemer, da Waagepetersen jo hele tiden har administreret dem. Han gennemgår kasernen (Hotel Phønix) og er ikke alt for imponeret af kaptajn Lohmanns virksomhed. Der er dårlig orden. Det er igen spørgsmålet om vandfæde og skarpe patroner i taskerne, i øvrigt sker der et vådeskud under inspektionen. Waagepetersen inspicerer også posterne ved Vestre Skole - det er en køn suppedas! Han omtaler også en kompagnifest, som han er inviteret til, men han siger NEJ!

Russerne har nægtet, at 2 små engelske fartøjer må anløbe Rønne.

Der omtales visse vanskeligheder med disciplinen i lejren. Geværer og maskinpistoler er først kommet dagen forinden, og der har ikke været plads til køretøjer ombord på båden.

Der er også vrøvl med kontakten til Hotel Phønix. Waagepetersen er halvfornærmet over at skulle beskæftige sig med at ordne det efter tyskerne og modstandsbevægelsen, men han henvender sig til kæmner Mikkelsen, som mener, at russerne vil overtage det. BV kan forblive i Almindingen til den 1/4 1946.

I august hjemsendes 88 mand, og så er der kun 32 tilbage. Waagepetersen fortæller om flytningen og om inventaret, der skal fjernes fra Hotel Phønix og stilles op i Almindingslejren.

Dernæst fortælles om boligmangel i Rønne og om Kommandantgården med de tomme stuer.

Waagepetersen betror nu sin dagbog, at han er ved at få sin gamle energi tilbage efter at have gået i en nærmest apatisk tilstand af ulyst og ugidelighed, lige siden at han blev puffet til side af modstandsbevægelsen. Skønt han intet udrettede, var han dødræt

95 Kaptajn Ole Peder Olsen. (H.V.J.)

og slap og kunne ikke få sig selv til at arbejde i haven, ja knapt nok at holde på et penseskraft. Da han mandede sig op til at tage sig en middagslur hver dag i 1/2 til 3/4 time efter frokost, hjalp det en del, men han var alligevel forbavset over, at begivenhederne kunne virke i den grad på ham. Han var omtrent lige så medtaget, som da han i 1912-16 gik i ældste klasse på officersskolen - eller var ansat ved 2. grenadérkompagni i Viborg. Den gang var han permanent overanstrengt og ked af den dårlige rolle, han spillede i Generalkommandoen. Dengang fortog det sig straks, da han søgte sig bort fra Generalkommandoen og fik de rolige år ved 1. regiment.

Næste stykke handler om besvær med at få køretøjer over til Bornholm fra trainafdelingerne.

Den 3. september er han og kaptajn Olsen ude for at hilse på den russiske general Jakuchev på den gamle tuberkulosestation i Nordskoven. Waagepetersen vil præsentere kaptajn Olsen for generalen og høre, om han har noget at indvende mod deres planer om at skyde ved Arnager og holde øvelser ved Tyskegård, hvilket han ikke har. Han er meget venlig og talende, måske lidt selvoptaget. Han taler med en kraftig røst, sikkert og roligt. Det gør et godt indtryk, da han fortæller om sin erobring af den tyske by Elbing m. fl. Man slutter besøget med at bede om at få repareret Kastellet - og så vil man vise ham et dansk kompagni.

Waagepetersen er i København fra den 5. til den 10. september. General Gørtz er bleg og træt. Folketingsmedlem Kofod har besværet sig over, at de bornholmske rekrutter skal uddannes på øen til stor skade for de unge bornholmere. Gørtz er gået med til, at bornholmerne skulle uddannes ovre! Man vil så sende nogle andre folk over til øen. Gørtz vil have Rolsted som militærattache i Stockholm, men Udenrigsministeriet vil ik-

ke have ham der. Waagepetersen tænker, at det ville være godt, om man tog nogle unge kræfter i stedet for nogle gamle oberster!

Waagepetersen er under besøget i København med til et møde i Folk og Værn. Der bliver stillet spørgsmål til general Gørtz: Hvorfor blev de militære grupper i modstandsbevægelsen ikke anvendt den 4/5-5/5 og de følgende dage? Endvidere rejses spørgsmål om general Wagner. I dagbogen skrives der intet om besvarelsen.

General Jakuchev var i går ude og se på kompagniet i Almindingen. Waagepetersen har det indtryk, at han ikke var imponeret. Først viste kaptajn Olsen eksercits, hvilket naturligvis ikke kunne være godt, da det kun var 2 måneders rekrutter, og fordi de korte svenske karabiner ikke var gode at eksercere med. Dernæst viste kompagniet en lille fægtningsøvelse: En deling på 15 mand gik i stilling, og en styrke på 30-40 mand angreb fra 600 m, udfoldet i grupper og enkeltvis. Terrænet var ret åbent. Kompagniet var på 2 linier med ca. 100 m imellem linierne. Generalen mente, at et russisk kompagni under lignende forhold ville gå på 1 linie med ca. 8 skridts mellemrum mellem soldaterne og uden reserver. Kun bataljonen udskilte en reserve, ikke kompagniet. Den gruppevis udfoldning ville føre til, at folkene ikke kom frem! Man så altså den russiske taktik med stort mandskabsforbrug stikke frem! Generalen spurgte Waagepetersen om han nogensinde havde været i krig, og svaret var: »Nej, desværre!« »Vær glad for det!«, svarede generalen. Derefter følger et stykke med bemærkninger til øvelsen. Generalen var dog imponeret over selve lejren.

Den 29/9. Det lykkes at få fat i en glarmester, som sætter 10-12 ruder i Kommandantgården. BV hjemsender samme dag 3 mand af årgang 43, det er derfor nu kun frivillige, som ligger inde! Det sker efter ønske fra kaptajn Olsen, fordi han ikke synes at tonen

imellem dem er god! Det er simpelthen reaktionen på overgangen fra kaptajn Lohmanns løse og til kaptajn Olsens faste kommando.

Der følger nu et stykke om tyverier af uniformsdele, besvær med reservedele til biler, f. eks. har en bil været ude af drift i et par måneder, da man mangler dæk.

Under sit besøg i København d. 5.-10. september havde Waagepetersen efterlyst tykke uniformer, da mandskabet kun havde drejlstøj. Det opdagedes, at man i København ganske havde glemt BV.

Stemningen på Bornholm er trykket. De russiske soldater begår mange indbrud og voldshandlinger overfor kvinder!

Waagepetersen noterer i sin dagbog: *»Jeg tænker stærkt paa at søge min Afsked! Mine Grunde herfor er mange. Jeg føler at min Stilling herovre er blevet en del forrykket. De Unge ser skævt til mig, fordi jeg var Aarsag til, at der ikke blev kæmpet den 29. August. Navnlig er denne Følelse raadende indenfor Modstandsbevægelsen. Det mærkede jeg tydeligt i Sommer, da »Frihedskæmperne« fik Generalkommandoens Bemyndigelse til at »spille Herrer!« Hele denne Periode gjorde min Stilling endnu mere »skævt« og lammede mig i den Grad, at jeg intet Arbejde kunde udføre, heller ikke i Røde Kors, hvor der dog var meget at gøre. Jeg var nervøs, træt og utilfreds. Det mærker jeg nu, da jeg efter min egen Mening er nogenlunde normal.*

En saadan Lammelse og Arbejdslede har jeg ikke følt siden jeg var Adjudant ved 2.GK. i 1914-16. Jeg føler ogsaa, at mit Arbejde herovre er endt. Vi er kommet ind i en ny Tid, der kræver en ny og yngre Mand. Mit Arbejde var Forberedelsen til Beredskabsstyrken under Krigen og Kommandoføringen under denne Opgave, som jeg løste til min egen Tilfredshed. Den Opgave er nu udført, og nu kommer en ny Opgave med Genopbygning af Værnet, dets Ændring (maa-

ske) til en Linieafdeling og Samarbejdet med Hjemmeværnsforeningerne, som sikkert bedre kan udføres af en ny, hvad enten det bliver Oberstløjtnant Otto Olsen eller en anden. Naar hertil kommer, at Tiden rummer en Fare fra Øst, og at jeg kun har 2 Aar tilbage, så finder jeg, at meget taler for, at jeg gaar af nu. Det som holder mig tilbage er Udsigten til at blive beskyldt for at lide af »Russerskræk«. Men hvis det var det fremherskende Motiv, vilde jeg for længst have søgt bort, navnlig i Sommer, da jeg var saa utilfreds med min Stilling. Saa længe der var tale om, at nogen som helst skulde prøve paa at faa mit Forhold den 29. August undersøgt ved en Ret, vilde jeg heller ikke søge bort for ikke at faa Skin af at blive tvunget bort, og at jeg ikke selv vilde staa til Ansvar for min Beslutning. Ingen har sagt mig, at noget saadant var i Gære, men jeg havde Indtryk af, at saadant noget laa i Luften. Hvor vidt en saadan Tanke hos »Frihedskæmperne« nu er opgivet, aner jeg ikke, men det er vist det mest Sandsynlige. Hvis de har forsøgt paa dette, vil jeg antage, at Gørtz har givet dem Afslag. Tidligere har jeg med Gru set hen til denne Tid, da jeg maatte gaa paa Pension og savne det militære Arbejde, men efter at jeg i 2 Aar har levet i et næsten fuldkomment civilt Miljø, og har fundet mig lykkelig, naar jeg havde noget paa Kavaletten saa ser jeg snarere med Længsel hen til en rolig tilbagetrukket Tilværelse. Baade Cecil og jeg vil ogsaa gerne over til Børnene og følge dem og Børnebørnene, »se dem vokse op«.

Den 10. og 11. oktober kommer forsvarsminister Ole Bjørn Kraft på besøg på Bornholm. Waagepetersen får ordre om at arrangere en frokost på hans vegne. Ved frokosten spørger Waagepetersen, om han må arrangere en pistolskydning fælles for russiske og danske officerer. Han ansøger Krigsministeriet om penge til en 1. præmie og får hur-

tigt en tilladelse. Man har dog ikke spurgt russerne, og de vil ikke. [Det var med dem som med tyskerne: de ville ikke spille fodbold med danskerne for ikke at tabe. Præmien blev så udsat til den årlige danske præmieskydning, hvor den blev vundet af en artilleriofficer (H.E.S.)]

Under besøget i København var Waagepetersen også på Munderingsdepotet, hvor han efterlyste tykke uniformer til sygeplejersker og økonomaen. Men de måtte af med dem igen, da han ingen bemyndigelse havde til at udlevere dem til civilt personel!

Der må oprettes en særlig vagt ved de svenske træhuse, hvorfra der bliver stjålet mange ting. Der bliver indført fælles hilsepligt, men det kniber med at få de menige russere til at hilse.

Den 26.-30. oktober er Søværnets Kadet-skole på besøg i Rønne med »Lindormen« og »Heimdal«. Waagepetersen omtaler et antal fester med danskere og russere. Bl. a. en frokost på Hotel Phønix, som Waagepetersen må gå fra i utide, da han skal have middag i Kommandantgården. Waagepetersen nævner, at amtmanden er ret beruset ved et selskab for kadetterne. Det nævnes også, at der er sendt 2 tavler med danske grads-tegn til russerne af hensyn til hilsepligten.

Dernæst følger et langt stykke i dagbogen om en sag med konsulinde Frederiksen, som gør vrøvl over, at Waagepetersen skulle have fritaget hendes mand fra et embede i Frimurerlogen. Hun siger, at Waagepetersen bare skulle vide, hvor nær det havde været, at frihedskæmperne havde »vippet Waagepetersen af Pinden«. Dog alle ved, at general Gørtz er hans barndomsven, og at han holder hånden over ham. Hun siger, at der er mange, som beskylder ham for unational optræden, fordi han har modarbejdet sabotagen. Det nytter intet, at Waagepetersen forsikrer hende om, at han i begyndelsen havde været imod den, men navnlig efter

den 29/8 1943 havde anerkendt den. Hun siger også, at Krigsministerens adjutant, kaptajn Jessen, da han var på Bornholm med Ole Bjørn Kraft, havde forhørt sig om ham. Hvor meget alt dette er en hårdt ramt kvindes hysteri og snak, og hvad der er en virkelig folkestemning, er svært at sige, men at der er mange, der mener som hun, er vist rigtigt nok. Spørgsmålet er blot, hvad det betyder. Han tager dog kritikken med et roligt sind, fordi han føler, at hans samvittighed er god og dansk.

Under den 26. nov. nævner Waagepetersen sager mod konsul Hintze. Den kritik, som er blevet rettet mod ham, understøttes ikke af Handelsstandsforeningen.

Waagepetersen træffer amtmanden hos overlæge Ankerbye, hvor man taler om at styrke Bornholms forsvar, inden russerne vil forlade øen. Man finder det meningsløst, at der sendes tropper til Tyskland, når der er brug for dem her. - Gør det først og tal med russerne bagefter. Det var Waagepetersen enig med amtmanden i.

Den 8. dec. falder den første sne, og der er kolde stuer i Kommandantgården.

Den 15. dec. flytter en snedkersvend Lind og hans kone ind i de 2 tagværelser i Kommandantgården. Der er tale om en tvangs-indkvartering.⁹⁶

Her slutter dagbøgerne

Oberst Waagepetersen kom på hospitalet og døde den 3. februar 1946.

Han blev ført til Sct. Nicolai kirke i Rønne. Bornholms Rekrutkompagni stod æresvagt udenfor kirken og fulgte kisten til båden. Han begravdes på Garnisons Kirkegård. Taler af hans kone og vennen, oberst Mikkelsen, er vedlagt dagbøgerne.

⁹⁶ På grund af den store boligmangel efter de sovjetiske bombardementer. (H.V.J.)

Mellem gammelt og nyt

Diskussionen af den tidlige turisme
på Bornholm 1860-1902

Af Bente Jensen

Turismen var i slutningen af 1880'erne ved at etablere sig som et erhverv på Bornholm, der kunne mærkes i udviklingen og på livet på øen i sommermånederne. Det satte en diskussion i gang af, hvilken konsekvens turismen havde for bornholmerne, for den lokale kultur og for øens politiske og økonomiske udvikling. Nogle så positivt på udviklingen, medens andre var mere kritiske.

Versene fra en af sangene i Villarevyen på Villa Nova, som blev bragt i *Bornholms Avis* i marts 1906 illustrerer situationen set med et kritisk øje ganske fint.

Fiskeriet var i krise, og med turismen bød der sig en anden erhvervsmulighed:

*»Her er ingen Mønt på Øen
her er lutter Fattigdom
her er ingen Torsk i Søen
den paa Laks er ganske tom
Sildefangsten er saa sløj
at den helt gaar op i Røg
der er intet andet tilbage for os end at
»gøre« i Turisterne:
Men de Guldfisk vi maa fange
som skal løse Torsken af
er Turisterne de mange
som der kom draussen fra.«*

I slutningen af verset introducerede visen et centralt problem i samtiden, nemlig at flertallet af turisterne på Bornholm var tyskere. Diskussionen af turismen blev ført i nationale vendinger. Diskussionen gik højt i 1900-tallets første år, hvor Hotel Helligdommen var blevet købt af tyskeren Colster, området omkring Hammershus Slotsruin var truet af planer om at anlægge en villaby, der skulle hedde Neu Berlin, og den tyske familie Reiners etablering af Hotel Strandschloss i Sandvig for at nævne nogle eksempler.¹

På grund af øens nærhed til Prøjsen var Bornholm hurtigt blevet et populært rejsemål for tyskerne, som samtidig blev defineret som danskerens fjende i tiden. Turismen og turisterne blev derfor opfattet som en trussel om tysk invasion. Denne opfattelse betød, at konsekvensen af turismen og turisterne på Bornholm og bornholmernes forhold hertil fra tid til anden blev diskuteret både på Bornholm og i resten af Danmark. Emnet blev fra 1860erne kommenteret i rejseberetninger og guidebøger. Egentlige diskussioner, der især blev ført i pressen, startede efter, at turismen blev et spirende erhverv på øen i slutningen af 1880'erne. Det skete blandt andet med etableringen af Blanchs Hotel på Hammeren som et moderne badehotel i 1887 og Østersøbadet (Ostseebad Bornholm) i Sandvig i 1894.

Den underliggende nationale konflikt gjorde, at der blev sat ord på holdninger til den tidlige turisme generelt, bornholmernes deltagelse i erhvervet og forholdet mellem turister og lokale bornholmere, som ikke findes mange andre steder i Danmark bortset fra Sønderjylland, hvor det nationale også var et varmt emne i tiden.

Andet vers i revyvisen introducerer endnu en modsætning i turist erhvervet, der som løsning på økonomiske problemer ikke var hele øen forundt.

*»I Rønne By til Dagligdags
gaar Livet stille hen
ja ærligt talt ret megen Stads
det er der ej ved den
her kommer nok Turister
men det jo netop trist er
at stille bort de lister
til Rø og til Hammeren
med alt til Sølv henhørende
vi er saa daarlig kørende
Passepartout han skrev det selv
byg mod Nord et flot Hotel.«²*

¹ Se også Bente Jensen: *Da Hotel Helligdommen kom på tyske hænder* i: *Bornholmske Samlinger*, III. rk., 6. bd., 1992, s. 29-42, og *Hammershus Slotsruin mellem seværdighed og nationalt monument* i: *Fortid og Nutid*, 1995, 1. april, s. 28-48.

² *Bornholms Avis*, 15. marts 1906.



Tyske turister iført »turistuniform«: hvid sommerjakke og stråhat, der netop er landsat fra bådene »Hertha« eller »Odin« på Allinge Havn. I baggrunden avlsbrugere, der er mødt op med deres køretøjer og tilbyder kørelejlighed. Til højre brosten fra Bornholms Granitværk, der venter på at blive afskibet. U.å. (Foto B. Kjæller, Bornholms Museum.)

Passepartout var pseudonym for en hyppig kommentator i *Bornholms Avis* i 1890'erne og 1900-tallets første årti. Han havde tidligere foreslået at bygge et badehotel i Rønnes Nordskov for på den måde trække turister til byen. Rønne levede ikke op til idealet, som turistattraktive landskaber i perioden skulle opfylde. Turisterne foretrak Nordlandet. Så turist erhvervet skabte fra starten en modsætning mellem driftige folk i Rønne og på Nordlandet. Øens opdagelse som turistmål giver nogle forklaringer på indholdet i denne modsætning.

Opdagelsen af Bornholm

Bornholm blev opdaget som turistmål i slutningen af 1850'erne.³ Forfatteren Vilhelm Bergsøe beskrev i sine erindringer Bornholm i 1855 som »et Terra Incognita, hvor

en Turist er lige saa sjælden som en Tiger«.⁴ Samme år udkom forfatterinden Maria Bøjesens guide over Danmark, som medtog Bornholm, og turiststrømmen startede så småt med de første lystsejladser. I 1857 dukkede de første annoncer op for lystrejser omkring Bornholm og Chr. Ø ved Edvard Petersens Dampskibsekspedition⁵ - og i 1869 introducerede firmaet Thausens Expedition pakkede ture til øen med program, ophold og fuld forplejning. Flere både tyske og danske firmaer fulgte efter med rejsetilbud.

Mødet med en anderledes natur set i forhold til resten af Danmark spillede en afgørende rolle for Bornholms succes som lystrejsemål. Bornholm blev udråbt som Danmarks Schweiz. Nordlandet med forrevne klippekyster, dybe sprækkedale og mørke våde og tørre grotter tiltrak de første turister. Bjergene var et romantisk ideal-

3 Opdagelsen af Bornholm er behandlet i Bente Jensen: *Det danske Schweiz - da Bornholm blev opdaget som turistmål i: Den jyske Historiker* 65, 1993, s. 49-79.

4 V. Bergsøe: *Studenterleben og Studieliv. Erindringer fra midten af fjortende Aarhundrede*, Kbh. 1903, s. 35.

5 Annonce om lystture omkring Bornholm og Chr. Ø ved Edvard Petersens Dampskibsexpedition i *Berlingske Tidende*, 14. juli 1857 og 30. juli samme år.

landskab for turisten i midten af 1800-tallet, og Bornholms klipper blev til »bjergsubstitutter« som beskrivelsen af Randkløveskåret i Foreningen Fremtidens rejsehåndbog fra 1870:

*»Vældige Fjeldblokke ere her som kastede i Havet i vild Forvirring med Kæmpehaand: snart see de ud som afbrudte Søiler, snart som uformelige Taarne imod hvis Fod Bølgerne afmægtig bruse frem og indenfor denne vilde og temmelig omfangsrige Skjærgaard hæver sig den kløfted Klippe, som har givet Stedet Navn.«*⁶

Samtlige rejseguides og beskrivelser brugte flest sider på det ejendommelige og særegne. De trestjernede naturattraktioner blev klippepartierne og sprækkedalene på Nordlandet: Hammerknuden med Hammershus Slotsruin, Helligdommen i spidsen fulgt af Jons Kapel og Randkløveskåret samt inde i landet Ekkodalen og Dynddalen.

Turisterne var tiltrukket af den vilde natur, men paradoksalt nok kunne den også blive for vild og ubekvem.

En del af moderniseringen af naturen blev at gøre naturen tilgængelig både gennem guidning, men også gennem helt konkrete, praktiske tiltag. I tilgængeliggørelsen lå der et muligt diskussionspunkt. Naturen blev til en tilrettelagt scene for turisten, mistede sin oprindelighed og spolerede den romantiske oplevelse. De lokale undrede sig. Initiativerne kunne følges i pressen og starter i 1850'erne. I 1856 trykkes en påskønnelse af, at der er blevet anbragt bekvemme trapper ved Jons Kapel⁷, året efter lyder en opfordring til at sætte rækværk op ved Amtmandsklippen i Dynddalen for at sikre trygheden⁸, i 1862 skulle en komité sørge for, at der blev opsat skilte og anlagt stier i Almindingen.

Naturen udpegede således Nordlandet som mål for den tidlige turisme. Det blev også her, at turismen først udviklede sig til et egentligt erhverv. Diskussionerne om turisterhvervet og bornholmerne kredsede om forholdene i Allinge/Sandvig, Rø og Hammeren. Som tidligere antydte levede naturen omkring Rønne ikke op til idealet. Selv Dueoddes strande og Østlandet med Svaneke og Gudhjem kom først til senere som attraktive mål for turisten.

Selvkritik og optimisme

Fra turistrejsernes start herskede en udbredt selvkritik hos turisterne om deres egen moderniserende virkning på rejsemålet og ødelæggende effekt både på naturen og bornholmerne. Turisterne havde et billede af Bornholm som turistmål, der blev formuleret ud fra idealet om autenticitet. De forventede at møde en uberørt lokalitet og en uspolet lokalbefolkning, der ernærede sig ved traditionelle erhverv som landbrug og fiskeri. Samtidig fremførte turisterne krav om et mere komfortabelt logi og rejse. Krav som bragte byen og det moderne liv langt ud i provinsen og helt ud i naturen. Endvidere var der andre, som så turismen som en mulighed for at forbedre og modernisere forholdene på øen og løse økonomiske problemer i trængte tider uden at gribe fat i modætningen.

Forfatteren Adolf Rosenkilde karakteriserede situationen i 1866 i en rejseberetning:

»Det varede længe, førend man rigtig fik Øiet op for dens [øens, BJ] store Skjønheder, men saa meget ivrigere søger man nu at indhente det Forsømte. Med utaalmodig Hast ile hele Skarer til Bornholm, som det gjaldt om at komme tidnok før dette Øfolk har tabt sin Oprindelighed, sin Naivitet og Elskværdighed eller ... før de bornholmske Pottemagere har forvandlet Lerjorden til Krukker og Skaar og den Københavnske

6 *Den sjællandske Øgruppe og Bornholm. Illustreret Rejsehåndbog*, udgiven af Foreningen »Fremtiden«, red. P.V. Grove, Kbh. 1870, s. 279.

7 *Bornholms Avis*, 30. maj 1856.

8 *Bornholms Avis*, 1857.



Turistfamilie på vej til badning i Østersøens bølger iført tidens bademode, hele badedragter og kvinderne med badehatte. En påklædning, der skille sig markant ud fra den lokale befolkningens tøj, både i farve og den ringe mængde, som sikkert har affødt nogle bemærkninger. U.å. (Foto: B. Kjøller, Bornholms Museum.)

Magistrat har omsat de bornholmske Fjælde i Fliser og Brosten«. ⁹

Rosenkilde så farene for at spolere det traditionelle samfund to steder: Gennem turismen og i den begyndende industrielle udnyttelse af granitten.

Også forfatteren Holger Drachmann mærkede ændringer af det lokale i 1868, det var fx blevet dyrere at finde logi på Bornholm:

»...med Hensyn til finansielle Spørgsmaal har jeg opdaget, at Nordbornholm og Bornholm er gaaet frem siden jeg sidst var her, i Cultur og som følge heraf ogsaa i Fordringer«. ¹⁰

Bornholmerne tog ikke bare gæster ind af venlighed, men på beregning. De var også kommet til at ligne folk i nationens center, hvor kulturen ifølge Drachmann var. Derfor var de mere krævende.

Guidebøgerne gav også kommentarer til de lokale og til udviklingen. Tyskeren Th. Stromer, der havde internationale erfa-

ringer, sammenlignede med udlandet i 1877, og i den optik forekom øen rimelig uspoleret:

»Die Bornholmer sind ein biederer Menschenschlag, der die hohen Preise unserer Seebäder und klimatischen Kurorte nicht kennt. Gleichwohl ist ihnen der Comfort nicht ganz fremd ... Da gibt es keine lackierten Kellner; Wirth oder Wirthin selbst empfangen die Gäste und sorgen für deren«. ¹¹ Også priserne var meget lavere end ved den tyske Østersøkyst, i Harzen og i Schlesien.

Peter Hauberg, der siden vil blive præsenteret som en ivrig diskussionsdeltager i sagen om den bornholmske turisme, karakteriserede forholdene således i 1879 i sin rejsefører:

»Paa grund af Øens isolerte Beliggenhed have Bornholmerne længe bevaret et gammeldags Præg, som dog mere og mere vil forsvinde under Nutidens raske Fremskridt ved nærmere Forbindelse med Omverdenen«. ¹²

⁹ Adolf Rosenkilde i: *Illustreret Tidende*, Kbh., 1865/66, s. 418

¹⁰ Brev dateret 10. aug. 1868 i: H. Bentzon: *Holger Drachmann i Breve*, Kbh. 1932, s. 82-83.

¹¹ Th. Stromer: *Die Insel Bornholm, Reisebeschreibung und Touristenführer*, Berlin 1877, s. 2.

¹² Peter Hauberg: *Bornholm i Billeder og Tekst*, 1879, 2. oplag 1888 og 3. oplag i 1894.

Som Hauberg antydede, var turismen og ændringerne i den lokale kultur en del af en generel udvikling, som ændrede forholdene på Bornholm i 1800-tallets slutning mod et mere moderne samfund båret af et fremskridt, mange troede på.

Lokalhistorikeren og lægen M. K. Zahrtmann (1861-1940) kommenterede ligeledes situationen i en artikelrække i *Bornholms Tidende* i 1902 med titlen *Billeder af Bornholms Udvikling i det Nittende Aarhundrede*.¹³ I artiklen om rejse- og postvæsen udepegede han forskellige aspekter af udviklingen som afgørende. Vigtig var kommunikationen til omverdenen, som tog rigtig fart omkring 1850 på Bornholm og i resten af den danske provins. Zahrtmann beskrev, hvordan der tidligere var en lille damper, én gang ugentlig i sommermånederne, som anløb Bornholm. Han mente, at bornholmerne allerede på dette tidspunkt følte civilisationen rykke betydeligt nærmere. »*Fremskridtet sikredes*«, da 1866-dampskibsselskabet blev oprettet. Samtidig var bornholmerne blevet mere blaserte: »*Før i Tiden jublede Bornholmerne deres første Postdamper i Møden Gang om Ugen, nu kunde de modtage 13 Gange om Ugen*«.

Med beskrivelsen af de øgede kommunikationsmuligheder, som også omfattede telefonen og telegrafien, ramte Zahrtmann plet i sine forklaringer af, hvordan det bornholmske samfund blev ændret fra et traditionelt samfund mod det moderne i disse år.

Zahrtmann kommenterede også balancen mellem vært og gæst, som var omtålelig på grund af det nationale aspekt:

»... *Det er naturligt, at de vise Sommergæsterne, som blandt andet giver Øen en ikke helt ringe Indtægt gjæstfri Imødekommen, men lige over for den stærke Strøm, af Tyskere, som saaledes hver Som-*

mer oversvømme Øen, er det ogsaa ikkun lige saa naturligt, at Bornholmerne lægge Vægt paa at holde den naturlige Grændse for deres Imødekommenhed ...Hvad Udviklingen i øvrigt fører med sig nytter de ikke at kæmpe imod, selv om mangen gammel Landskjending midt i det tyske Hotelliv med Suk kan ønske sig den Tid tilbage, da han fandt Husly i Værtsfolkernes rummelige Gjæstkammer eller ved deres Bord.«

Zahrtmann berørte to centrale problemstillinger i samtidens diskussion om relationen mellem vært (den lokale) og gæst (turisten), som blev ændret ved turismens professionalisering. Graden af spolering blev vurderet efter, i hvor høj grad turistens besøg var blevet en vare, hvor der var penge inddraget, eller der stadig var tale om lige udveksling mellem vært og gæst. Drachmann kom ind på det samme spørgsmål i sine breve hjem i 1868.

Det var også afgørende, at den lokale ikke mistede sin integritet og underlagde sig gæsten, turisten. Professionaliseringen betød, at turisten blev modtaget uden for værtens hjem, og den lokale nu i højere grad blev servicepersonale som tjener, kusk, tjenestepige etc., der stod til rådighed for turisten.

De lokale deltog ikke i diskussionen på dette tidspunkt. Det gjorde til gengæld dele af borgerskabet, som skønt de selv var potentielle turister samtidig opfattede udøvelsen af turisterhvervet som demoraliserende for de lokale. Kritikken af turismen var inspireret af diskussioner i Norge, som havde en længere fortid som turistland, hvor bl.a. forfatteren Knut Hamsun havde gjort sig til talsmand for, at turismen havde fordærvet de lokale og gjort dem til en samling af »*ledåbnere, opvartere og hoppende abekatte*«. Kun hvis de lokale udøvede traditionelle erhverv som fiskeri og sæterbrug, kunne de bevare deres ære og integritet og dermed leve op til billedet af »den ædle vilde«. Kulturpåvirkningen blev opfattet som deprave-

13 M. K. Zahrtmann: *Billeder af Bornholms Udvikling i det Nittende Aarhundrede*, *Bornholms Tidende*, 10., 11. og 12. februar 1902.

rende, ødelæggende. Hamsuns skræmmebillede var Schweiz, hvor en stadig større del af landbefolkningen allerede i 1800-tallets slutning levede af serviceerhverv knyttet til turisme.¹⁴

I Danmark kom lignende holdninger frem i Holger Drachmanns forfatterskab og i publikationer som Oluf Brahes pamflet fra 1888 med titlen *Penge og Patriotisme*, der var et modindlæg mod dannelsen af Den danske Touristforening, som blev stiftet samme år.¹⁵ Han frygtede også for danskernes skæbne som oppassere, tjenere, oprækkere, alt sammen mens de talte tysk. Sproget stod stærkt i argumentationen, der var tale om værdigheds- og nationalt tab, hvis alle skilte, guidebøger og tiltale til fremmede foregik på et fremmed sprog og især på tysk.

Der var dog indlæg i debatten, som hævdede, at turismen kunne accelerere moderniseringen af Bornholm. Et tidligt eksempel er en reaktion på at lægge en kurbadeanstalt på Chr. Ø fra 1857 fra *Berlingske Tidende*.¹⁶

»Anlægges der nu en Badeanstalt enten her paa Bornholm eller paa Øens Appendix Christiansø, saa vil dette bevirke at Fremmede langt mere vilde besøge Øen og skjænke den en langt større Opmærksomhed«. Det vil ifølge indlægget kunne føre til etableringen af fabriksanlæg, der kunne virke gavnlige for folkets udvikling, både intellektuelt og materielt.

Den kritiske holdning udsprang af et idealistisk standpunkt, som fordrede, at den lokale satte idealer over materiel vinding. De blev set som modsætninger til hinanden. Prædikater som »fordærvede« og »demoraliserede« blev brugt om de lokale, især på Nordbornholm. Den begyndende professionalisering af gæstfriheden, som skete her i

form af et erhverv, blev ikke accepteret af borgerskabet som plausibel undskyldning.

Badehotellernes indtog

Udviklingen lod sig ikke stoppe i den bornholmske turisme. Der skete både en professionalisering af logi i form af badehoteller og ved oprettelsen af en kurbadeanstalt.

I 1886 blev Bornholms første egentlige badehotel opført, Blanchs Hotel ved Hammershus. I denne periode valgte en del af turisterne at trække sig tilbage fra lokalbefolkningen og forskansede sig på badehotellerne, der opfyldte behovet for komfortabelt logi og leverede passende social omgang med hinanden i ferien.¹⁷

Der skete også en ændring i turismens indhold. Fra især at have lagt vægt på mødet med naturens sceneri og mødet med de lokale, en form for »etnisk« turisme i oplevelsen af det traditionelle lokalsamfund, indgik søbadene nu i højere grad som en attraktion i en rekreationel turisme. En form, som krævede etablering af nye faciliteter, idet det nu ikke var lokalitetens naturskønhed og autenticitet, som alene udgjorde lokalitetens attraktion. Udvidelsen af indholdet skete samtidig med, at mængden af tyske turister øgedes og kan skyldes indflydelse fra den stærke tradition for regulerede kurbade i Tyskland, som nu nåede Bornholm.

I slutningen af 1880'erne og begyndelsen af 1890'erne startede opførelsen af badehoteller. Tidspunktet for badehoteller svarer til det øvrige Danmark. I 1888 blev Danmarks Touristforening dannet, og foreningen tog hurtigt initiativ til planlægningen af et internationalt badested på Fanø.¹⁸ Også i Skagen, på Jyllands vestkyst og i Nordsjælland blev

14 Hamsuns holdning til turismen behandles i Ronald Nilsen: *Med retten til ikke å være turist*, i ARR, *Idéhistorisk Tidsskrift*, 3, Oslo 1993, s. 47 - 51.

15 Oluf Brahe: *Penge og Patriotisme*, Kjøbenhavn 1888.

16 Anonym kommentar i *Rytterknægten*, 4. august 1857.

17 Charlotte Bøgh: *Badehoteller; borgerskabets borge, sommerglæder i: Arv og Eje*, 1985.

18 Dansk Touristforenings mødeprotokol, 28. marts 1889. Opbevares i Danmarks Turistråd.

der opført badhoteller i samme periode. På Bornholm kom udviklingen for alvor i gang i midten af 1890'erne. Det blev i samtiden koblet sammen med det øgede antal turister, der ankom efter igangsættelsen af en ugentlig forbindelse til Stettin og Swinemünde i Tyskland. En udvikling, der øgede behovet for »tidssvarende« logi, som var det hyppigst anvendte adjektiv i beskrivelsen af de nye badhoteller i avisreportager og rejseberetninger.

Holdninger til udviklingen i turistformen findes i rejseberetninger og avisreportager. Hotel Helligdommen i Rø havde i slutningen af 1880erne udviklet sig til en slags badehotel og indgik i en reportage i *Politiken* i 1887: »Fra de danske Badesteder«. ¹⁹ Herfra kan hentes en samtidig vurdering af bade-stedsniveauet på Bornholm set fra den københavnske journalists synspunkt:

»Badested kan man nok kalde »Helligdomsgaarden«, thi man badede derfra, men saa blødagtige Indretninger som Badehuse var rigtignok ukjendte. Hver søgte sig en Klippefrog derned, der forekom ham praktiskabel og proklamerede den saa som sit »Badehus«.

Hverken badningen eller omgangen mellem kønnene var reguleret, og badeberetningen flirtede let med det uciviliserede, thi »der var pour égayer la matière smukke og elskværdige unge Damer, som havde lagt kjøbenhavnsk Snærperi paa Hylden«. Helligdomsgården blev beskrevet som noget af en kunstnerkoloni med »Musikere, Komponerende, udøvende, der var Malere og Tegnerne«, som blev mistænkt for at »tage Motiver« af de førnævnte unge damer.

Anderledes reguleret gik det i følge samme beretning for sig på det nyopførte Blanchs Hotel: »Her var »Badested« saa godt som ved nogen Kyst i Verden, civilisere-



Personale på Hotel Hammershus, siddende på den udendørs veranda med opdækning til ære for fotografen. I baggrunden skimtes Hammershus Slotsruin. Hotellet blev revet ned i 1960erne. (Foto: Kjøller, Bornholms Museum).

de Trapper ned ad Skraaningerne, Badehuse, Table d'Hôte [værtens bord, red.], Tyskere....«

Blanchs Hotel var som nævnt det første badehotel på Bornholm, der blev opført med badeturismen for øje. I 1894 var der allerede grundlag for at udvide Blanchs Hotel med flere værelser og en ny spisesal. Samme år blev der bygget en hotelbygning ved Helligdomsklipperne, og en ny hovedbygning blev opført på Hotel Hammershus, der lå ikke langt fra Blanchs, tæt på slotsruinen, og endelig blev der etableret en søbadeanstalt på Nordbornholm.

Østersøbadet - Ostseebad Bornholm

Samme år i 1894 blev planerne om et badested ført ud i livet, og det er her vi finder den tidlige turismes største entreprenører. Det blev ikke ved Dueoddes eller Sømarkens strande, som man kunne tro, men ved Sandvig i Oasand.

Folk i Allinge/Sandvig så tidligt turismen som et tiltrængt supplement til byernes økonomiske situation, som var baseret på fiskeri og stenhuggeri suppleret med lidt landbrug. De allerede etablerede naturattraktioner, de vilde klippelandskaber, lå tæt på.

19 S.B.: *Fra de Danske Badesteder, Bornholm, Helligdommen pr. Gudhjem, Politiken*, 15. august, 1887. Ligeledes bragt i *Bornholms Avis*, 19. august 1887.



Østersøbadet, Ostseebad Bornholm, set nordfra o. 1899/1900. Avlsbrugsgårdhusene er dominerende. Det er få år før, badehotellerne kom til at markere sig på Sandvigs havnepromenade med deres høje hvide flader uden bindingsværk. (Foto: B. Kjøller, Bornholms Museum).

Stedet i sig selv var et paradox, fordi stenhugningen, den ultimative økonomiske udnyttelse af naturen, der stod helt i modsætning til turismens ideal om det uberørte landskab, også var lige ved siden af. Turisterne, som kom fra det tyske og københavnske borgerskab, tog ud i provinsen for at møde hinanden og ikke støde ind i lokale stenværksarbejdere og indvandrede svenske og italienske stenhuggere fra arbejderboligerne i Langelinie og Sandlinien, der var blevet opført få år før i 1890-1892 af selskabet »Bornholms Granitværk.«²⁰

Der var personsammenfald blandt initiativtagerne i de to erhverv. Det var et tysk selskab, som i begyndelsen af 1890'erne stod for udnyttelsen af Hammerknuden og dermed indirekte var med til at gøre stedet kendt ved Østersøkysten som en mulighed for et nyt Østersøbad, der kunne supplere dem, der allerede var dukket op ved den tyske kyst.

I vinteren 1893 rejste kaptajn Last og direktør Liman fra dampskibsrederiet I. F. Brauenlich fra Stettin til Bornholm. Kaptajn Last havde i flere år sejlet lystture, datidens behagelige ord for turistture,



Portier fra Hotel Hammershus med hotelnavnet markeret i kasketten i atelieroptagelse med den frådende Østersø og Hammershus i baggrunden. Flere turistjobs krævede særlig uniformering. U. å. (Foto: Bornholms Museum).

20 Jens Riis Jørgensen: *Huse i Sandvig gennem 200 år*, Bornholms Museum 1989.

til Bornholm med dampskibet »*Kronprinz Friederich Wilhelm*«. Denne gang var rejsens formål et andet, nemlig at vejle stemningen for opførelsen af et søkurbad. Rejsen resulterede i en henvendelse til Allinge/Sandvig byråd i januar 1894 med »*Beskrivelse over et Badeetablissement*«, som skulle ligge ved Oasand i Sandvig. Beskrivelsen blev fulgt af en opfordring om »*at være med til dette Foretagende, anlægge Badehusene og give et Beløb til Reklame*«. ²¹ Rederiet I. F. Brauenlich tilbød så til gengæld at starte en rute, der skulle sejle to gange ugentlig mellem Swinemünde eller Sassnitz i det daværende Tyskland fra juni til september. I første omgang i en periode på tre år. En indbydelse til et samarbejde mellem det offentlige, nemlig kommunen, og et firma.

Byrådet i Allinge/Sandvig diskuterede sagen, men mente ikke, at det kunne indlade sig på projektet som offentlig instans og besluttede i stedet at give opfordringen videre til borgerne. Det åbnede mulighed for, at byrådsmedlemmerne som private mænd kunne tage sig af sagen. Næste trin var, at indbyggerne i Allinge/Sandvig den 11. marts 1894 blev indkaldt til borgermøde på rådhuset i Allinge, hvor der blev dannet et aktieselskab. Ifølge referatet i dagspressen fra mødet var badet allerede på dette tidspunkt en realitet. Den ønskede aktiekapital fra Bornholm på 4.000 kr. var tegnet. ²²

Bestyrelsen blev valgt på mødet - og den kom også til at fungere som en lønnet badedirektion. Medlemmerne fordelte ansvarsområderne mellem sig. ²³ Bestyrelsen bestod både af tyskere og lokale folk.

Direktør Liman fra Brauenlich blev næstformand og skulle tage sig af kontakten til

det udenlandske og kontrollere skibsforbindelsen til Tyskland. Kasserer blev Herman Gottspen, tysker og ansat ved Bornholms Granitværk. Hans opgave blev at indkassere kurtakst og holde øje med betjeningen. Både folk fra det lokale erhverv og medlemmer af byrådet tog udfordringen op og gik ind i badets bestyrelse. Byråds- og amtsrådsmedlem for Venstre, branddirektør Emil Bohn fra Allinge, blev formand og skulle lede »*Badeforetagendet*«. Også borgmesteren for kommunen, Joh. C. Kofoed, gik ind i selskabet som tilsynsførende sammen med Jørgen Klo, der foruden at være vognmand og pensionatsejer var medlem af byrådet. De to skulle sørge for, at området omkring badet blev forskønnet, og at anlægget med tiden blev udvidet. Opgaver, som de havde god mulighed for at tage sig af i byrådsregi. Sekretær for badet blev dampskibsagent Harry Larsen. Hans opgave blev at anbringe gæsterne »*i passende Kvarter*«.

Den lokale presse konstaterede, at man nu måtte forvente en hel del tyskere på Bornholm den kommende sommer. Ifølge referatet af den første generalforsamling havde besøget det første år været 1.480 ²⁴, ifølge Emil Bohns opgørelse ved badets 20 års jubilæum i 1913 dog 1.343. ²⁵ I Sandvig boede der ifølge folketællingen i 1890 415 indbyggere, i Allinge 1.423. ²⁶ Hvis tallene sammenholdes med de turister, der ankom på anden vis, er der tale om en betragtelig forøgelse af folkemængden i løbet af sommeren.

Emil Bohn konstaterede ifølge referatet af hans beretning på generalforsamlingen i 1895, at badet havde mødt megen kritik. Efter Bohns opfattelse havde selskabet ikke fundet den velvilje, det havde fortjent hos myndigheder eller i den lokale presse:

21 Allinge/Sandvig byrådsprotokol, 24. januar 1894.

22 Bornholms Dagblad, 12. marts 1894.

23 Jvf. Love for Aktie-Selskabet »Østersø-Badet Bornholm« vedtaget 20. april 1894, især paragrafferne 11 og 14 (Det kongelige Biblioteks Småtrykssamling).

24 Bornholms Dagblad, 1. juli 1895.

25 Emil Bohn: *Østersøbadet Bornholm 1894-1913 i: Nord-Bornholms Ugeblad*, 14. nov. 1913.

26 Ifølge Trap, J.P., *Kongeriget Danmark*, 3. bd., 1899, s. 33. Ved folketællingen 1901 var tallene steget til 1.604 i Allinge og 683 i Sandvig.



Badelivet udfolder sig på Østersøbadets strand i sandet. I baggrunden omklædningskabiner og en strandstol. (Foto A. Kjøller, Bornholms Museum).

»Hvor man kom, beklagede man sig over Tyskerne og »det tyske Selskab.«²⁷

Østersøbadet fandt inspiration fra de tyske Østersøbade, og bl.a. faldt kurtaksten i øjnene som særlig tysk og dermed som afvigende fra dansk vane. I sommeren 1898 udspillede der sig en polemik i *Politiken*, da en anonym læser efter at have ferieret på Bornholm undrede sig over opkrævningen af en takst på en krone pr. voksen pr. sæson, angiveligt for at dække udgifter til »Gæsternes Nytte og Bekvemmelighed«, og derfor spurgte, hvad Østersøbadet Bornholm egentlig var for noget?²⁸ *Politiken* og ifølge avisen adskillige andre fandt, at taksten var ejendommelig og appellerede til formanden for filialforeningen af Danmarks Turistforening i Rønne, herredsfoged Carl Rasmussen, om en udredning. Han svarede ved at benægte ethvert kendskab til sagen:

»Det er mig baade i den ene og anden Egenskab ganske ubekendt, at der her paa Bornholm eksisterer noget der hedder Østersøbadet Bornholm med Badedirektion, Kurtakst m.m. At der findes Opslag paa de herværende Turisthoteller om et saadant Selskab eller en saadan Anstalts Eksistens og Virksomhed kender jeg ikke af Selvsyn.«²⁹

Han fremførte, at skov- og strandpartier på Nordlandet var undergivet privat eje, og derfor kunne det tænkes, at »sligt Skattepaalæg« blev opkrævet. Hans indstændige råd var at nægte at betale taksten, da man ikke skulle beskatte lystrejsende. Indkrævnin-gen af kurtakst vakte furor, badets egen argumentation var, at pengene skulle bruges til forbedringer i byen for turisterne. Ydelser som *Politiken* og Carl Rasmussen mente burde være dækket af den almindelige kommuneskat.

27 Referat af generalforsamlingen i Bornholms Avis 29. juni 1895, *Bornholms Tidende* 27. juni 1895 og *Bornholms Dagblad* 1. juli 1895.

28 *Østersøbadet Bornholm, Politiken*, 9. juli 1898, refereret i *Bornholms Avis*, 11. juli 1898.

29 *Østersøbadet Bornholm*, læserbrev af Carl Rasmussen i *Politiken*, 13. juli 1898.



Bademester Karlsens kone, Kristine, længst til venstre i Østersøbadet ved udleveringen af håndklæder og tæpper til turisternes. (Foto: Bornholms Museum).

Kurtakstsagen illustrerede ligeledes modsætninger i tilgangen til bornholmsk turisme mellem Danmarks Turistforenings filialafdeling i Rønne og Østersøbadet Bornholm. I et indlæg i *Bornholms Avis* spurgte badedirektionen, efter at have fremlagt sine egne fortjenester, hvad turistforeningen egentlig havde udrettet for at fremme turistbesøget? På Nord- og Østlandet af Bornholm havde man ifølge direktionen ikke mærket noget til foreningen, og endelig undrede den sig over, at Rasmussen som formand for foreningen ikke var bedre underrettet om badets eksistens gennem presse og konkrete installationer.³⁰ Filialaf-

delingen af Turistforeningen var startet samme år, bl.a. på initiativ af Carl Rasmussen, som havde været en af initiativtagerne til Danmarks Touristforenings oprettelse i 1888. Han var nu blevet udnævnt til herredsfoged på Bornholm. Afdelingen blev oprettet i Rønne, og medlemmerne var overvejende rekrutteret fra byens borgerskab. Filialafdelingen tog sig især af sager vedr. afmærkning af stier i landskabet, adgang til seværdigheder samt afholdelse af foredragsaftener med beretninger fra mulige rejsemål i udlandet.³¹

Foreningen spillede ikke en afgørende rolle i udviklingen af turismen som erhverv på

³⁰ *Bornholms Avis*, 30. juli 1898.

³¹ Lister over filialforeningens medlemmer forefindes i *Dansk Touristforenings Aarskrift 1897-1902*, da foreningen blev lagt ind under den centrale turistforening i København.

Bornholm og var snarere udtryk for en organisering af det lokale borgerskabs egen interesse for turismen som en sag, ikke et muligt økonomisk investeringsområde.

Den pragmatiske fraktion i debatten

Med aktieselskabet Østersøbadet blev der således ikke blot etableret et kurbad på øen. Bestyrelsen blev samtidig et forum for en organisering af turisterhvervet på Nordbornholm - et samarbejde mellem hotelværterne. Medlemmer af bestyrelsen blandede sig løbende i de kommende års debat om turismen på Bornholm og var talsmænd for initiativer i forhold til turismens udvikling på Nordbornholm med holdninger, som repræsenterede turismen som et erhverv. Et erhverv, som de argumenterede for var moralsk i orden at udøve for de lokale bornholmere.

I bestyrelsen var erhvervsinteresser samlet, som repræsenterede en modpol til mere idealistiske interesser i turismens forhold til natur og bevaring, der blev fremsat af lokalhistorikere, Nationalmuseets folk, det bornholmske borgerskab, andre danske turister m.m., som skal blive præsenteret herefter.

Lokalt udgjorde bestyrelsen en pressionsgruppe i forhold til modernisering og forskønnelse i byen, der blev anset som forudsætningen for udbygningen af turist-erhvervet. Især formanden Emil Bohn fremstod som slagkraftig i debatter, i det praktiske arbejde og politisk både i amts- og kommunepolitik. En gennemgang af Allinge/Sandvig kommunes forhandlingsprotokoller³² viser, hvordan Bohn var pennefører i forslag om forskønnelse og erhvervsudvikling i byen i perioden 1890-1914. Emil Bohn var branddirektør og repræsentant for

Østifternes Kreditforening i byen, medlem af byrådet og i perioder også af amtsrådet.³³

Eksempler på initiativer er forslag til en spadseresti mellem Allinge/Sandvig med beplantning fremsat af Bohn i 1894/95, der blev realiseret³⁴, forslag om at anlægge den gamle mønstringsplads i Sandvig som lyst-anlæg i 1897 fremsat af Bohn³⁵, som blev afslået, ansøgning fra bestyrelsen til byrådet om istandsættelse af stier i retning af badeanstalten i 1902, som blev vedtaget³⁶, ansøgning fra bestyrelsen om bænke og beplantning langs spadseresti i 1904³⁷, ansøgning fra bestyrelsen om fuld dagtjeneste på telegrafanlægget, samt henledning af opmærksomheden på, at der ophobede sig affald og andet ved stranden i Sandvig i april 1905.³⁸

Hotellernes byggestil og turisternes krav til lokaliteten førte i den grad de moderne nye tider til Sandvig. De gamle avlsbrugergårde i byens midte blev gradvis ombygget, andre blev revet ned og erstattet af nye hoteller: Carlsens Hotel og Café, moderniseret i 1904, Klos Hotel 1898, Hotel Strandschloss i 1904, Alexandersens Hotel, som blev moderniseret omkring 1900 og siden udbygget, er nogle eksempler på huse i byen, som kom til at afvige stærkt fra den traditionelle arkitektur.³⁹

32 Allinge/Sandvig Kommunes forhandlingsprotokoller 1894-1921, 10/3-5, og korrespondance 10/15-17 (Landsarkivet for Sjælland m.m.).

33 Emil Bohn (1857-1917), født i Allinge, avlsbruger, mejerierjer, hotelejer. Siden brandinspektør, strandkommisær, medlem af bestyrelsen for Det Østbornholmske Dampskibsselskab 1909, medlem af byrådet, byrepræsentant i amtsrådet 1892-1898 og 1910-16. (Th. Lind: Bornholms Amtsråd 1842-1942).

34 Allinge/Sandvig byrådsprotokol. Sagen behandles den 10. januar 1894, 8. august 1894, 10. okt. 1894, 22. nov. 1894, 12. dec. 1894, 13. marts 1895, eksord. møde 5. april 1895, 8. maj 1895, 13. nov. 1895. Byrådets korrespondance, brev af 11. dec. 1894 fra Emil Bohn til byrådet.

35 Allinge/Sandvig byrådsprotokol, 10. marts 1897, 7. april 1897, 9. marts 1898.

36 Allinge/Sandvig byrådsprotokol 10. april 1902, 8. maj 1902. Byrådets korrespondance: Brev 7. april 1902 fra Østersøbadaets direktion ved Harry Larsen til byrådet

37 Allinge/Sandvig byråds forhandlingsprotokol, 10. dec. 1904. Byrådets korrespondance, brev af 2. dec. 1904 fra Østersøbadaets direktion v. Harry Larsen og Emil Bohn til byrådet.

38 Allinge/Sandvig byråds forhandlingsprotokol, 10. april 1905.

39 Jens Riis Jørgensen, *ibid.*, 1989.

Hotel Strandschloss i tre faser:



Matriklen i Strandgade har været bebygget siden 1600-tallet. Laurits Peter Schous (tidligere guldgraver) avlsbrug set mod avlslængen med brønd til venstre. Gården var byens næststørste og meget centralt placerede gård gennem flere hundrede år. Sønnen Jens overtog gården 1901, hvor han fik faderen på aftægt. I 1903 solgte han den til den tyske familie Reiner. U.å. (Foto: Kjøller, Bornholms Museum).

Hans Max Georg Reiner og fru Helene fra Tyskland overtog gården, rev den ned til grunde. Bygningen svarede ikke til turisternes krav om komfort. Helene Reiner lod et hotel opføre, som kom til at hedde Hotel Strandschloss. Byggeriet gav arbejde til bornholmske arbejdere, som her ses opstillet i 1904. Entreprenør Chr. Holm og muremester M. Bendtsen, begge fra Allinge, stod for arbejdet. (Foto: Bornholms Museum).



Det færdige Hotel Strandschloss efter 1905 i nyeste europæiske badehotelstil lige ned til Østersøen tæt ved Østersøbadet. Bygningen blev opført i to etager med mansardtag og kviste med vestibule, spisesale, mange gæsteværelser, altaner og plads til en privatbolig til familien Reiner. (Foto: Bornholms Museum)

Traditionalister i debatten

Ikke alle var ubetinget begejstrede for de nye tiders udbredelse til provinsen. Der var en generel bekymring blandt dele af det lokale og københavnske borgerskab for, at det, der blev betragtet som det traditionelle bonde- og fiskerliv, skulle forsvinde. Den forøgede kulturkontakt og kommunikation havde en »udjævnende« virkning på det lokale autentiske og mangfoldige særpræg, mente man. De regionale identiteter var truet. Bekymringen kom til udtryk fx i det allerførste nummer af *Bornholmske Samlinger* i 1906, der redegjorde for tidsskriftets formål. Her er bekymringen et af argumenterne for etableringen. Hovedformålet var: »at søge de enkelte Landsdeles Ejendommeligheder paa de forskellige Omraader mere alsidigt belyst«.

Og der var god grund til dette initiativ:

»Mangt og meget i disse Ejendommeligheder staar imidlertid i Fare for at svinde bort. Den forbedrede Skolegang, den stigende Oplysning, den stadig stærkere og stærkere Forbindelse med Omverdenen og mellem de forskellige Dele af Øen indbyrdes - kort sagt det ellers saa glædelige Kulturfremskridt har allerede udøvet sin udjævnende og afslibende Indflydelse her.«

Man ville redde fra forglemmelse mangt og meget, der ellers ville være dødsdømt på grund af udveksling af kultur, fx den bornholmske dialekt.

Et andet eksempel på opfattelsen af forandring er Dr. Kabells samtidskommentar i en afhandling om et andet emne, nemlig Rønne Dilettantteater, også fra 1906. Han fremdrager de samme grunde til ændring:

»I de sidste 20 Aar har Bornholm været i en stærk Overgangsperiode. Fra den isolerede Ø kun lidt paaagtet af det øvrige Danmark med sit fra Fortiden stille nøisomme Liv, med sin tarvelige Forbindelse til

Kjøbenhavn, ... er den nu blevet et yndet Reisemaal for Tourister ... et tæt Telefonnet, for kun at tage dette ene Udtryk for, at vor Ø er kommen med i Nutidens ivrige, lidt Hæsblæsende Forretningsliv. Den stærke Overgang i Indbyggernes Liv, Syn paa Livet og Fordringer til dette ...⁴⁰

Som det allerede er fremgået af M. K. Zahrtmanns kommentar fra 1902, var det en klar opfattelse i samtiden, at meget havde ændret sig, og tiden gik hurtigt. De lokales holdning til det moderne er det til gengæld svært at finde kilder til.

Senere kritikere af den fremstormende udvikling og turismen havde set med venlige øjne på den, før professionaliseringen til et erhverv. De havde endog set en mulighed for at formidle deres viden om øen til turisterne.

Gennemgående i rollen som kritikere i debatten om den bornholmske turisme var tre lokalhistorikere, hvoraf kun en af dem var bosat på Bornholm: forfatteren af den første Bornholmshistorie, *Bornholms Historie*, 1900/1901, I. A. Jørgensen (1840-1908). Han var oprindelig sønderjyde, men blev fordrevet fra Sydslesvig i 1864 og fik samme år lærerembede i Ibsker. Jørgensen var kendt som stærkt tysk fjendtlig og var aktiv i diskussioner om tyske investorer's interesse i bornholmske landskaber.

Han tog i 1894 initiativ til afsendelse en masseadresse til Rigsdagen, der samlede 3.041 underskrifter, mod et tysk konsortiums planlagte opkøb af Dynddalen i Rø til sommervillaer. I den var en opfordring til staten om at opkøbe området. Finansudvalget afslog, og sagen gik i sig selv igen.⁴¹ Sagen blev den første af flere, hvor der for at redde attraktive områder fra opkøb og udnyttelse til industri eller tysk turistvirksom-

40 Dr. Kabell: *Rønne Dilettant de første 70 Aar*; Rønne 1906.

41 Avisdebat i *Bornholms Avis* fra 24. okt. 1894 til januar 1895. Masseadressens ordlyd findes i *Rigsdagstidende*, Udvalgenes Betænkninger, Ord. Samling 1894/95, tillæg B, s. 1282.

Marius Kristian Zahrtmann (1861-1940), fotografere-
ret i oktober 1904. Var i 40 år læge på Sundholm på
Amager. Bror til maleren Kr. Zahrtmann, der aldrig
på samme intense måde forholdt sig til sin fødeø. M.
K. har leveret en omfattende lokalhistorisk produkti-
on, der bl.a. er publiceret i *Bornholmske Samlinger*.
Et hovedværk er 'Borringholmerens Historiebog' fra
1934-35. Han var stærkt kritisk over for »Nutidens
Fremfærd« og insisterede fx på at bruge dialektgloser
i sine skrifter. (Foto i Bornholms Museum).



hed opstod folkelig bevægelse og diskussi-
on, der opfordrede til statslig erhvervelse for
at redde landskaberne.⁴²

M. K. Zahrtmann blev karakteriseret af
Chr. Stub Jørgensen: »Han kunde være
skrap i sine Udfald mod det i Nutiden, som
forekom ham tomt og pietetsløst«, og det
gjaldt også i denne sag.⁴³

Ligesom I. A. Jørgensen var M. K. Zahrt-
mann aktiv i den samtidige diskussion af de
tyske turist-ers tilstedeværelse på Bornholm.
I de to herrers kommentarer til situationen
blev nogle af diskussionens hovedtemaer
anslået: Bornholmernes sindelag, skismaet
mellem national loyalitet og økonomisk vin-
ding, naturen som seværdighed og beva-

ringsværdig og en gennemgående referenc
til tysk erobring.

En tredje markant deltager i debatten var
arkæolog og inspektør på Nationalmuseet,
Peter Hauberg (1844-1928), som i mange år
ledede udgravningen af Hammershus. Hau-
berg kæmpede ihærdigt for at holde de tyske
turister væk, især fra området omkring
Hammerhus, både gennem diskussionsind-
læg og politisk lobbyarbejde.

Hauberg og I. A. Jørgensen havde et blan-
det forhold til turismen. De havde, Hauberg
i 1879⁴⁴, Jørgensen i 1886⁴⁵, udgivet turist-
guides over øen. Begges hensigt var at for-
midle deres kundskab om Bornholm til turi-
sterne, som på udgivelsestidspunkterne ho-
vedsageligt var danske. Først da antallet af

42 Som blandt andet førte til dannelsen af Foreningen Bornholm
i 1906. Se Bente Jensen: *Da hotel Helligdommen kom på
tyske Hænder, Bornholmske Samlinger 1992.*

43 Chr. Stub Jørgensen: *Til M. K. Zahrtmanns Minde*, s 10 f. i:
Jul paa Bornholm, 1940.

44 Peter Hauberg: *Bornholm Billeder og Text*, København, 1879,
der udkom i 2. oplag i 1888 og 3. oplag i 1894.

45 I.A. Jørgensen: *Illustreret Veileder til Bornholm*, Rønne, 1886.

tyske turister oversteg antallet af danske i begyndelsen af 1890'erne, og turismen fik en øget effekt på brugen af landskabet og udviklede sig til et erhverv, fik de et kritisk forhold til udviklingen.

Især i Haubergs guide kan aflæses en stigende skepsis over for turismen gennem skiftende formuleringer i de tre oplag, som bogen udkom i (1879, 1888 og 1894).

Modsætninger i diskussionen

Overordnet set kan man sige, at deltagerne i diskussionen delte sig mellem to holdninger, mellem den traditionelle, lidt tilbageskuende, status quo-interesserede fløj og en moderne, fremskridtselskende fløj. Turismen var med til at bære det, der dengang blev opfattet som den fremadstormende udvikling, og dermed var modsætningerne lagt.

Den lige udveksling mellem turist/vært var tippet. Diskussionen blev yderligere forstærket af, at både de første turister og entreprenører var tyske.

Holdninger til turismen blev derfor dybt forbundet med anklager for antinationalisme. Foruden afgivelse af værdighed var der på Bornholm også tale om tab af den nationale integritet.

For at illustrere modsætningerne er valgt at bruge to eksempler fra perioden 1896 - 1902, hvor temaerne bliver slået an.

Først en sag, der startede i 1894, da avlsbruger L. Møller havde anmodet om bevilling til et tredje hotel ved Hammershus. Sagerne omkring hotellerne på Nordlandet var gennemgående anstødten til debatten om turismen o. 1900, dels fordi der var tale om et indgreb i naturen, fordi den ideelle placering i tiden var lige op ad udsigterne, dels fordi den investeringsvillige kapital syntes at komme fra Tyskland eller fra projekter, hvor tysk kapital indgik. Den anden sag fra 1902 er en diskussion af, om det var muligt at arbejde i turist erhvervet og samtidig bevare sit nationale sindelag og sin personlige integritet.

Diskussion om hoteller 1896

Avlsbruger L. Møller søgte flere gange bevilling til at drive hotel ved Hammershus⁴⁶ og fik afslag, angiveligt fordi kritikere frygtede, han var stråmand for det tyske rederi, Brauenlich, der drev færgeruten til Stettin. Andet afslag i 1896 gav anledning til en heftig avisdebat. Direktionen i Østersøbadet anbefalede denne gang åbent ansøgningen. Med henvisning til selskabets kontrakt med det stettinske rederi havde det forpligtet sig til at sørge for natlogi til passagererne, og dette krav kunne med den store turiststrøm fra Tyskland kun opfyldes, hvis der fortsat blev drevet tre gæstgiverier på Hammerhus, hvor der nu var en »generende« mangel på pladser.⁴⁷

Diskussionen startede med et indlæg, der anslog problematikken.⁴⁸ En anonym brevskriver knyttede ansøgningen til en lang række af »upatriotiske« foretagender, som i forvejen var tilskrevet Allinge/Sandvig kommune: Det tyske stenbrud på Hammerknuden fra 1890, et forsøg på at sælge Hammersøen til en tysker og anlæggelsen af Østersøbadet. Han anråbte om stop for »den Prisgiven af et af vort Fædrelands skønneste Punkter til materielle Fordele for nogle upatriotiske Mænd.«

Den anonyme så udnyttelsen af naturen som økonomisk ressource for turisme og råstofudnyttelse som antipatriotisk. De lokale politikere på Nordlandet blev mistænkeliggjort for manglende loyalitet over for det danske ved at gå aktivt i projekter, hvor der var tyskere involveret.

Emil Bohn gik ind i debatten ikke uventet med det modsatte synspunkt: »Folk her

46 Hele sagen om hotelforholdene ved Hammershus er behandlet i Bente Jensen: *Hammershus Slotsruin mellem seværdighed og nationalt monument* i: *Fortid og Nutid*, 1995, nr. 1, s. 28-48.

47 Anbefaling fra Østersøbadet Bornholms direktion af Møllers ansøgning til Indenrigsministeriet, 27. jan. 1896 (1896/440).

48 *Bornholms Avis*, 6. marts 1896, anonym.

nordpaa er ikke blevet mere tyske af det.« Turismen var til fordel for hele samfundet. Mændene bag Østersøbadet havde derimod gjort egnen en tjeneste, »en Gerning som enhver Borger stræber efter at gavne sin Kommune og sit Land«. Han problematiserede, at i resten af Danmark blev tiltrækningen af tyske turister betragtet som en fortjeneste, når rejsemålet var Bornholm, blev det samme betegnet som »upatriotisk«. ⁴⁹ Med et økonomisk udgangspunkt fik Bohn placeret turismen som en patriotisk gerning for egnen og almenvellet samt problematiseret holdningen til de tyske turister set i forhold til den accept, der skete i resten af Danmark.

Herefter blandede AB fra Allinge/Sandvig sig i debatten med et materielt eller økonomisk udgangspunkt. Han mente, at området allerede var skændet af Hotel Hammershus, som lå der i forvejen og »...minder om Storstædernes Arbejdskaserner i formindsket Gengivelse«. Forfaldet var sat ind, og man kunne ikke leve af at se på klipperne og ruinen:

»Tyskerne komme her i massevis, og de tyske Turister har vi store Fordele af. Vi mene nemlig, at de tyske Penge ere lige saa gode som danske og finder det ikke upatriotisk at tjene Penge hos Tyskerne, tvertimod naar Tyskerne kommer her og vil lade os tjene en hel Del Penge, maatte vi være Idioter, om vi fatte os der imod. Derfor mene vi dog at kunne være Patrioter.«

AB fandt ikke, at overførsel af penge skulle omgæres af nationale følelser og så udvekslingen mellem lokale og turister som lige. Patriot og idiot følges ad i hans økonomiske argumentation. ⁵⁰

Herefter er den anonyme brevskriver, som folk senere i debatten hævdede måtte være

P. Hauberg selv, på banen igen⁵¹. Han var ikke imod turisme, kun når bestræbelserne medførte »en fremmed Invasion som efterhaanden bringer Øens Industri og værdifulde Foretagender over paa Udlændinges Hænder«, og samtidig skulle der tages hensyn til naturskønhed og historiske mindesmærker. »De tilhører ikke alene Allinge og Sandvig Kommune og er ikke til for at skaffe nogle enkelte Mænd en Pengefordel«.

Naturen tilhørte alle, var til alles gavn som rekreativ ressource og stod uden for økonomisk fortjeneste, ifølge brevskriverens opfattelse. Han troede ikke på, at mændene var gået ind i erhvervet for at tjene kommunen, men for at tjene sig selv. Han præciserede det nationale aspekt ved at minde Bohn om, at hans »ejendommelige skønne Fødeø er et af vort Fædrelands Yderpunkter, hvortil man i flere Henseender maa tage særlig Hensyn«. AB var den anonyme også uenig med, fordi han tydeligst havde sat det individuelle, materielle over den uberørte natur og det fælles. Den anonyme konkluderede:

»Det er stor Skade, at Mænd som han med saa ringe ideel Sands og med saa materielle Bestræbelser bo i Nærheden af dette minderige skønne Sted, og det er upatriotisk at ødelægge alene med Vinding for øje som ellers vedblivende kunde være til Glæde og Nydelse for ens Landsmænd«.

Endnu en anonym gik i rette med ABs holdninger i et indlæg om »Overdreven Tyskervenlighed«. ⁵² Han karakteriserede samtidig holdninger om Bornholm for bornholmerne som utidssvarende. Pragmatisk fastslog han, at når øen nu engang var turistø, måtte man tage venligt mod turisterne som gæster, uanset hvilken nation de kom fra. Men ét var at modtage dem som gæster, no-

49 *Bornholms Avis*, 10. marts 1896, Emil Bohn: *Et nyt Hotel ved Hammershus*.

50 *Bornholms Avis*, 11. marts 1896, AB: *Lidt mere om et nyt Hotel ved Hammershus*.

51 *Bornholms Avis*, 14. marts 1896, AB: *Et nyt Hotel ved Hammershus*.

52 *Bornholms Avis*, 17. marts 1896, anonym: *Overdreven Tyskervenlighed*.

get andet som ejere af naturskønheder og herrer på hoteller. Han pointerede, at danske ikke kunne se på tyskerne med de samme øjne som andre, med Sønderjylland i baghovedet. Som gæster kunne tyskerne accepteres, selvom »der er nok saa mange stofmaterielle Mennesker, som kalder slig Følelse for forloren Patriotisme«.

Dette indlæg gik ind i, hvilke relationer der kunne accepteres med tyskerne og var i diskussionen medierende. Vært/gæst kunne accepteres, her var tale om en udveksling, der blev styret af bornholmerne. Anderledes var det, når tyskerne indgik i en ulige relation som herrer, det ville sige som ejere af jord eller ejendom, det var uacceptabelt. Konkret set blev det opfattet som en skandale, at tyske interesser var kommet til på Hammerknuden, som »hvis den var forblevet urørt maaske havde virket bedre til at lokke Turister herover medens den i sin sønderlemmede Tilstand virker afskrækkende«.⁵³

At industriens udnyttelse af naturen ødelagde stedet som seværdighed var samstemmende holdning fra alle diskussionens deltagere. Undtagen Emil Bohn, som hævdede: »fraset hvad støder Skønhedsindtrykket, er der dog nu saa meget mere at se, istedetfor Industrien skal jage Turister væk er der tværtimod en mængde Turister som med stor Interesse bese det store og rationelt drevne Stenværk«.⁵⁴

H. karakteriserede i et indlæg i *Bornholms Tidende* debatten i *Bornholms Avis* som udtryk for fanatisk patriotisme, der var udtryk for et Rønne-standpunkt. Dybest set handlede det hele om misundelse fra folk i Rønne over, at Nordlandet tjente godt på turismen. Hvis Rønne fik et hotel, ville prote-

ster i form af »forloren Patriotisme« stoppe. H. mente således, at idealismen ville vige for det materielle, hvis der var indtjening i sigte.⁵⁵

Emil Bohn gik igen ind i diskussion med et svar til sine kritikere. Han fastholdt, at han og hans allierede havde gjort meget, ikke blot for egnen, men for hele Bornholm. Øen var ikke blot et yderpunkt, men et glanspunkt, hvis gavn Bohn uegennyttigt arbejdede for, det fastholdt han trods angreb for det modsatte. Naturens skønhed og historiske mindesmærker havde ifølge Bohn intet lidt herved, de led ikke overlast ved at blive beundret »paa alle Slags Tungemaal«. Hele kommunen og øen havde opnået indtægt herved og ville få mere, når øen fik ry som »Turistland«.⁵⁶

M. K. Zahrtmann skrev et stykke henne i debatten et indlæg i *Berlingske Tidende* om sagen.⁵⁷ Hans ærinde var især at beskytte naturens oprindelighed og ejendommelighed mod alle forstyrrelser, tyske såvel som danske. Idealet var den »uberørte« natur, som et moderne hotels »urolige, jagende Liv og støjende Adspredelser« ville ødelægge. Han mente, at man skulle »fare varligt med vort Fædrelands skønneste Punkter«, hvis bevarelse på længere sigt vil være den største tiltrækningskraft. Hans ærinde var, at et nyt hotel eller turistvillaer skulle placeres uden for ruinens synsfelt.

Natur og turisme

Emil Bohn repræsenterede personligt det lokale turisterhvervs interesser, støttet af et par anonyme indlæg, som var dateret i Allinge. Den modsatte holdning blev fremsat anonymt, på trods af at Bohn flere gange pres-

53 *Bornholms Tidende*, 19. marts 1896.

54 *Bornholms Tidende*, 10. marts 1896.

55 *Bornholms Tidende*, 19. marts 1896: *Røster fra Land og By / H.*

56 *Bornholms Avis*, 19. marts 1896, Emil Bohn: *Ei nyt Hotel ved Hammershus?*

57 *Berlingske Tidende Aften*, 24. marts 1896, M. K. Zahrtmann: *Nyt Hotel ved Hammershus.*

sede for at få brudt anonymiteten. Den eneste afsløring var, at der ikke tale om en, men flere, der stod bag indlæggen. Nogle mistænkte I. A. Jørgensen og P. Hauberg for anonymt at påvirke avisdebatten. Fra Lauritz Møller selv kom blot et spagfærdigt indlæg, hvor han undrede sig over at blive modarbejdet så stærkt.⁵⁸ Politisk set yndede venstrepressen at beskyldte Højres avis, *Bornholms Avis*, for at fremføre patriotiske anklager tidlig og silde. Gennemgående var anklagen om forløren patriotisme, der ifølge kritikere blev taget frem som staffage, når forholdene krævede det.

I debatten blev erhvervets holdning til naturen lagt frem. Lokaliteten lå fri for menneskets individuelle udnyttelse til fx turisterhvervet på tværs af nationalitet. Staten burde ikke regulere denne anvendelse, da det på længere sigt ville være til almenvællets, lokalsamfundets og hele øens bedste, samtidig med at det gavnede enkeltindividet.

Andre anonyme og Zahrtmann (og Hauberg?) accepterede ikke indgreb af turismen i form af produktion i det, de definerede som »den uberørte« natur. Deres ideal var det oprindelige, ukultiverede landskab, som de havde et æstetisk og idealistisk forhold til, frigjort fra afhængigheden af indtjeningen fra dette. Zahrtmann afslørede et næsten musealt forhold til naturen. For de anonyme brevskrivere og Zahrtmann var udnyttelsen af landskabet af tyskere et angreb på området, både som gæster og »herrer« eller ejere.

Debatten om hotellerne og deres placering sluttede ikke i 1896, men fortsatte gennem hele perioden, hvor Hotel Blanch var truet af tysk opkøb i 1901, Hotel Helligdommen kom på tyske hænder i 1906. Klos Hotel i Sandvig blev købt af en tysker, Gottspenn, i 1907, Helene Reiner lod Hotel Strandsschloss opføre i Sandvig i 1904 med følgen-

de konflikter om flagning med det tyske flag året efter.

National loyalitet og det tyske sprog

Selv om hotellerne fyldte meget i debatten, bragte en diskussion i 1902 en drejning, der gik på bornholmernes sindelag, bevist gennem brugen af det tyske sprog. Det førte til formuleringer af holdninger til turismen som et nyt erhverv, der ikke kommer åbent frem i andre af tidens debatter.

Pastor Otto Rosenstand fra Vester Vedsted ved Ribe var ankommet fortumlet af søsyge til Allinge og hørte overalt kun det tyske sprog og troede i sin lettere rystede tilstand, at han var endt i Swinemünde. På Bornholms Højskoles sommermøde i Ekkodalen, hvor pastoren skulle tale, satte hans omtale af hændelsen gang i en diskussion om, hvorvidt det var moralsk muligt at drive forretning med fjenden og stadig være solidarisk med sønderjyderne. Kunne man drive turistvæsen og være loyal dansker samtidig?

Rosenstand udtalte: »Ganske vist er Turi-sterne Fortjeneste for en Egn, men det stærke Turistbesøg rummer en betydelig Fare for den paagældende Egns Nationalitetsfølelse foruden adskillige Farer i moralsk og samfundsmæssig Henseende«⁵⁹. En dyrekøbt erfaring, og det mente han, man havde set i Norge, hvor de lokale var fordærvede. Det var en gængs holdning i debatten om turisme. Sognepræst Erichsen fra Nylars, dagens anden taler, refererede yderligere en tysk turist for at mene, at bornholmerne måtte have glemt 1864, fordi de var så imødekommende mod tyskerne.

Herefter kørte avisdebatten de kommende uger om sagen. En bornholmer lagde ud med et økonomisk synspunkt⁶⁰: »Man kan godt gøre Forretninger med en Fræmmed uden derfor at behøve at være hans Ven lige

58 *Bornholms Tidende*, 31. marts 1896.

59 *Bornholms Dagblad*, 5. august 1902.

60 *Bornholms Tidende*, 7. august 1902.



Et af de servicejobs, som turisterhvervet førte med sig til bornholmerne om sommeren, var befordring af turister og bagage. Her hestevogn uden for Hotel Strandschloss. (Foto: A. Kjøller, Bornholms Museum).

saa lidt som hans Fjende, - det vilde ikke gavne os noget, om vi nu lukkede vore Huse for dem eller saa surt til dem [tyskerne, BJ], de vilde snart faa andre danske Mænd til at lægge Navn til Etablissementer herovre... da vil vi først blive rigtig oversvømmede«.

Hurtigt går debatten fra det økonomiske mod et andet tema, sproget. Der blev hurtigt udskilt en gruppe, nemlig servicepersonalet, som var i særlig fare:

N hævdede⁶¹, at det svarede til sandheden, at beboerne i Allinge/Sandvig lagde sig efter at tale tysk. Han forstod, hvorfor pastor Rosenstand var harm og opfattede det som upatriotisk at sælge sit modersmål for smil og pfennig og værre end at sælge jord. N vendte senere tilbage i debatten⁶² og kunne

påvise, at også de unge Allingedrenge havde fået smag for det tyske sprog, og at der i det hele taget var en del selskabeligt liv mellem de unge i byen. Det fandt han var for meget tyskeri.

M i *Bornholms Avis*⁶³ præciserede, at det kun var hotelværter og betjening, der forstod tysk, og J-d⁶⁴ støttede fra Allinge synspunktet med facts og rasede mod N. Han var træt af beskyldninger om at være troløs: »... Naar Hotelkarl og Værten radbrækker Tysken, passer de andre i Tavshed deres Arbejde eller passerer stille... der er maaske 10 der kan tale Tysk og 100 ud af 3000 af Kommunens Mennesker 3-4 Procent, der med besvær forstaar en smule Tysk«. Han mente, »at man skulde arbejde

61 *Bornholms Tidende*, 13. august 1902.

62 *Bornholms Avis*, 4. sept. 1902.

63 *Bornholms Avis*, 18. august 1902.

64 *Bornholms Tidende*, 18. august 1902.



Flot opstilling med bordopdækning foran et af de nordbornholmske hoteller, som søgte at imødekomme turisternes krav om høj standard og komfort. Samtidig ses nogle af de jobs til de lokale, som hoteldriften førte med sig: tjener, servitricer, portier, stuepiger, medhjælper. (Foto: A. Kjøller, Bornholms Museum).

efter økonomisk Trivsel men Turistlivet er der Fare forbunden med, for man tjener sine Penge lettere end ellers« - og det var uanset, hvilken nationalitet turisterne havde.

I de tidligere diskussioner havde det været entreprenørerne, badeselskabet, der havde stået for skud. Nu blev servicepersonalet og de unge udpeget som upatriotiske. Selv fra tilhængere af turisterhvervet blev udtrykt en generel skepsis over for dets virkning på folk.

I 1902 var Harry Larsen blevet formand for badedirektionen i Østersøbadet, og den 27. august⁶⁵ gik han ind i debatten, hvor han så

dybere ned i det økonomiske argument og vurderede, hvem der havde hvad på spil: moral eller penge. En modsætning mellem embedsmanden og den driftige forretningsmand:

»Artiklerne kommer fra Præster og Embedsmænd, som oppebærer deres faste Løn af Staten og som ikke har andet at tænke paa end at skrive patentpatriotiske Artikler.

Vi ser sagen fra et Forretningssynspunkt, hvilket er nødvendigt for vores Kommunes Ve og Vel. Vil Hr. Pastoren skaffe os en anden Indtægtskilde på o. 200.000 til 300.000 kr. i et par Maaneder om Aaret paa nogen anden Maade?»

Larsen undrede sig over, at det var en for-tjeneste, når Turistforeningen i København

65 *Bornholms Avis og Bornholms Tidende*, 27. august 1902.

fik tyskere til byen, men en forbrydelse, når Østersøbadet gjorde det.

Sognepræst Erichsen drog i ledning mod Larsen.⁶⁶ Han mindede Larsen om hans pligt til også at vise dansk sindelag foruden økonomisk tæft: »Men De hører ikke blot til i den internationale Forretningsverden, De er også dansk« og antydede, at økonomisk interesse hindrede Larsen i at se klart. Larsen fremførte til gengæld⁶⁷, at det var urealistisk, at han skulle reformere tyskerne. Det havde han ikke tid til som badedirektør og dampskibsekspeditor, men præsten havde sikkert masser af tid, så han var da velkommen.

En andet tema i debatten, som Larsen dermed introducerede, blev realismen i at blande politik og erhverv sammen i mødet med turisten for at holde på den nationale ære. Især efter det var blevet fastslået, at det kun var folk i turistbranchen, der beherskede det tyske sprog på et eller andet niveau. Også j-d⁶⁸ fra Allinge havde fremhævet, at betjeningen på hotellerne havde andet at lave end at tale deres landsmænds sag i Nordslesvig og mente, at det var uheldig ting og spurgte, om man skulle antaste turisterne på åben gade og overbringe ubehagelighederne? Hotelværterne kunne ikke forvente at holde på deres »fine« gæster, hvis de gjorde det. M i *Bornholms Dagblad* fremførte de samme holdninger.⁶⁹ Andre, P og X-y, der efterfølgende blandede sig i debatten, holdt på, at man godt kunne påvirke og virke mindre begejstret i mødet med turisten.

Erichsen greb tråden og mente at kunne spore en forståelse for sine holdninger og skærpede tonen. Han foreslog, at bornholmerne opførte sig strengt forretningsmæssigt, blot tog imod pengene og ikke var indladende. Der var andre pligter af national karakter.

Debatten bølgede således om, hvor stor en del af sin integritet, sin personlige og nationale identitet man kunne tillade sig at give los på i turistindustrien i det personlige møde med turisten. Der blev opstillet høje, idealistiske krav. Debatten blev rundet af den 11. september 1902 i *Bornholms Avis* af J.-d, som mente, at den danske kultur i Allinge/Sandvig var modstandsdygtig nok til at stå imod to måneders intens påvirkning fra de tyske turister.

Turismen som nøgle til det moderne

De to fraktioner i debatten blev aldrig enige om, hvordan turismen skulle tackles som erhverv. Argumenterne spændte over temaer som indhold og ændringer i national identitet og regional identitet, økonomiske argumenter sat over for idealistiske, det traditionelle over for det moderne. Der blev formuleret modsætninger mellem hovedstad og provins, center og periferi, både på selve Bornholm mellem Nordlandet og Rønne samt mellem Bornholm og hovedstaden. Modsætninger mellem sociale grupper som embedsmænd, personificeret i præster, herredsfogeder, lærere, læger, museumsfolk og historikere, over for folk i turisterhvervet og andre liberale erhverv. Modsætninger mellem en idealistisk forening som Turistforeningen og turisterhvervet. Også politiske holdninger omkring ejerskabet til jorden, privat eller statslig, kom frem i debatten. Basale strukturer i hverdagen som relationen mellem vært og gæst og brugen af sproget kom til udtryk. Diskussionen omkring 1900 med turismen som omdrejningspunkt er en nøgle til, at mange holdninger i tiden blev formuleret, hårdt presset af det nationale argument, som stod stærkt i debatten.

66 *Bornholms Tidende og Bornholms Avis*, 29. august 1902.

67 *Bornholms Avis*, 4. sept. 1902.

68 *Bornholms Avis*, 27. august 1902.

69 *Bornholms Dagblad*, 3. sept. 1902.

Mellem viden og vrøvl

Bornholms mystiske kirker

Af Jes Wienberg (med bilag af Jørn Schmidt)



Fig. 1. Østerlars Kirke. Foto Jes Wienberg 1983.

»For ham beviser alting alting. Galningen har en fiks idé, og alt, hvad han møder, tjener til at bekræfte den. Man kan kende galningen på de friheder, han tager sig i forhold til bevisbyrden, og på hans modtagelighed for åbenbaringer. Og det vil sikkert undre Dem, men før eller siden trækker galningen Tempelridderne op af posen.«

*(Umberto Eco:
»Foucaults pendul«, 1989, s 59.)*

Middelalderlige mysterier

De fire middelalderlige rundkirker på Bornholm er i dag ikoner i en voksende turistindustri. Hvert år besøger titusinder de berømte kirker og undrer sig over deres særegne arkitektur. For skønt kirkerne er blevet udforsket gennem mere end 300 år, forbliver de et mysterium for mange. Således er kirkerne blevet tolket som alt fra hedenske templer og tilflugtskirker til købmandskirker og forsyningsbaser for korsfarere.

Men hvad er det, som gør de runde kirker på Bornholm så mystiske? Og hvordan skal vi forholde os til hypoteser om, at de bornholmske kirker skulle danne en »hellig geometri«, at der er en hemmelig krypt under Østerlars Kirke (fig. 1), at Tempelskatten fra Jerusalem kan være gemt på øen, at det måske er tempelridderne, som har skjult Den hellige Gral på Bornholm?

På Bornholm mødes mærkelige moumenter, livlig fantasi og trangen til systematik. Erling Haagensens »hellige geometri« er således ikke at finde i en encyklopædi, i historiske eller arkitekturhistoriske oversigtsværker. For tolkningerne er ukonventionelle, ja kontroversielle, selv om de ikke direkte forkaster de tidligere forklaringer. Snarere spinder de videre i forlængelse af det etablerede og tilbyder svar, hvor forskere hidtil har givet op. Spørgsmålene er velkendte. Det er metoderne og svarene, som vækker skepsis.

Haagensens hemmeligheder

Hvor det tidligere var lærere, som populariserede Danmarkshistorien, er det nu ofte journalister, som dominerer scenen. Således er det en TV-journalist og filminstruktør på Bornholm, Erling Haagenen, som har skrevet to bøger om øens mærkelige kirker. Haagenen skrev først »Bornholms mysterium. På sporet af Tempelherrernes hemmelighed og den glemte videnskab« (1993a) og senest »Tempelherrernes Skat« (2000). Samme historie er også blevet præsenteret i TV-serien »Tempelherrernes Hemmelighed«, i avis- og tidsskriftsartikler samt på en hjemmeside. Og Haagenen tilbyder sig som foredragsholder og guide. Kort sagt, Haagensens hemmeligheder har fået stor udbredelse.¹

Den fælles kerne i »Bornholms myste-

rium« og »Tempelherrernes Skat« skal her kort sammenfattes: På et møde i 1164 i cistercienserklostret Clairvaux i Frankrig, hvor pave Alexander III, tempelherrernes stormester Bertrand de Blanchefort og den landflygtige danske ærkebiskop Eskil deltog, blev lagt en strategi for de kommende danske korstog ved Østersøen. Som et led heri blev også kirkebyggeriet på Bornholm planlagt, for øen skulle fungere som forsyningsbase ved togterne til Baltikum. Kirkerne blev opført af tempelherrene (eller en afdeling heraf, nemlig sværdridderne) som befæstede magasiner med klokketårnene som vagthuse.

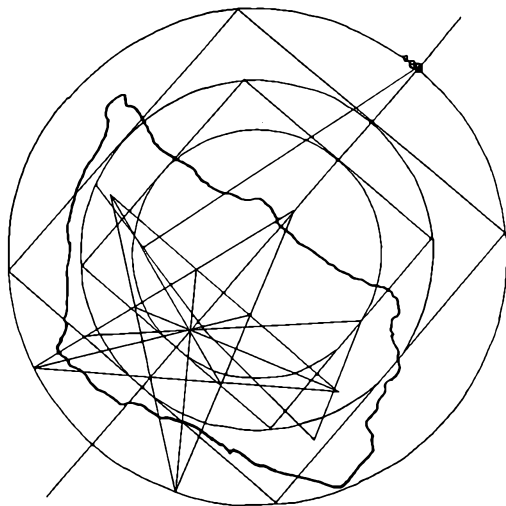


Fig. 2. Den hellige geometri på Bornholm. Omtegnet efter Haagenen 1993a og 2000.

Kirkerne blev placeret, så de sammen med Christiansø dannede en hellig geometri med et pentagram, altså en femtakket stjerne, som en vigtig figur (fig. 2). Stormesterens hensigt var at skjule en hemmelighed omkring, hvordan man udregner π (pi), altså forholdet mellem cirkelns diameter og periferi. »Den hellige Gral« var således gemt på Bornholm, for gralen kunne være en metafor for denne geometriske hemmelighed.

¹ Haagenen 1993a; 1993b; 1994; 2000; www.merling.dk, der i september 2002 havde haft ca. 11.000 besøgere.

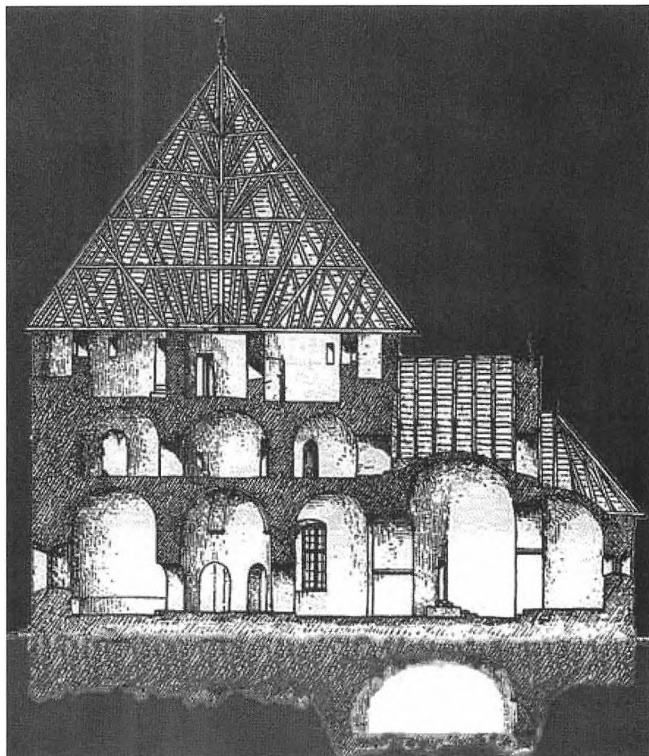


Fig. 3. Hypotetisk krypt under Østerlars Kirke. Efter Haagensens hjemmeside www.merling.dk.

Endelig kan tempelherrerne have skjult en del af arkivet fra Salomons tempel på Bornholm - i en krypt under Østerlars Kirke (fig.3), under Ols Kirke eller i centrum for geometrien ved øens højeste punkt.

Ud over dette inddrager bøgerne Jesu slægt, tempelherrerens historie og deres betydning for gotikken, et mysterium omkring en præst i Rennes-le-Château i Sydfrankrig, frimurerne som tempelherrerens efterfølgere, udgravninger i Jerusalem, historien omkring korstogene ved Østersøen, de bornholmske guldgubber, diverse gamle måleenheder, de ægyptiske pyramider, det »femte element« og meget andet.

Erling Haagensens bøger er led i en lang kæde af historier omkring korstogene, tempelherrerne og frimurerne. Haagensen blev inspireret af en »bestseller« af Michael Baigent, Richard Leigh og Henry Lincoln

»Det hellige blod og den hellige Gral«.² Haagensen tog kontakt med Henry Lincoln og ledte på opfordring efter et pentagram på Bornholm, lige som kirkerne omkring Rennes-le-Château skulle danne et pentagram.³ Samarbejdet ledte siden til, at Haagensen og Lincoln lavede en TV-serie sammen, »Secrets of the Templars«, at Lincoln nævnte mysteriet på Bornholm som eksempel i en af sine bøger, og at de udgav en bog sammen.⁴ Inspireret af Haagensen har så reklamemanden Harald Sommerfeldt Boehlke fundet, at de norske »kristningskonger« har lagt en hellig geometri ud over Norge - et gigantisk pentagram - der sammenbinder tidlige byer og klostre. Og fra det norske

2. Baigent m. fl. 1991.

3. Haagensen 1993a, s 80.

4. Lincoln 1998, s 170ff, 190f; Haagensen & Lincoln 2000.

pentagram trækkes linjer over til Færøerne og Orkneyøerne.⁵ Inspireret af Haagensen har Jeanne Cordua fundet nye ledetråde i kirkerne og forfattet en historisk roman, hvor tempelherrernes skat søges.⁶ Og fra disse bøger og hjemmesider går lænker videre til andre og stadig mere overraskende opdagelser.

Kæden er ikke blot lang - den er også fil-tret. Her skal jeg derfor blot undersøge et mindre udsnit, nemlig Haagensens tolkning af kirkerne på Bornholm.

Mellem viden og vrøvl

Erling Haagensens to bøger kan efter min mening hverken karakteriseres som videnskabelige afhandlinger eller som skønlitterære romaner.⁷ På den ene side efterligner de videnskaben med dens omstændelige redegørelser, dens beregninger, diagrammer, noter, litteraturlister og bilag. På den anden side vil de gerne berette en spændende historie, og omslaget kan lede tanker hen på en historisk roman, uden at bøgerne besidder litterære kvaliteter. Haagensens bøger tilhører en genre i grænselandet mellem fakta og fiktion, som Umberto Eco parodierer i »*Foucaults pendul*«.⁸ Genren er præget af konspiratoriske selskaber og hemmelig kundskab, af tempelriddere og frimurere. Her tilskrives historiske forandringer matematisk og teknisk kundskab, der er blevet holdt hemmelig gennem århundreder. Typisk for genren er således, at forfatteren netop har genopdaget hemmeligheder, som har været skjulte i århundreder eller årtusinder. Typisk er det også, at skrifter om forsvund-

ne avancerede kulturer er blevet gemt under mystiske monumenter, f.eks. under Cheops-pyramiden.⁹ Væsentlige elementer i Haagensens fortælling finder vi allerede i spekulationer omkring tempelherrernes skæbne i 17-1800-årene og i »pyramidologien« i 1800-årene.¹⁰

Haagensen tager udgangspunkt i eksisterende litteratur omkring Bornholm, rundkirkerne og korstogene. Af interesse, i hver tilfælde for mig, er hans benyttelse af min artikel »*Bornholms kirker i den ældre middelalder*«. Her foreslog jeg, at de bornholmske rundkirker skal dateres til tiden efter ca. 1200, hvilket er brugbart, hvis man vil knytte kirkerne til Valdemar Sejrs korstog.¹¹ En anden vigtig artikel for Haagensen er af kunsthistorikeren Mette Wivel. I »*Bornholms runde kirker og tempelridderne*« sammenlignede hun Østerlars med andre af tempelriddernes rundkirker, især Tomarkirken i Portugal. Og hun knyttede kirkebyggeriet på Bornholm til tempelridderne via ærkebiskop Eskil, der var ven med Bernhard af Clairvaux.¹² Haagensen går således sjældent imod den etablerede forskning. Snarere tager han dristige skridt videre ud i det ukendte, hvor forskningen tier eller kun antyder.

Ja, rundkirkerne på Bornholm kan have været inspireret af tempelherrernes kirker. Eller de kan have haft fælles forbilleder i Gravkirken i Jerusalem.

Ja, rundkirkerne kan tilhøre årtierne omkring 1200, men det er foreløbigt gæteri. For endnu savnes desværre dendrokronologiske dateringer eller andre pålidelige udgangspunkter.

5 Boehlke 2000; www.norwegian-pentagram.com.

6 Cordua 1998; www.ohbayashi.com/toku/bornholm.

7 Henry Lincoln, som Haagensen er blevet inspireret af og har samarbejdet med, kalder dog »*Bornholms mysterium*« for en »videnskabelig bog« jfr. Lincoln 1998, s. 172.

8 Eco 1989.

9 Andersson 2000, s 17, 22f.

10 De ægyptiske pyramider er siden midten af 1800-årene udgangspunkt for en »pyramidologi« præget af spekulationer omkring matematik og måleenheder, der videre er knyttet til religiøse bevægelser jfr. Gardner 1957; Barber 1996, s 306ff om tempelherrene.

11 Wienberg 1989, s 14ff.

12 Wivel 1989.

Ja, det er muligt, at kirkernes overhvælvende stokværk kan have været anvendt som magasiner i korstogene, men der findes intet belæg overhovedet derpå.

Og ja, klokketårnene kan måske have fungeret som vagttårne, men i så fald er alle spor deraf forsvundet, og tårnenes datering er ganske usikker.

Efter disse fire tøvende »ja'er«, bliver det så en del »nej'er«.

Som Haagensen selv indrømmer, findes der intet vidnesbyrd overhovedet om, at strategien for korstogene i det kommende århundrede blev planlagt i Clairvaux i 1164.¹³ Pave Alexander III, tempelherrenes stormester Bertrand de Blanchefort og ærkebiskop Eskil har antagelig truffet hinanden i Frankrig i 1160'erne, men resten er spekulationer. Dertil er det uvirkeligt med en planlægning, der skulle kunne være relevant for et århundrede frem. Bornholms fremtidige rolle som forsyningsbase forudsatte således, at Lübeck var udskibningshavn for korsridderne på vej mod Baltikum. Men i 1164 var Lübeck en nyanlagt købstad i hænderne på Henrik Løve, som var en rival til den danske konge. Hvordan skulle konspiratorerne i 1164 kunne forudsætte eller forudse, endsi- ge planlægge, det senere danske overherredømme over købstaden 1201-26?

Overalt omtales tempelherrene, men der findes ingen vidnesbyrd om, at så meget som én eneste tempelherre nogensinde har sat sin fod på Bornholm. Haagensen skriver selv, at »som det er nu, er der ingen kendte historisk kilder, der påviser tempelherrenes interesse for øen i Østersøen.« Fraværet af kilder skulle imidlertid være at forvente iføl-

ge Haagensen, da det hele var yderst hemmeligt.¹⁴ Videre mener Haagensen, at tempelherrene og sværdridderne i princip var samme orden, fordi de havde samme ordensregler. Alternativt kunne kirkerne være blevet opført af cistercienserne.¹⁵ Men der findes heller ingen vidnesbyrd om så meget som et eneste besøg af en sværdridder eller cistercienser på øen.

Haagensens vigtigste bidrag er påstanden om en hellig geometri på Bornholm. Om og om igen skriver Haagensen om den bornholmske geometris logik, harmoni og skønhed. Men for at kunne indpasse kirkerne i et system rækker det ikke med én figur. Systemet sættes sammen ved inddragelse af stadig nye linjer, vinkler og figurer: En grundlinje, en vinkel, en cirkel, en firkant etc. Og alligevel lykkes det kun at indpasse 12-13 af øens 15 romanske landkirker i systemet. Trods besværgelserne om logik, harmoni og skønhed, så havner Peders Kirke, Å Kirke og måske Øster Marie udenfor.¹⁶ Det bortforklares så med, at kirkerne, som bliver tilovers, kan være enten ældre eller yngre end den danske korstogsperiode 1164 - 1227.¹⁷ Og systemet er ikke skønnere, end at 3 af pentagrammets 5 spidser ligger ude i Østersøens hav.

Haagensens hovedargument for, at en hellig geometri faktisk har eksisteret som andet end tankespind er, at kirkerne ligger forbløf-fende præcist i forhold til interessante eller vigtige punkter, linjer og afstande. Men dette er ikke bevis for noget som helst.¹⁸ For hvad, som er interessant eller vigtigt, er hele tiden noget, som Haagensen selv afgør. Har man blot tid, en computer og et tilstræk-

13 Haagensen 2000, s 83ff med henvisning til Benninghoven 1956, s 16f, som henviser videre til Johansen 1951, s 90 ff. Men hvor præcist finder jeg den kilde, som er Haagensens centrale udgangspunkt, nemlig bullen som pave Alexander III skulle have udstedt i Clairvaux i 1164, og hvor han udnævner Fulco fra Celle til Estlands første biskop? Var der således overhovedet et møde? Mellem hvem? Om hvad? I 1164, før 1167 eller i 1171? Og var det i Clairvaux, i Sens eller et helt tredje sted?

14 Haagensen 2000, s 109.

15 Ifølge brev fra Erling Haagensen 13 april 2001.

16 Øster Marie er med i den hellige geometri i Haagensen 1993a, men ikke i Haagensen 2000.

17 Jfr. telefonsamtale med Erling Haagensen 30 marts 2001.

18 Jfr. også Haagensen 2000, s 182, brev fra Niels C. Lind, punkt 3.

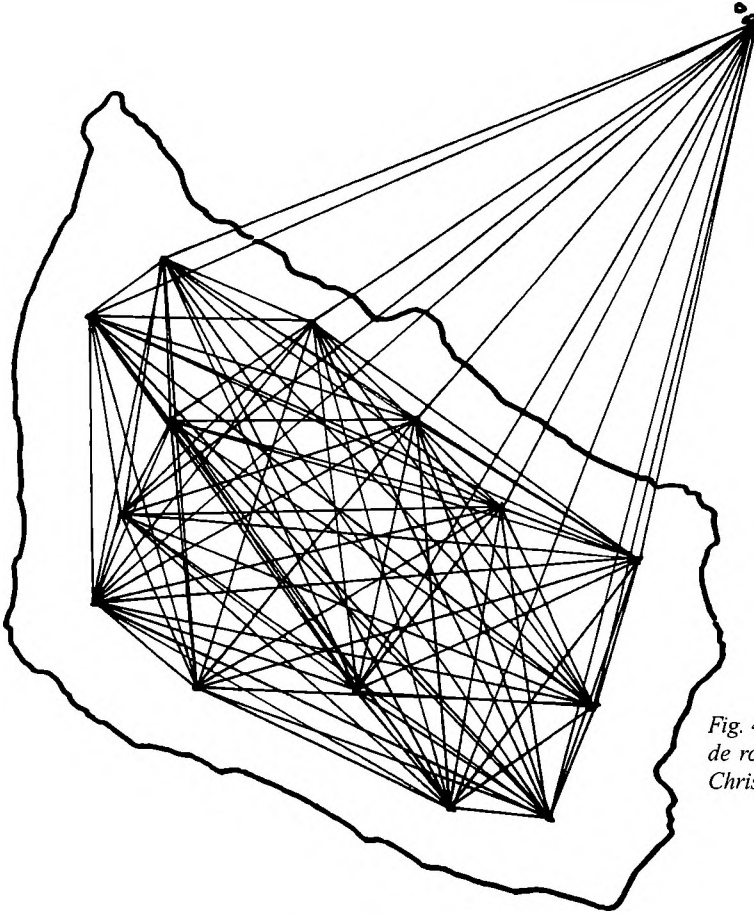


Fig. 4. Linjer som kan trækkes mellem de romanske kirker på Bornholm og Christiansø.

keligt stort antal cifre at vælge imellem, er der altid noget, som kan virke interessant eller vigtigt, når man kan gennemføre mange tester på samme materiale og bevidst leder efter mønstre.¹⁹ Mellem de 15 kirker findes 105 mulige linjer, hvoraf én udvælges som grundlinje. Der findes 455 trekanter og dermed 1365 vinkler mellem kirkerne.²⁰ Men Haagensen inddrager også Christiansø som punkt (fig. 4), og systemet tillader punkter på helt andre pladser. Ligesom der optræder mange geometriske figurer, cirkel, trekant, firkant, femkant, sekskant, syvkant, så anvendes også mange forskellige afstande og

brøkdeler: Grundlinjen, $1/2$, $1/3$, $1/4$, $3/5$, $1/6$, $1/9$, $1/12$, gyldent snit, kvadratrødder og potenser. Og mange tal karakteriseres undervejs som symbolske eller hellige: 1, 2, 3, 4, 7, 10, 11 og 12. Kort sagt, der findes meget at vælge imellem og meget at kombinere

19 Jfr. Hansson 2000, s 291 om overfortolkning af statistiske tilfældigheder

20 Formlen for antallet af mulige linjer mellem n antal punkter er $n \times (n-1) : 2$. De 15 romanske sognekirker på Bornholm kan således forbindes med 105 linjer, nemlig $15 \times (15-1) : 2 = 105$. Formlen for antallet af mulige trekanter mellem n antal punkter er $n \times (n-1) \times (n-2) : 3 \times 2 \times 1$. Antallet af trekanter mellem kirkerne på Bornholm bliver altså $15 \times (15-1) \times (15-2) : 3 \times 2 \times 1 = 455$. Og antallet af mulige vinkler mellem kirkerne bliver $3 \times 455 = 1365$. Hvis Christiansø medregnes som det 16. punkt, bliver antallet af mulige trekanter 560 og antallet af vinkler 1680. Med 16 punkter og dermed 1680 vinkler er der således slet ikke noget overraskende eller »interessant« ved detaljen, at én af vinklerne mellem to kirkelinjer er tæt på 30° cfr. Haagensen 1993a, s 39; 2000, s 114.

- så vi nærmer os mangede muligheder.²¹ Skulle geometrien være præget af præcision, så tillades dog hele tiden små variationer og afvigelser ved de enkelte kirker, hvilket kan betyde store marginaler nogle kilometer borte. Også rent matematisk synes Haagensens ræsonnement at lide af alvorlige svagheder (jfr. Jørn Schmidts vurdering i det efterfølgende bilag).

Som argumenter for Christiansøes rolle i den hellige geometri anfører Haagensen dels, at øen tidligere blev kaldt »Kirkholmen«, dels at der var udhugget et »kompas« i klippen, som skulle kunne knyttes til geometrien. Men navnet »Kierkeholm« kan ikke belægges længere tilbage end 1676. Før befæstningen var det udbredte navn for øgruppen »Ertholmene«. Og kompasset, der alene kendes fra et brev i 1756, skulle ifølge traditionen være lavet af fiskere. Nogen efterprøvning er imidlertid ikke mulig, da kompasset forsvandt ved opførelsen af Det Store Tårn i 1684. I øvrigt var det ikke usædvanligt med »kompasroser« langs kysterne eller i havne, hvor lodserne havde tilhold. Kompasroser fra 15-1800-årene er velkendte fra både den norske og den svenske kyst, hvor de endnu findes indhugget i klippen eller markeret med sten.²²

Teknisk har det sikkert været muligt at udlægge en geometri på Bornholm med sigtelinjer og brug af bævne, sådan som Haagensen foreslår. Men det har været besværligt, og i hvert tilfælde umuligt at holde hemmeligt. Den store gåde er dog, *hvorfor*

tempelherrerne skulle have lagt så mange ressourcer i et geometrisk system på en fjern ø for dér at gemme en hemmelighed omkring π . Havde det ikke været lettere med nogle streger på pergament eller en flad klippe hjemme? Og hvordan skulle kommende generationer af indviede kunne få nytte af hemmeligheden uden at behøve gennemføre hele processen om igen med nye opmålinger? Tænk om øen da var i fjendtlige hænder? Nej, hele tanken om en hellig geometri som en matematisk hemmelighed falder på sin egen anakronistiske urimelighed.

Endnu mere mærkeligt bliver det, når Haagensen som argument for kontakter med Frankrig bemærker, at en linje fra Christiansø går gennem Østerlars og Nylars ned til Rennes-le-Château, og at afstanden mellem Jerusalem og Østerlars og så mellem Jerusalem og Rennes-le-Château er den samme, mens afstanden mellem Østerlars og Rennes-le-Château er den halve heraf (fig. 5).²³ Teknisk er det vanskeligt at forestille sig opmålinger fra Jerusalem tværs over Middelhavet, over bjerge i Grækenland, Italien og på Korsika, tværs over Europa, over Østersøen til Bornholm. Og hvad det skulle betyde, forbliver uklart.

At der mere konkret skulle være gemt en skat på Bornholm, bygger på en lang kæde af argumenter, hvor hvert enkelt led er en luftig hypotese, der ikke kan kontrolleres: At skatten fra Salomons tempel blev gemt inden romernes angreb på Jerusalem; at skatten blev gemt i templet; at tempelridderne fandt en skat i resterne af templet 1118-27; at skatten blev bragt til Frankrig; at skatten senere blev fragtet til Bornholm; at skatten blev gemt i en krypt under Østerlars, Ols eller oppe ved Rytterknægten.

Er her omsider noget konkret, som går an at undersøge? Nej, for af både antikvariske og tekniske årsager er det selvfølgelig umu-

21 Gardner 1957, s 177 citat om pyramidologien: *»If you set about measuring a complicated structure like the Pyramid, you will quickly have on hand a great abundance of lengths to play with. If you have sufficient patience to juggle them about in various ways, you are certain to come out with many figures which coincide with important historical dates or figures in the sciences. Since you are bound by no rules, it would be odd indeed if this search for Pyramid 'truths' failed to meet with considerable success.«*

22 Haagensen 1993a, s 68ff; 2000, s 121ff; cfr. *Danmarks Stednavne* 10, s 513ff; om kompasroser se f.eks. Wikander 1998, s 109ff og ordet »kompasrose« eller »kompassros« på internet.

23 Haagensen 1993a, s 145f.

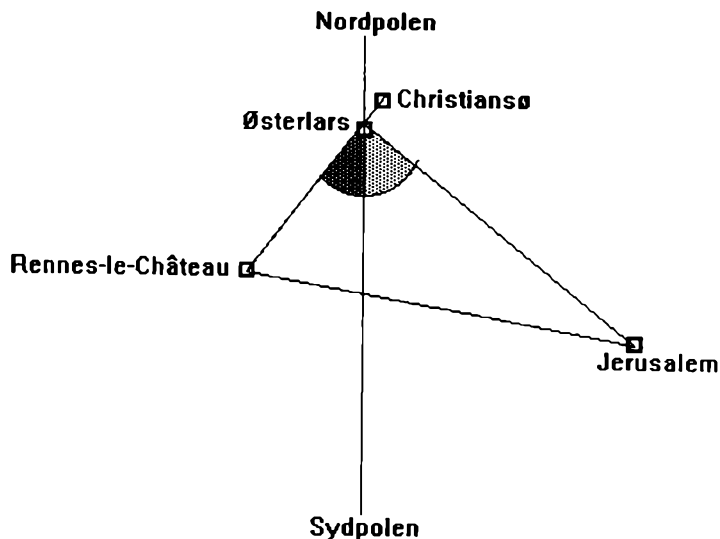


Fig. 5. Linjer mellem Jerusalem, Rennes-le-Château og Bornholm. Efter Haagensen 1993a.

ligt at grave dybt under kirkernes gulve. At stenspækningen under Østerlars skulle minde om opbygningen af et gravkammer, forstår jeg simpelthen ikke. Georadarens iagttagelser minder efter min mening ikke om nogen kendt middelalderlig krypt. Og hvad gælder at grave oppe ved Rytterknægten, hvilket skulle være muligt trods grus, sten og klipper, så virker Haagensen ikke interesseret. Siden kan man spørge sig, hvorfor tempelherrene skulle begrave nogle hemmeligheder i en dybde på flere meter under tons af sten på en fjern ø, hvor det var tvivlsomt, om de nogensinde kunne grave dem op igen? Dette samtidigt med, at for os »ukendte« mennesker videreførte hemmelighederne fra generation til generation.

Overhovedet er argumentationen glat og glidende, så det er vanskeligt at undersøge påstandene konkret. Fraværet af kilder bliver beviser for, at tempelherrenes planer var hemmelige. Og når tingene ikke passer tilstrækkeligt, tillades små justeringer: Tempelherrene på Bornholm er egentlig sværdriddere, kaldes alligevel konsekvent tempelherrer (af Haagensen), men skulle også

kunne være cisterciensere. Umiddelbart skulle man synes, at en geometri kræver, at kirkerne er omtrent samtidige. Kirkebyggeriet skulle gerne tilhøre perioden 1202-27, dvs. i tiden fra grundlæggelsen af sværdridernes orden til Valdemar Sejrs nederlag ved Bornhøved. De kan dog ifølge Haagensen være påbegyndt umiddelbart efter mødet 1164. Men i århundredet efter ca. 1150 ligger jo hovedparten af det romanske kirkebyggeri. Skatten kan være en luftig metafor, eller konkret ligge gemt på én af tre pladser, der imidlertid er vanskeligt tilgængelige. Geometriens præcision er ikke større, end at de centrale punkter varierer mellem rundhusets midtpunkt, alteret, skibet og klokkehuset. Alle kirkerne kan ikke indpasses i geometriens figurer. Og når klokkehusene ikke er helt kubiske, som de burde være, kan de ifølge Haagensen være ombyggede.

Endelig forekommer flere konkrete misforståelser og faktafejl i Haagensens bøger, der ikke væsentligt påvirker argumentationen, men selvfølgelig mindsker troværdigheden: Det var ikke Knud den Store

(1018-35), men Knud den Hellige (1080-86), der greb ind mod den bornholmske jarl Egil Ragnarsen, også kaldt Blod-Egil.²⁴ Rundkirkerne er ikke konsekvent opbygget over tre cirkler, for koret i Olsker og Nylarsker er retkantede.²⁵ De »franske« liljer i kalkmaleriet i Nylars og på tympanonet i Povls Kirke er ikke vidnesbyrd om kristne mysterier eller kontakterne med Frankrig, men et almindeligt forekommende symbol med mange betydninger.²⁶ De to konkurrerende ætter, den jyske Thrugotslægt og den sjællandske Hvideslægt, opfattes hos Haagensen ukorrekt som én og samme, der skiftede navn, som skulle have været fosterslægt for både Knud Lavard og Valdemar den Store samt født 4 ærkebisper.²⁷ Videre har betegnelsen »Hvide« intet at gøre med tempelherrerne eller cisterciensernes hvide dragt. Skjalm Hvides efterkommere anvendte ikke selv betegnelsen »Hvide« i middelalderen. Betegnelsen er et forsøg fra 1500-årene på at skabe en sammenhæng mellem flere slægter, som var indgifte i hinanden.²⁸ Alvastra i Östergötland (ikke stationsbyen Alvesta i Småland) og Nydala i Småland var ikke danske cistercienserklostre, men svenske.²⁹ Endelig kendes rundkirker med centrale bærende piller i Danmark ikke kun fra Bornholm, men også fra Alle Helgen i Roskilde, dertil fra Hagby (første fase) og Voxtorp i Småland.³⁰

Sammenfattende: Haagensen kan vælge mellem en stor mængde punkter, afstande, figurer, tal og brøker for at bygge et kompliceret system. På samme måde kan han vælge de historiske spor, som peger i retning af tempelherrerne og Frankrig. Hypoteser bliver her undervejs til fakta. Fraværet af kilder

bliver til argumenter. Og på centrale punkter som kompasset og skatten er det ikke muligt at udføre en kontrol. Det glatte og glidende i ræsonnementet betyder, at hypoteserne hele tiden undviger risikoen for at blive falsificerede. Haagensens bøger ligger således i grænselandet mellem pseudovidenskab og ikke-videnskab.

Haagensens bøger bygger på viden, men de overgår til vrøvl i deres fantasifulde forsøg på at udfylde hullerne i historien. De tager udgangspunkt i fakta, men udfylder lige som historiske romaner hullerne med fiktion. Genren er ikke »science-fiction«, men snarere »science-fiction«. Bornholms hellige geometri er en moderne konstruktion, hvor interessen for mystik, matematik og mønstre projiceres tilbage på middelalderen. Hypoteserne er i bedste mening dristige, men de er også utroværdige. Kan de ikke entydigt modbevise, så kan de karakteriseres som meget, meget usandsynlige.³¹ Hypoteserne må afvises, ikke fordi de er ukonventionelle, men fordi de helt savner grundlag.

Bornholm er spændende nok i sig selv. Øen behøver ikke mystificeres. Men, hvorfor opfattes da ofte Bornholm som mærkelig?

Bornholms mysterium

Bornholm er anderledes, men ingen gåde, intet mysterium. Bornholm er anderledes ligesom de fleste øer, der har udviklet deres egen kultur. Når Bornholm med dens kirker alligevel kan opleves som mærkelig, er anledningen, at øen er løsrevet fra sin oprindelige sammenhæng.³²

Bornholm er eksotisk set i forhold til det

24 Haagensen 1993a, s 13f.

25 Haagensen 1993a, s 16 cfr. fig. s 35.

26 Haagensen 1993a, s 94f, 111; cfr. Trætteberg & Verwohlt 1965.

27 Haagensen 2000, s 82.

28 Haagensen 2000, s 83; cfr. Verwohlt 1996.

29 Haagensen 2000, s 83.

30 Haagensen 2000, s 112; cfr. Nilsson 1994, s 19.

31 Hansson 1995, s 58f: Hvem kan således modbevise, at Tornerose har levet, eller at verden blev skabt for 5 minutter siden med vore erindringer og alt?

32 Præsentationer af middelalderens Bornholm med dens kirker: Holm 1878; Norm m. fl. 1954; Wienberg 1989; Nielsen 1998; Knudsen 1999.

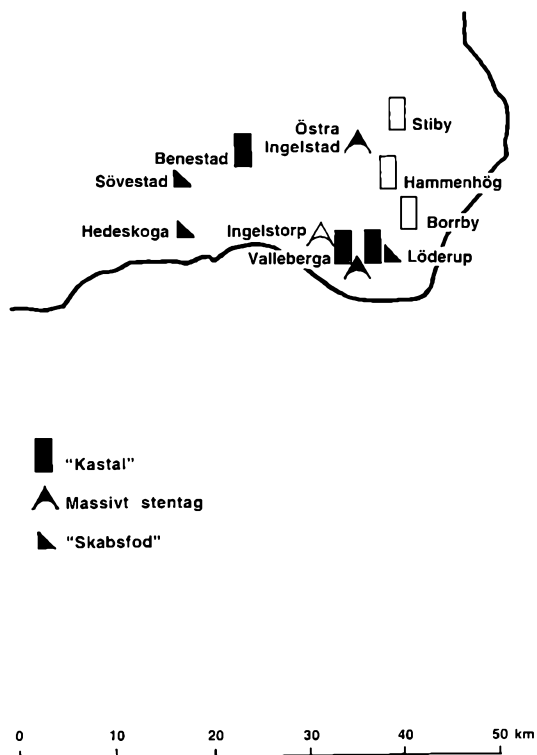
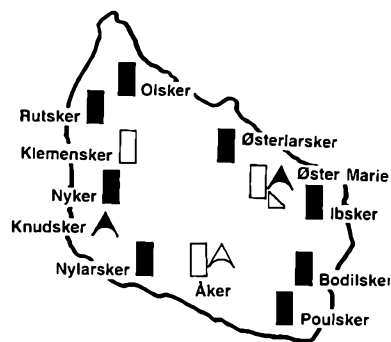


Fig. 6. Spor af kontakter mellem Bornholm og Skåne: Forekomst af »kastaler«, eller klokketårne, massive stentage og »skabsfødder«.



Jes W 2002

nuværende Danmark. Øen besøges af turister, der kommer med færge eller fly fra København eller via Ystad. Den vestdanske turist, som ikke kender Skåneland, bortset måske fra Lund Domkirke og Glimmingehus, kan her opleve noget ganske anderledes. Og denne anderledeshed fremhæves i alle guidebøger og turistbrochurer for netop at lokke flere turister til, da de er blevet så afgørende for øens økonomi. At Bornholm i dag kan opfattes som eksotisk skyldes, at øen forblev en del af kongeriget Danmark, mens resten af Skåneland efter fredslutningen 1658 tilfaldt Sverige. Med andre ord, havde ikke bornholmerne gjort oprør og skudt den svenske kommandant Johan Printzensköld, så var øen i overensstemmelse med fredstraktaten blevet svensk - og dermed mindre eksotisk.

Set i forhold til Skåneland er Bornholm

og dens kirker nemlig mindre gådefulde. Kontakterne med Skåne er mange og tydelige (fig. 6): Ærkesædet i Lund var i besiddelse af hovedparten af øen. Hammershus var ærkebispens mægtigste borg. Vi finder de samme helgennavne ved sognekirkerne i Lund og på Bornholm. Bornholm lå under Skåneloven. I Danmark var brede romanske vesttårne talrige især i Østskåne og på Bornholm.³³ I Østskåne kendes også fritstående klokketårne, her kaldt »kastaler«.³⁴ Både udsmykningen og konstruktionen viser, at de samme håndværkere var aktive i Skåne og

33 Katalog i Jacobsen 1993, s 85ff; oversigtskort i Wienberg 1993, s 158.

34 Prah 1996. Kirkekastaler kendes fra Benestad, † Borrby, † Hammenhög, Löderup, † Stiby og Valleberga i Sydøstskåne, samt fra Bodilsker, Ibsker, † Klemensker, Nyker, Nylarsker, Olsker, Poulsker, Rutsker, Østerlarsker, † Øster Marie og † Åker, alle på Bornholm.

på Bornholm. Kirker, som tilskrives »Carl Stenmester«, forekommer således både i Skåne og på Bornholm. Et af mesterens, eller snarere værkstedets, diskrete »fingeraftryk« var de såkaldte »skabsfødder«, dvs hjørnestein som stikker ud. Et andet aftryk var hvælvene, som kunne fortsætte op som massive stentage.³⁵

Fortsætter vi til Möre i Småland, altså landskabet langs Kalmarsund, og til Øland, så finder vi ikke blot tre rundkirker, Borgholm, Hagby og Voxtorp, men talrige flerfunktionelle kirker med overhængede magasinrum.³⁶ Og fortsætter vi til Gotland, finder vi overhængede magasiner i stenhuse, såvel i Visby som på landet, samt flere »kastaler« ved kirkerne.³⁷ Kort sagt, følger vi middelalderens sejlruiter, der ikke bare krydsede havet i lige linjer, men fulgte kysterne og øerne, vil vi se bygninger, der minder om de bornholmske. Kirkerne på Bornholm må altså undersøges og tolkes i et perspektiv, som er mere vidtsynet end dagens Danmark.³⁸ Men man behøver her ikke rejse til Portugal eller Frankrig. Det er tilstrækkeligt at gøre strandhugst langs Østersøens kyster. Og da må tempelherrenes virkefelt enten udvides til Skåne, Kalmarsund, Øland og måske Gotland - eller helt fjernes fra landkortet.

Findes der et bornholmsk mysterium, så er det, at rundkirkerne er så velbevarede. Og spørgsmålet er, om det ikke er forekomsten af 4 bevarede rundkirker på Bornholm, som

afgørende bidrager til øens anderledeshed. Der kendes omkring 30 rundkirker i Norden, men hovedparten blev nedrevet eller ombygget til ukendelighed allerede i middelalderen. Af Sjællands 8 kendte rundkirker er således kun 2 bevarede.³⁹ I et konspiratorisk sprogbrug hentet fra »*Tempelherrenes Skat*« kunne forklaringen være, at »nogen her har bevaret noget, som ingen andre forstår, i en eller anden hemmelig anledning«. Mere jordnært skulle jeg påstå, at Bornholms relative fattigdom i senmiddelalderen reddede rundkirkerne til eftertidens turister. Og da kirkefornyelser og kirkeudvidelser hærgede øen i slutningen af 1800-årene, var det alene rundkirkerne, som slap uskadt. For rundkirkerne var nu blevet så mærkelige, at det var udelukket at røre dem.

Tak

Tak til Inge Dam (Nyborg) for synspunkter på både dispositionen og sproget, til Finn Ole Sonne Nielsen (Rønne) for samtaler gennem årene om de bornholmske kirker, til Jan Brendalsmo (Oslo) og Bodil Petersson (Lund) for kommentarer til manuskriptet og til Jørn Schmidt (Nyborg) for mange samtaler om matematikken. Manuskriptet med bilag er blevet forelagt Erling Haagensen (Gudhjem) for kommentarer inden publicering.

35 Rydbeck 1936, s 200ff; 1943, s 55ff; Norn m. fl. 1954. »Skabsfødder« kendes fra Hedeskoga, Löderup, Sövestad, alle i Sydsåne, samt fra Øster Marie på Bornholm. Massive stentage kendes fra † Ingelstorp (indicier), Valleberga og Östra Ingelstad, alle i Sydøstskåne, samt fra Knudsker og † Øster Marie på Bornholm. Et massivt stentag kan også have været planlagt over skibet i Å kirke med tanke på den langsgående arkademur, der nu er fjernet.

36 Boström 1982; 1983; Andersson 1983; Anglert 1989; 1993; Wienberg 2000.

37 Prahl 1996.

38 Tilløb hertil i Haagensen 1994, hvor han inddrager kirkerne ved Kalmarsund.

39 Oversigt i Nilsson 1994.

Henvisninger

- Andersson, Karin: *Kalmarkustens kyrkor under tidig medeltid*. Hikuin 9. Højbjerg 1983. S. 189-202.
- Andersson, Pia: *Globaliseringsarkeologi. Ett närmarstudium av forntida astronauter och andra moderna forntidsmyter inom alternativ arkeologi*. Magisteruppsats i arkeologi, Stockholms Universitet. Stockholm 2000. (stencil)
- Anglert, Marit: *Hvem forsvarede hvad? Nogle refleksioner over de såkaldte forsvarskirker: Bornholmske Samlinger III Række, 3 Bind*. Rønne 1989. S. 35-48. (Også trykt i *META. Medeltidsarkeologisk tidskrift 84: 3-4*. Lund 1985. S. 19-38.)
- Anglert, Marit: *Kyrkorna i Möre. Möres kristnande*. (Red.) Henrik Williams. Projektet Sveriges kristnande. Publikationer 2. Uppsala 1993. S. 145-170.
- Baigent, Michael & Leigh, Richard & Lincoln, Henry: *Det hellige blod og den hellige Gral. Mysteriet om tempelherrerne og Jesu efterkommere*. Lyng 1991. (1. udg. London 1982)
- Barber, Malcolm: *Det nya ridderskapet. Tempelherreordens historia*. Kulturhistorisk bibliotek. Stockholm/ Stehag 1996. (1. udg. Cambridge 1994)
- Benninghoven, Friedrich: *Der Orden der Schwertbrüder. Fratres milicie Christie de Livonia. Ostmitteleuropa in Vergangenheit und Gegenwart*, 9. Köln 1965.
- Boehlke, Harald S.: *Det norske Pentagram. Kristningen av Norge, 932 till 1152*. Tvedestrand 2000.
- Boström, Ragnhild: *Ölands försvarskyrkor. Kalmar Län 1982, årg. 67*. Kalmar 1982. S. 19-37.
- Boström, Ragnhild: *Ölands medeltida kyrkorn. Hikuin 9. Højbjerg 1983*. S. 163-188.
- Cordua, Jeanne: *Sigrid Gudmundsdatter*. Allinge 1998.
- Danmarks Stednavne 10: Bornholms Stednavne*. (Udg.) Stednavneudvalget. København 1951.
- Eco, Umberto: *Foucaults pendul*. København 1989. (1. udg. Milano 1988)
- Gardner, Martin: *The Great Pyramid. Fads and Fallacies in the Name of Science*. New York 1957. S. 173-185.
- Haagensen, Erling: *Bornholms mysterium. På sporet af Tempelherrerernes hemmelighed og den glemte videnskab*. Lyng 1993a.
- Haagensen, Erling: *Geometrien og metafysikken. Berlingske Tidende 19. juli 1993*. København 1993b.
- Haagensen, Erling: *Bornholm og korsridderne. Samvirke 1994: 9*. Albertslund 1994. S. 30-34.
- Haagensen, Erling: *Tempelherrerernes Skat*. Lyng 2000.
- Haagensen, Erling & Lincoln, Henry: *The Templars' Secret Island. The Knights, the Priest and the Treasure*. Moreton-in-Marsh 2000.
- Hansson, Sven Ove: *Vetenskap och ovetenskap. Om kunskapens hantverk och fuskverk*. Stockholm 1995. (1 udg. 1983)
- Hansson, Sven Ove: *Vad gick snett? Högskolans lågvattenmärken*. (Red.) Sven Ove Hansson & Per Sandin. Stockholm 2000. S. 285-294.
- Holm, Hans J.: *Bornholms ældgamle Kirkebygninger*. Kjøbenhavn 1878. (2. udg. Rønne 1999)
- Jacobsen, Henrik: *Romanske vesttårne, deres indretning og funktion. Vesttårne før 1300 i det middelalderlige Danmark øst for Storebælt*. Lund Studies in Medieval Archaeology 12. Stockholm 1993.
- Johansen, Paul: *Nordische Mission, Revals Gründung und die Schwedensiedlung in Estland*. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens Handlingar 74. Stockholm 1951.
- Knudsen, Ann Vibeke: *Bornholms gamle kirker*. Rønne 1999.
- Lincoln, Henry: *Nøgle til det Hellige Mønster. Den hemmelige historie om Rennes-le-Château*. Lyng 1998. (1. udg. Moreton-in-Marsh 1997)
- Nielsen, Finn Ole Sonne: *Middelalderens Bornholm*. (Udg.) Bornholms Amtsråd. Rønne 1998.
- Nilsson, Ing-Marie: *Rundkyrkor i Norden*. D-uppsats i medeltidsarkeologi, Arkeologiska institutionen, Lunds Universitet. Lund 1994. (stencil)
- Norn, Otto & Schultz, C. G. & Skov, Erik: *Bornholm. Danmarks Kirker VII*. (Udg.) Nationalmuseet. København 1954.
- Prahl, Göran: *Kastaler på Gotland, Bornholm och i sydöstra Skåne*. D-uppsats i medeltidsarkeologi vid Arkeologiska institutionen, Lunds Universitet. Lund 1996. (stencil)
- Rydbeck, Monica: *Skånes stenmästare före 1200*. Arkiv för dekorativ konst I. Lund 1936.
- Rydbeck, Monica: *Valvslagning och kalkmålningar i skånska kyrkor*. Skrifter utgivna av Kungl. Humanistiska Vetenskapssamfundet i Lund XXXV. Lund 1943.
- Trætteberg, Hallvard & Verwohlt, Ernst: *Lilje. Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder fra vikingetid til reformationstid 10*. Malmö 1965. Sp. 557-566.
- Verwohlt, Ernst: *Absalons slægt og våben. Absalon - fædrelandets fader*. (Red.) Frank Birkebæk m. fl. Roskilde 1996. S. 25-43.

- Wienberg, Jes: *Bornholms kirker i den ældre middelalder. Bornholmske Samlinger II Række, 3 Bind.* Rønne 1989. S. 9-28. (Også trykt i *Hikuin 12.* Højbjerg 1986. S. 45-66.)
- Wienberg, Jes: *Den gotiske labyrint. Middelalderen og kirkerne i Danmark.* Lund Studies in Medieval Archaeology 11. Stockholm 1993.
- Wienberg, Jes: *Fæstninger, magasiner og symboler - Østersøens flertydige kirker. META. Medeltidsarkeologisk tidskrift 2000: 4.* Lund 2000. S. 26-58.
- Wikander, Johan Anton: *Kulturminner i kystlandskabet. Agder Historielag, Årsskrift Nr. 74.* Kristiansand 1998. S. 93-130.
- Wivel, Mette: *Bornholms runde kirker og tempelridderne. En undersøgelse af de typologiske forudsætninger for kirkerne. Bornholmske Samlinger II Række, 3 Bind.* Rønne 1989. S. 49-63.

Internet-adresser:

- www.norwegian-pentagram.com (Harald S. Boehlke: »*Det norske Pentagram*«)
- www.ohbayashi.com/toku/bornholm (Jeanne Cordua: »*Bornholm and its Round Churches*«)
- www.merling.dk (Haagensen: »*På skattejagt med Erling Haagensen*«)

Bilag:

Lektor, cand. scient. Jørn Schmidt (Nyborg) har på min opfordring venligt påtaget sig at læse og vurdere matematikken i Erling Haagensens to bøger »*Bornholms mysterium. På sporet af Tempelherrenes hemmelighed og den glemte videnskab*« (1993a) og »*Tempelherrenes Skat*« (2000).

Bornholms geometri og Haagensens matematik

(Jørn Schmidt, 10. august 2001)

Indledning

Efter mit skøn er Erling Haagensens geometriske model OK, og det ser ud til, at modellen stemmer fint overens med de aktuelle kirkers faktiske koordinater.

Professor Niels C. Lind har kontrolleret Haagensens beregninger og har godkendt dem (2000, s. 182). Det centrale i Linds brev er punkt 3. Haagenesen har spurgt, om det kan være tilfældigt, at de beregnede koordinater og de faktiske koordinater stemmer så fint overens. Linds svar er ret interessant. Frit oversat: *»Jeg ved ikke, hvordan jeg skal besvare dette spørgsmål, da din model intet forudsiger, som efterfølgende kan kontrolleres.«*

I kommentarerne til sin model er Haagenesen i konflikt med den anerkendte matematiske historie, selvom der er et metodisk forbehold. Det er nemlig ikke helt let at skelne Haagensens viden fra den viden, som han tillægger tempelherrene.

Jeg vil i det følgende kort kommentere følgende: 1) Den europæiske matematik i middelalderen. 2) Haagenesen og de transcendent tal. 3) Den bornholmske geometriske sensationer.

Den europæiske matematik i middelalderen

I middelalderen var der ingen nævneværdig matematisk viden i Europa. Oldtidens matematik befandt sig på islamiske hænder, men matematikken kom efterhånden til Vesteuropa via Spanien. De første (kendte) oversættelser af *»Euclids Elementer«* stammer fra ca. 1150. De 9 riddere, som rensede Salomons stalde fra 1118 til 1127, havde der-

for næppe nogen nævneværdig matematisk uddannelse. Men de skulle have fundet en skat, som bl. a. indeholdt Euclids geometri samt en viden og et talbegreb, som ellers først var i hus kort før 1900. At tempelherrene skulle have tilegnet sig denne viden i løbet af ganske kort tid, og efterfølgende have nedgravet den i en geometri på Bornholm, er en ganske fantastisk påstand.

Haagenesen og de transcendent tal

Haagensens omtale af de transcendent tal er bemærkelsesværdig. Han omtaler de transcendent tal i *»Bornholms mysterium«* (1993a, s. 18) og i *»Tempelherrenes Skat«* (2000, s. 120). Sammenfattende skriver Haagenesen, at de tre familier af tal - de rationale, de irrationale og de transcendent tal - symboliserer henholdsvis det materielle, det åndelige og det guddommelige. Desuden er der ifølge Haagenesen flere transcendent tal, end der er tal i de to andre familier, selvom der er uendeligt mange af hver slags.

Ovennævnte påstande er interessante på flere måder.

1) Påstanden er forkert rent matematisk! For alle transcendent tal er irrationale. Altså kan der ikke være flere transcendent tal end irrationale tal.

2) De transcendent tal er guddommelige, skriver Haagenesen. I den anerkendte historie optræder de transcendent tal først i 1800-tallet, altså 5-600 år efter tempelherrene og den tids paradigme! Hvem er det, som kalder de transcendent tal for guddommelige?

Den bornholmske geometris sensationer

Haagensen mere end antyder, at tempelherreerne vidste, at tallet π er transcendent. Det kan man måske ikke udelukke, men hvorfor mener han, at de havde denne viden? Der er intet i Haagensens model over de bornholmske kirker, som bare antyder et svar på dette spørgsmål.

Det anføres endvidere, at Bornholms geometri »fortæller« om en sensationelt nøjagtig værdi for π , nemlig $\pi/3 = \sqrt{5/5+3/5}$. Udtrykket omtales som »den magiske formel, matematikere har søgt efter i århundreder« (2000, s. 136)! Problemet er bare, at den nævnte formel savner enhver form for matematisk begrundelse.

Der gøres et forsøg i »Bornholms mysterium« (1993a, s. 105). Ved hjælp af »vore dages gode kendskab til π « (1993a, s. 110 note 2) viser Haagensen, at en given cirkels omkreds »med tilnærmelse« er eksakt 4 gange så stor som et givet liniestykke. Hvem sagde cirkelns kvadratur?

Ud fra ovennævnte antagelse er det ikke vanskeligt at finde en tilnærmet værdi for π . Den anførte værdi er udmærket, men der er ikke antydningen af en argumentation for, at tempelherreerne kendte denne værdi. Den »magiske formels« nøjagtighed kan heller ikke vurderes, medmindre man kender resultatet i forvejen, og det tror jeg ikke, at tempelherreerne gjorde (men det gør Haagensen!). Desuden er den ovennævnte værdi ikke nær så nøjagtig som den kinesiske $\pi = 355/113$, og iøvrigt viste Archimedes (287-212 f.v.t.), hvorledes man kan bestemme π med den nøjagtighed, som man ønsker sig.

Haagensen og tempelherreernes geometri minder påfaldende om Euclids geometri. Tempelherreerne kunne konstruere præcis de samme figurer, som grækerne kunne, og disse simple figurer til og med 6-kanten er alle »sakrale«. Grækerne kunne imidlertid ikke konstruere den regulære 7-kant. De kunne ikke, men de vidste ikke, at det er umuligt!

Det vidste tempelherreerne tilsyneladende, men i modsætning til grækerne veg tempelherreerne ikke tilbage for tilnærmede konstruktioner. Grækerne havde kun foragt tilovers for denne holdning. Tilsvarende betragtninger gælder vedrørende problemet om vinklens tredeling.

I »Tempelherreernes Skat« (2000, s. 139ff) afslører Haagensen selve »edderkoppen« i Bornholms geometri. Edderkoppen er en tilnærmet konstruktion af en vinkel på 1° : »Hvis kendskab til geometri har været betragtet på linie med militære hemmeligheder - og det er der meget, der tyder på - så må denne geometriske hemmelighed have hørt til de allerstørste og bedst bevarede nogensinde - på linie med Anden Verdenskrigs hemmelighed om, hvordan man fremstiller en atombombe.« (2000, s. 141).

En tilnærmet konstruktion! Det kunne grækerne også. Da Ptholemæus havde brug for det, af astronomiske grunde, konstruerede han alle halv og heltallige vinkler fra $1/2^\circ$ til 360° .

Afslutning

Det forekommer ret søgt, at en simpel geometri, bygget op omkring nogle bornholmske kirker, skulle fortælle noget om transcendent tal, og om de klassiske problemer vedrørende cirkelns kvadratur og vinklens tredeling. Det er derfor helt nødvendigt, at Haagensen gør nærmere rede for, hvor disse forestillinger kommer fra.

Der er mere, der kan kommenteres, f. eks. Haagensens spekulationer omkring måleenheder. Men de ovennævnte eksempler må være nok til at vise, at Haagensens matematik er problematisk.

Bornholm og de baltiske korstog

Replik til Jes Wienberg

Af Erling Haagenzen

»The most beautiful thing we can experience is the mysterious. It is the source of all true art and science. He to whom this emotion is a stranger, who can no longer pause to wonder and stand rapt in awe, is as good as dead: his eyes are closed.«

- Albert Einstein ¹

I bøgerne »Bornholms Mysterium«, »Templerrernes Skat« og »The Templar's Secret Island« har jeg redegjort for en geometri, som synes at diktere placeringen dels af de fire bornholmske rundkirker dels yderligere mindst otte af de bornholmske middelalderkirker fra samme periode.

I artiklen »Mellem viden og vrøvl - Bornholms mystiske kirker« afviser Wienberg geometrien og de dermed forbundne hypoteser »fordi de helt savner grundlag«.²

Indledningsvis skal jeg derfor bekræfte, at hvis hypotesen om, at der eksisterer en overordnet geometri, der bestemmer placeringen af de bornholmske kirker, savner grundlag, så forsvinder dermed også behovet for en hypotese, der kan sætte sådan en overordnet planlægning ind i en historisk sammenhæng - og min hypotese om en forbindelse i middelalderen mellem Bornholm og indviede personer med hemmelig viden vil logisk skulle karakteriseres præcis som Wienberg gør det: Som vrøvl.

Derfor vil jeg her varmt takke professor Wienberg for - på trods af dette - i det hele taget at have taget emnet op og behandlet det. Det demonstrerer Wienbergs kærlighed til historien og sandheden, når han i det lys, og på trods af sin egen overbevisning, vil bruge ressourcer på at falsificere mine hypoteser, og det tjener ham til ære.

Udgangspunktet for Wienbergs afvisning er hans overbevisning om, at geometrien på

Bornholm ikke kan være udlagt bevidst. Han betvivler ikke eksistensen af den af mig fundne geometri. Men han mener at kunne sandsynliggøre, at denne geometri alene er opstået ved tilfældigheder.

Det er ganske forståeligt, at Wienberg når frem til denne overbevisning. Han påviser således korrekt, at der er et meget stort antal muligheder for geometriske kombinationer, når man har 15 kirker og dermed 15 punkter i landskabet at vælge imellem. Det er ikke unaturligt på den baggrund at få det indtryk, at alle slags geometriske figurer derfor kan opstå ved tilfældigheder.

Det lykkes imidlertid ikke for Wienberg at påvise, at det så også forholder sig sådan. Alene det, at der er mange kombinationsmuligheder, *beviser ikke*, at de af mig påviste geometriske forhold vil opstå rent tilfældigt - selv om man kunne fristes til at tro det.

Det er her, Wienberg (forståeligt) har draget en slutning, der i virkeligheden ikke er videnskabeligt belæg for.

Tværtimod er det efterfølgende blevet videnskabeligt dokumenteret, at sådanne forhold, som jeg påviser i min analyse af den bornholmske geometri mellem kirkerne, netop *ikke* opstår ved tilfældigheder: En statistisk analyse, lavet af professor Niels Lind, viser det overraskende resultat, at på trods af de mange kombinationsmuligheder er det for nogle af kirkernes vedkommende højst usandsynligt, at de er anbragt tilfældigt i landskabet. Og Lind siger: »Anyone with a reasonably open mind must accept Haagen's argument, that the alignments are not just random but in part deliberate«.³

Wienberg har altså ikke ret i, at den af mig påviste geometri opstår ved tilfældigheder.

Jeg er dog ikke upåvirket af Jes Wienberg og Jørn Schmidts kritik. Jeg har nu taget en række af de fremførte synspunkter til efter-

1 Ulam 1976, side 289.

2 Wienberg 2002.

3 Lind 2002.

retning og har derfor efterfølgende koncentreret mig om at argumentere alene ud fra geometrien mellem ni af de 15 middelalderkirker.⁴ Derved har jeg forladt alle argumenter, der indebærer π (pi), vinklens tredeling, konstruktionen af $1/9$ grad og det gyldne snit. Og bortset fra Christiansø, som er det væsentlige element i Linds analyse, er der ikke indført andre punkter end dem, kirkerne udpeger. Dermed har jeg forladt de faktorer, som kritiseres af Wienberg og Schmidt. Disse faktorer indgår *ikke*, når jeg, med stående udgangspunkt i Linds konklusion »*the alignments are not random but in part deliberate*«, kan fremlægge 14 *yderligere* argumenter for, hvorfor en geometri mellem ni af øens middelalderkirker og Christiansø ikke kan være tilfældig. På den baggrund kan der ikke længere være tvivl om, at den bornholmske kirkegeometri er bevidst udlagt - i det mindste for disse ni kirkers vedkommende.⁵

At der således eksisterer en bevidst og overordentlig nøjagtig udlagt geometri mellem ni bornholmske middelalderkirker fører direkte tilbage til et behov for at give en historisk forklaring på dette fænomen. Dermed bliver muligheden for en forbindelse i middelalderen mellem Bornholm og indviede personer med hemmelig viden ikke til »vrøvl« - men til en arbejdshypotese.

Ud fra Wienbergs argumenter skal vi i det følgende se på, om denne arbejdshypotese dermed er blevet enten falsificeret, usandsynliggjort - eller om der står sådanne argumenter tilbage, at hypotesen bør tages alvorlig.

Hypotesen om en mulig indflydelse fra tempelherreordenen opstod hos mig, da jeg prøvede at analysere, hvordan en så nøjagtig geometri kunne etableres på Bornholm i middelalderen. Mit udgangspunkt var, at teknikken til dette ikke som sådan er ukendt på dette tidspunkt af historien. Men det er ikke historisk dokumenteret, at denne teknik er kendt i dette område af verden på dette tidspunkt.⁶ Jeg spekulerede derfor over, om der netop i den periode, hvor kirkerne måtte være opført, kunne have været en eller anden vigtig kontakt mellem denne del af verden og de kulturer ved Middelhavet og Mellemøsten, hvor denne teknik er kendt. Og her kommer korstogsaktiviteterne naturligt ind i billedet. Netop i forbindelse med korstogene var der mulighed for kontakter mellem vores del af verden og den del af verden, hvor denne viden - i kulturer som den babyloniske, den ægyptiske og senere den græske - havde været kendt i årtusinder. Det næste spørgsmål var derfor: Kunne der have været en forbindelse mellem Bornholm og korstogsaktiviteter?

Jeg præsenterede min hypotese for nu afdøde professor i historie ved Københavns Universitet, Kai Hørby, og meget til min overraskelse afviste han ikke tanken, tværtimod. Han gjorde det klart for mig, at der havde været en lang række korstog i Baltikum i denne periode, og at det var hans opfattelse, at Bornholm måtte have spillet en eller anden rolle i den forbindelse.⁷ Han fortalte mig, at der i Riga under biskop Albert havde været en historieskriver ved navn Henrik (af Letland) - og han anbefalede mig desuden at læse den tyske historiker

4 Det er ikke nødvendigt at bevise, at der er geometri mellem alle 15 middelalderkirker. Det er tilstrækkeligt for den videre argumentation at sandsynliggøre »ud over rimelig tvivl«, at der er en bevidst anlagt geometri mellem flere af de bornholmske middelalderkirker, og det er derfor det, jeg har gjort. Det er dog min overbevisning, at der er en bevidst geometri mellem i alt 14 af de 15 middelalderkirker på Bornholm.

5 Haagensen 2002.

6 Og dog. Trelleborgs utrolig nøjagtige geometri beviser, at nøjagtig vinkelmåling og geometriske beregninger må have været kendt også i denne del af verden forud for kirkebyggeriet på Bornholm. (Nørlund 1948).

7 Kai Hørbys nøjagtige ord var, at det var hans opfattelse, at der på Bornholm måtte have været en eller anden form for mobilisering i forbindelse med korstogene.

Friedrich Benninghovens bog om sværdridderne i Riga.

Under dette videre arbejde blev hypotesen mere og mere velfunderet.

Det stod mig efterhånden klart, at selve planlægningen af korstogsaktiviteterne i Baltikum fandt sted så tidligt som under den danske ærkebiskop Eskils eksil i Bernhard af Clairvaux's kloster i Frankrig i perioden 1161 - 1167. I denne periode er Clairvaux centrum for stort set hele den intellektuelle del af den katolske kirke. Paven, Alexander III, er også i eksil og han vides at have opholdt sig i Bernhard af Clairvaux's kloster i dele af denne periode, hvor Eskil blandt andet bispevier en cisterciensermunk (Fulco) til Estlands første biskop - en handling, der efter Friedrich Benninghovens opfattelse kun kan betyde, at der planlægges en militær kristen mission i det hedenske Estland. Benninghoven skriver: »Nu skulle det det åbenbart være slut med den periode, hvor der praktiseredes lejlighedsmission ved brug af købmanskirker; vi kender ikke de enkelte grunde, men der blev nu planlagt et stort militært slag mod hedningerne i Estland«.⁸

Det interessante er, at den nyudnævnte biskop over Estland bliver underlagt den danske ærkebiskop Eskil.⁹ Det kan vel kun betyde, at det allerede på dette tidspunkt i planlægningen er bestemt, at det danske ærkebispesæde skal stå i spidsen for den militære aktion.

Samtidig blev jeg opmærksom på en artikel, skrevet af kunsthistorikeren Mette Wivel i Bornholmske Samlinger i 1989 med titlen: »Bornholms runde kirker og Tempelridderne«. Ud fra kirkernes arkitektur argumenterer Wivel ganske overbevisende for, at de fire bornholmske rundkirker kan være

opført af korsridder- og munkeordenen tempelherrerne.¹⁰

Vi ved, at tempelherrerne har endog meget stærk tilknytning til Bernhard af Clairvaux og hans kloster. Tempelherrerne - og deres stormester på dette tidspunkt, Bertrand de Blanchefort - var kendt for deres særdeles vel organiserede militære forsyninger til kampene i Det hellige Land. Et militært slag mod et land højt mod nord, der betyder en sørejse på over 1.000 kilometer, og hvor livsbetingelserne er betragteligt barskere end i Middelhavsområdet, stiller naturligvis ganske særlige og særdeles vigtige betingelser til forsyninger. Der skal ikke meget fantasi til at lægge to og to sammen og nå frem til den hypotese, at tempelherrerne har siddet med ved bordet i Clairvaux under planlægningen af de baltiske korstog - og at de bornholmske kirker er det synlige resultat af en minutøs plan for forsyninger til den hær, der skal undertvinge det hedenske Estland.

Ifølge den historiske kilde »Annales Ryenses« bestod kong Valdemars hær i 1219 under det afgørende slag mod Estland af 1.500 langskibe. Man regner traditionelt med mindst 20 mand per skib. Det giver en hær på 30.000 mand, hvilket også angives af flere historikere, selv om Benninghoven selv er stærkt skeptisk overfor, at hæren virkelig kan have været så stor.¹¹

Forestiller man sig, at hver mand har et forsyningsbehov på bare 1 kg om dagen, skal der hver dag skaffes 30 tons forsyninger til sådan en hær. Og selv om hæren »kun« skulle have været på 5.000 mand, vil det under alle omstændigheder betyde et forsyningsbehov på mindst 35 tons fødevarer om ugen. Samtidig er det klart, at man

8 Benninghoven 1965, side 16.

9 Det er Eskil, der bispevier Fulco (Benninghoven 1965, side 16), hvilket naturligvis må have haft Pavens godkendelse. Eskil må vel derefter betragtes som biskoppens nærmeste overordnede.

10 Wivel 1989.

11 Benninghoven 1965, side 156.

ikke kan forvente at hente større mængder forsyninger ved plyndringer, eftersom hæren ankommer til det fremmede i den tidlige sommer efter en meget lang og gold vinterperiode. Den lokale befolknings egne forsyninger er i forvejen små på grund af klimaet, og de må antages at være nedbragt til et absolut minimum på dette tidspunkt af året.

Kombinerer man tempelherrernes ry for organisering af forsyninger med den dokumenterede planlægning i Clairvaux, Bornholms strategiske placering på korstogsruten og Wivels iagttagelser, er resultatet ikke længere »vrøvl«, men derimod underbyggende fragmenter til hypotesen om, at tempelherreordenen kan have været medvirkende i forbindelsen med det bornholmske kirkebyggeri.

Tilbage står, at den hidtil accepterede datering af de bornholmske middelalderkirker falsificerer denne hypotese, idet en række af kirkerne hidtil er blevet anset for opført omkring 1150 - og så kan de jo ikke være resultat af planer, lagt i perioden 1161-1167.

Mine videre undersøgelser koncentrerede sig derfor om at undersøge, om denne datering er tilstrækkelig velfunderet, for i så fald er hypotesen skudt i sænk, og der ville ikke være grund til at beskæftige sig mere med disse teorier.

Her blev jeg klar over, at den accepterede datering tager udgangspunkt i en hypotese om, hvad kirkerne har været anvendt til - og ikke omvendt.

Man har hidtil antaget, at de befæstede kirker har været opført til beskyttelse af den civile befolkning, når først og fremmest venderne plyndrede på kysterne. Vendernes plyndringer ophørte med Valdemar I's erobring og ødelæggelse af Arkona i 1169. Ergo, siger dateringshypotesen, må kirkerne være opført før 1169.

Omvendt, hvis kirkerne er opført med det formål både at være kirke og beskyttede la-

gerrum for forsyninger til korstogsflåden, så må de være opført efter planlægningen af korstogene - det vil sige en eller flere af kirkerne kan *tidligst* være opført samtidig med Romakloster i 1164 - og byggeriet kan derefter være fortsat op i begyndelsen af 1200-tallet.

I princippet er den ene teori ikke mere rigtig end den anden, og den eksisterende, hidtil accepterede datering af kirkerne er altså ikke af en sådan beskaffenhed, at den i sig selv falsificerer hypotesen.

Dertil kommer så, at professor Jes Wienberg selv, i en artikel i Bornholmske Samlinger i 1968, gennemgår de bornholmske kirkers historie og gør sig til talsmand for, at kirkerne tilhører den sene halvdel af 1100- og begyndelsen af 1200-tallet. Samtidig understreger Wienberg, at kirkerne efter hans opfattelse ikke har været anvendt til forsvar for den lokale befolkning, men har været anvendt som »magasinkirker«, altså til opbevaring af fødevarer.¹²

Wienberg skriver videre:

»De bornholmske kirker må være opført som lokale »skatkamre«, hvor ærkesædet kunne samle og opbevare dets feudale indtægter, inden de blev udskibet for Lund eller omsat i handel.»¹³

Der er således ikke nogen forskel mellem min og Wienbergs hypotese, når det gælder kirkernes funktionelle anvendelse. Også Wienberg forudsætter (i den citerede tekst), at der er sket en overordnet planlægning af disse magasinkirker. Den eneste forskel er, at jeg peger på korstogsaktiviteter som den igangsættende faktor for dette specialiserede kirkebyggeri.

Og lad mig så understrege, at min hypotese *ikke*, som Wienberg skriver, forudsætter, at det er sværdridderne i Riga, der har opført de bornholmske kirker.

¹² Wienberg 1989, side 16-19.

¹³ Wienberg 1989, side 20.

Jeg ser etableringen af sværdridderne i Riga og det efterfølgende meget snævre samarbejde med den danske ærkebiskop og den danske konge som noget, der skal ses i lyset af de planer, der bliver lagt i Clairvaux i samarbejde med Eskil. Det er min egen tolkning, og det er samtidig min opfattelse, at dette betydningsfulde samarbejde mellem Valdemar II Sejr og sværdridderordenen er blevet delvis overset, når danske historikere omtaler hændelserne fra 1219. Men jeg vil gerne understrege, at det ikke er mig, der påstår, at der er lagt planer for erobringen af Estland i Clairvaux i perioden omkring 1164 i samarbejde med Eskil. Disse planer findes omtalt i førnævnte citat af den tyske historiker Friedrich Benninghoven, der er en af vore største nulevende eksperter på dette område. Og er der ikke blevet lagt sådanne planer, er det ikke mig, men Benninghoven, der tager fejl.

Men jeg antager ikke nødvendigvis, at det er sværdridderne, der har haft med kirkerne på Bornholm at gøre. Det er efter min opfattelse langt mere sandsynligt, at det er tempelherrernes egne strategier - legendariske eksperter i tilrettelæggelse af militære forsyninger - der har stået for planlægningen og opmålingen i et direkte samarbejde med det danske ærkebispesæde. Efter min opfattelse er det rimeligt at antage, at planlægningen og de første byggerier af forsyningslagre er udført i perioden fra 1164 til 1170, sådan at de første lagre har stået klar i Baltikum, da Pave Alexander III afleverer sit bidrag til aftalen i Clairvaux, nemlig korstogsproklamationen af 11. september 1171.

Det er i øvrigt ikke sikkert, de første lagre er opført på Bornholm. Der er ting, der tyder på at de første forsyningslagre bygges på Gotland - nemlig Gotlands berømte - og gådefulde - kastaler. Under et besøg på Gotland i sommeren 2001 havde jeg lejlighed til at tage disse ejendommelige bygningsværker i nærmere øjesyn [se fig. 1, 2 og 3 side 199] - og kunne konstatere en lang ræk-

ke arkitektoniske ligheder mellem de bornholmske middelalderkirker og disse kastaler. Den væsentligste forskel er, at de gotlandske kastaler er profane, selv om de er opført i umiddelbar nærhed af kirker. Kirkerne på Bornholm er som en sammensmeltning af de profane gotlandske kastaler og sakrale stenkirker, og det virker for mig som en fase, der er kommet umiddelbart efter, at de gotlandske kastaler er opført. Min hypotese er derfor, at de gotlandske kastaler er omkring et årti ældre end de ældste af de bornholmske kirker, men at deres formål har været det samme - nemlig at være forsyningslagre til de planlagte korstog mod Estland.

I sin argumentation for, at der ikke er noget mystisk ved de bornholmske kirker, skriver Wienberg:

»Fortsætter vi til Möre i Småland, altså landskabet langs Kalmarsund, og til Øland, finder vi ikke blot tre rundkirker, Borgholm, Hagby og Voxtorp, men talrige flerfunktionelle kirker med overhængede magasinrum. Og fortsætter vi til Gotland, finder vi overhængede magasiner i stenhuse såvel i Visby som på landet samt flere »kastaler« ved kirkerne. Kort sagt, følger vi middelalderens sejlruiter, der ikke bare krydsede havet i lige linjer, men fulgte kysterne og øerne, vil vi se bygninger, der minder om de bornholmske.«¹⁴

Det må stå klart for enhver, at Wienberg her netop beskriver den sejlroute, der har været mest sandsynlig for korstogsflåden mod Estland. Da Wienberg som tidligere citeret anser de bornholmske kirker som overordnet planlagte forsyningslagre til ærkebispens i Lund, er der ikke langt til at forestille sig, at hele korstogsruten således har været overordnet planlagt med forsyningslagre. Selvfølgelig har det stadig været ær-

¹⁴ Wienberg 2002.

kebiskoppens lagre, selv om de i første omgang skulle bruges til korstogsflåden.

Men hvad er så formålet med at lægge kirkerne på Bornholm sådan, at der er geometri mellem placeringerne?

Det enkle og simple svar på dette er, at nogen - og her sandsynligvis tempelherrens eller cisterciensernes ingeniører - var i gang med opmålinger og korttegning, formentlig ved hjælp af en teknik, de kan have tilegnet sig ved kontakten med de kulturer ved Middelhavet, for hvem matematik, geometri og landmåling ikke var ukendte begreber.

Men hvorfor så netop Bornholm?

Svaret er, at Bornholm synes at være et særdeles velvalgt øvelsesterræn på grund af topografien med øens langstrakte højdedryk og placeringen af Christiansø som ideel til pejlinger.¹⁵

Det er i al sin enkelhed den arbejdshypotese, der foreløbig kan bidrage med en logisk forklaring på den geometri, der *de facto* eksisterer mellem et antal af de bornholmske middelalderkirker.

Tilbage står, at Wienberg direkte bekræfter følgende væsentlige argumenter:

Rundkirkerne på Bornholm kan være inspireret af tempelherrens kirker. De kan tilhøre årtierne omkring år 1200. De kan have været anvendt som hvælvede magasiner i korstogene. »*Pave Alexander III, Tempelherrens stormester Bertrand de Blanchefort og ærkebiskop Eskil har antagelig truffet hinanden i Frankrig i 1160'erne*«. ¹⁶

Wienberg mener derimod, at der ikke skulle være vidnesbyrd overhovedet om, at strategien for de baltiske korstog blev planlagt i Clairvaux omkring år 1164.¹⁷ Men det er ikke rigtigt, for Benninghoven fortæller som tidligere omtalt, at et stort slag blev planlagt mod Estland på dette sted i denne

periode - og planlægger man et stort slag, så lægger man også en strategi.

Wienberg mener videre, det er uvirkeligt med en planlægning, der strækker 100 år frem. Men det er heller ikke nødvendigt med en planlægning, der rækker 100 år frem. Alexanders III's korstogsproklamation kommer 6-7 år efter disse planer er lagt - og der er fortløbende korstog mod Estland i hvert fald fra 1180'erne.¹⁸ At det så viser sig at komme til at vare omkring 50 år fra planlægningen, til Estland endelig erobres, gør efter min opfattelse ikke planerne uvirkelige.

Det er heller ikke nødvendigt for planernes udførelse, at Lübeck er på danske hænder, sådan som Wienberg hævder. Men det er klart en fordel for planerne, da det sker - og det er måske også en interessant detalje ved historien om Danmark og Lübeck.

Wienberg nævner dels, at klippekompasset på Christiansø har paralleller andre steder, hvor de kan dateres til 1500-1800-årene, og dels at øens tidligere navn »*Kirkholmen*« ikke kan belægges længere tilbage end 1676.¹⁹

Jeg har hæftet mig ved, at klippekompasset var netop i det punkt på Christiansø, hvor to kirkelinier skærer hinanden. Dette særlige kompas angives at have været »*af stor vidde*«. ²⁰

Jeg har ikke nærmere undersøgt de af Wienberg nævnte klippekompas - bortset fra et, som jeg har besøgt på øen Kõkar (Finland). Dette kompas er højst 30 - 40 cm i diameter og kan næppe kaldes »*af stor vidde*«.

Selv om navnet »*Kirkholmen*« ikke har belæg længere tilbage end 1676, så er det væsentlige, at der endnu i 1676 ingen kirke

15 Haagensen 2002.

16 Wienberg 2002.

17 Wienberg 2002.

18 Benninghoven 1965, side 18. Kai Hørby har overfor mig givet udtryk for, at der efter hans opfattelse havde været langt flere korstog, end kilderne nævner. Han mente, at det sandsynligvis var en årlig begivenhed i en længere periode.

19 Wienberg 2002.

20 *Protocol over de igiennem Soetatens Krigscancellie udfærdigede Kongelige Expeditioner*; 13. maj 1756.

var på Christiansø²¹ - og dertil kan navnet vel have en længere tradition, end der er skriftligt belæg for? Men jeg skal understrege, at der er ingen af de to argumenter, der er hverken væsentlige eller afgørende for hypotesen.

Til gengæld har Wienberg ret i, at jeg har lavet et par historiske faktafejl, blandt andet ved at kalde to svenske cistercienserklostre for danske og ved at forveksle Knud den Hellige med Knud den Store, og det beklager jeg naturligvis og er taknemlig for belæringen, selv om jeg må understrege, at denne heller ikke har væsentlig indflydelse på argumentationen, hvilket Wienberg også medgiver.

Wienberg gør videre opmærksom på, at jeg har blandet de to slægter Hvide og Trugot sammen. Eskil tilhører Trugotslægten ligesom Danmarks første ærkebiskop Asser, mens de følgende danske ærkebisper Absalon, Anders Sunesen, Jens Grand og Jacob Erlandsen alle er af Hvideslægten.²²

Vi ved dog, at betydningsfulde slægter gifter sig ind i hinanden - og da vi træffer navnet Asser (Sasser) flere gange både hos Hviderne og hos Trugot, er det ikke helt utænkeligt, at de er i familie. Der er også direkte eksempler på giftermål mellem de to slægter, således gifter Ulf af Hvideslægten sig med Una, søster til Asser af Trugotslægten.²³ Mere betydningsfuldt er det, at ifølge Marianne Johansen og Helle Halding kan Absalons mor Inge være af Trugotslægten - og også Saxo nævner et slægtskab, der sætter Eskil direkte i familie med Absalon.²⁴

Det er i øvrigt allerede Saxo, der bruger navnet Hvide om slægten - så navnet har således været anvendt om slægten længe før 1500-årene, også selv om Wienberg har ret

i, at vi ikke har kendskab til, at slægten selv brugte denne betegnelse.

Et af de væsentlige kritiske argumenter, Wienberg fremfører, er når han hævder, at jeg bevidst undviger risikoen for at blive falsificeret. Men ovenstående giver en lang række eksempler, hvor min hypotese har haft stor risiko for at blive falsificeret, men altså ikke er blevet det, så her har Wienberg ikke ret.

Jeg skal desuden fremhæve, at jeg stillede op til offentlighedens direkte kontrol af min hypotese om, at der gemmer sig et gravkammer eller en krypt under gulvet i Østerlars kirke. Geologer fra Falkenberg Rådgivende Geologer A/S, Lyngø, kunne efterfølgende bekræfte, at der er et kammer, enten tomt eller opfyldt med et andet materiale, og at georadaren har afsløret, hvad geologerne kalder »menneskelige aktiviteter« ned til en dybde af 12 meter under gulvet i Østerlars kirke.

Wienberg hævder, at heller ikke dette går at undersøge konkret. Men det er ikke rigtigt. En supplerende, mere omfattende undersøgelse med georadar og tilsvarende instrumenter vil minutøst kunne afsløre i detaljer, hvor og hvad der gemmer sig under kirkegulvet - og ud fra en vurdering vil det herefter for eksempel kunne lade sig gøre at grave sig ind til det udefra - uden at bryde kirkegulvet op.

Jeg skal dog med det samme sige, at jeg ikke tror, det hverken er den Hellige Gral eller Pagtens Ark. Derimod kunne der være genstande, der kan bekræfte hypotesen om kirkens tilknytning til korstogsaktiviteterne.

Men der er andre faktorer, som med letthed vil kunne falsificere hypotesen om stenkirkerens tilknytning til geometri og tempelherrer.

Der gemmer sig for eksempel endnu følgende interessante spørgsmål: Hvor er de trækirker, der må have eksisteret, før de særlige stenkirker blev opført?

21 Christiansø's første kirke blev indrettet i Store Tårn, bygget i 1684.

22 Johansen og Halding 2001, side 26, og slægtstavle side 144-145.

23 Johansen og Halding 2001, side 27.

24 Johansen og Halding 2001, side 162, note 14.



Disse billeder forestiller kastalen ved Sudre på Gotlands sydligste pynt. Kastalen ligger midt på pynten ca. 2 kilometer fra kysten, og fra kastalens flade tag kan man overskue ca. 280 grader af havets horisont. Den er godt 12 meter høj og i tre stokværk. Den ydre diameter er 11,5 meter, mens den indre diameter kun er 6,5 meter²⁵. Det betyder, at kastalens stokværk er hvælvet, uden det har været nødvendigt med støttepille(r). Hvælvet minder i detaljer om den måde, Østerlars Kirkes hule midterpille er hvælvet. Som i de bornholmske kirker løber trappen til de øvre stokværk inde i muren. Trappens afslutning ved det flade tag er så identisk med den tilsvarende afslutning på trappen i Østerlars, at det på detaljerne ikke er muligt at se forskel på de to trapper. Gotland har haft mindst 15 og muligvis op til 19 kastaler, heraf fire runde²⁶. Som tilfældet er med middelalderkirkerne på Bornholm, ligger de gotlandske kastaler ca. 2 kilometer fra kysten med gode observationsmuligheder.



25 H. Geijer, 1993.

26 Göran Svensson 1994, side 6.

Hvis det kan påvises, at der ligger en ældre trækirke under eller i umiddelbar nærhed af flere af de 15 bornholmske middelalderkirker - så ville det umiddelbart forklare, hvorfor stenkirken er opført, hvor den er. Det ville i givet fald betyde, at den fundne geometriske plan for kirkernes placering ikke kunne være udtænkt som hypotesen antager, og forbindelsen til tempelherrerne ville være utænkelig.

Indtil videre har man imidlertid ikke fundet trækirker i forbindelse med stenkirkerne - heller ikke da man nedbrød og fjernede kirkerne Klemensker, Vestermarie, Østermarie og Rø. Man har heller ikke fundet spor af tidlige trækirker andre steder på Bornholm, men fundet af flere tidlige kristne kirkegårde, for eksempel Grødby og Munkegård,²⁷ langt fra de specielle stenkirker er foreløbig medvirkende til at underbygge hypotesen om en afgørende ny placering af kirkerne i forbindelse med deres opførelse.

Det er dog min opfattelse, at der kan gemme sig rester af en ældre trækirke i eller ved Peders Kirke og i eller ved Å Kirke. Et sådant fund ville ikke falsificere teorien - tvært imod ville argumenterne for geometrien blive forstærket gennem fundet af ældre trækirker på disse og kun disse steder.

De nyeste undersøgelser af geometrien synes at pege på, at den *eneste* af de bornholmske middelalderkirker, der ikke kan placeres i det overordnede geometriske system, er Peders Kirke. Det ville derfor være logisk, hvis det viser sig, at netop denne kirke er opført, hvor der tidligere har ligget en trækirke.

Derimod synes geometrien at tage hensyn til, at Å Kirke ligger, hvor den ligger. Geometrien dikterer ikke Å Kirkes placering, sådan som det er tilfældet med de øvrige kirker, men gennem placeringen af Øster-

marie kirke inddrages Å Kirke i geometrien. Det synes altså, som om dele af geometrien er udviklet ud fra, at Å Kirke ligger der, hvor den ligger, og der kan derfor godt have ligget en ældre kirke på dette sted.

Det vil føre for vidt at komme ind på detaljerne omkring dette i denne artikel, men jeg nævner det som et eksempel på forudsigelser, der senere vil kunne bekræftes.

Wienberg nævner også det udprægede fravær af kilder som et vigtigt argument mod min hypotese. Blandt andet fremhæver Wienberg, at der ingen vidnesbyrd findes om så meget som et eneste besøg af en sværdridder eller en cistercienser på øen.²⁸

Dertil er at sige, at det naturligvis er en svaghed. Men der findes i det hele taget ingen kilder, der fortæller, hvem der byggede de bornholmske middelalderkirker, og hvorfor de gjorde det. Wienberg har selv fremsat en hypotese om, at kirkerne er opført som magasiner for ærkebispesædet i Lund. Man kan med samme ret spørge, hvor er kilderne til denne hypotese?

I fravær af kilder er det historisk legitimt at bygge på de øvrige argumenter, der måtte findes - og det er præcis, hvad jeg har gjort.

Ud fra ovenstående må min konklusion blive, at Wienberg med sine argumenter hverken har falsificeret eller usandsynliggjort min hypotese, og at den derfor endnu bør regnes som en legitim arbejdshypotese til en historisk forklaring på kirkernes arkitektur, formål og deres bemærkelsesværdige geometriske relationer.

27 Wienberg 1989, note 11.

28 Wienberg 2002.

Henvisninger:

- Benninghoven, Friedrich: *Der schwerritterorden - Militia Christi in Livonia*, Göttingen 1965.
- Geijer, H.: *Kastal på Gotland*, Uppsats i Påbyggnadskurs i Arkæologi vid Stockholms Universitet H.T. 1993.
- Haagensen, Erling og Lincoln, Henry: *The Templar's Secret Island*, Windrush 2000.
- Haagensen, Erling: *Bornholms Mysterium*, Bogan 1993.
- Haagensen, Erling: *Kirker, geometri og statistik. META. Medeltids-arkæologisk tidsskrift 2002: 2.* Lund 2002a.
- Haagensen, Erling: *Tempelherrernes Skat*, Bogan 2000.
- Johansen, Marianne og Halding, Helle: *Thi de var af stor slægt*, Skippershoved 2001.
- Lind, Niels: *On the Alignments of Bornholm's Medieval Churches. META. Medeltidsarkæologisk tidsskrift 2002: 2.* Lund 2002.
- Nørlund, Poul, *Trelleborg*, København 1948.
- Svensson, Göran: *Gotlands Kastaler, välforsvarada packhus vid kustens handelsgårdar*, Uppsats fördjupningskurs i arkeologi, Stockholm Universitet VT 1994.
- Ulam, S.M: *Adventures of a Mathematician*, New York 1976.
- Wienberg, Jes: *Bornholms kirker i den ældre middelalder*, *Bornholmske Samlinger* 1989.
- Wienberg, Jes: *Mellem viden og vrøvl - Bornholms mystiske kirker*, *Bornholmske Samlinger* 2002.
- Wivel, Mette: *Bornholms runde kirker og Tempelridderne*, *Bornholmske Samlinger* 1989.

Middelalderen uden mystik

Replik til Erling Haagensen

Af Jes Wienberg

»Der er tre slags løgne: løgne, forbandede løgne og statistik.«

(Mark Twain)

Bornholms mysterier og skatte? Den hellige Gral, Pagtens Ark, linjen til Rennes-le-Château (og Jerusalem?), udregningen af π (pi), vinklens tredeling, konstruktionen af $1/9$ grad og det gyldne snit - alle disse bornholmske mysterier har Erling Haagensen nu opgivet. Men endnu står hans spekulative korthus.¹

Den hellige geometri på Bornholm skabt af tempelherrerne fastholdes som et videnskabeligt faktum. Haagensen mener ikke, at det i min kritik er lykkedes mig at falsificere hans idéer. Han henviser til en statistisk analyse af Niels Lund, der skulle have vist, at det ikke kan være en tilfældighed, at kirkelinjerne Klemensker-Rø og Nylarsker-Østerlarsker mødes netop ude på Christiansø. Analysen er imidlertid hverken matematisk eller historisk overbevisende.² To linjers træf på Christiansø kan ikke bevise eller sandsynliggøre resten af Haagensens vidtløftige ræsonnement. Det kan ikke sandsynliggøre alle de punkter, linjer, vinkler og afstande, der mere eller mindre begribeligt skulle udgøre den bornholmske geometri. Og det kan slet ikke sandsynliggøre, at geometrien var hellig, at tempelherrerne var involverede, eller at Østerlars skulle skjule en skat.

Ja, det er korrekt, at jeg ikke betvivler eksistensen af en geometri, men jeg mener, at den ikke tilhører middelalderen. Den hellige geometris skaber er Erling Haagensen og hans computer. Skabelsestiden er således ikke 1100-årene, men 1990'erne.

Tanken om en nøjagtig opmåling, med en

bevidst lokalisering af kirkerne i forhold til hinanden og Christiansø, er helt usandsynlig. Motivet for det besværlige arbejde med geometrien savnes nu, hvor historien om π , vinklens tredeling og $1/9$'s grad er opgivet. Haagensen reducerer den fantastiske historie om den hellige og hemmelige geometri til et tidsfordriv for tempelherrerne eller cisterciensernes ingeniører. Bornholm bliver blot »et særdeles velvalgt øvelsesterræn på grund af topografien«.

Hvad middelalderen og senere epoker evnede af opmålinger fremgår med afslørende tydelighed af alle gamle kort over Bornholm, hvor landets konturer er misforståede. Se blot Peder Hansen Resens kort fra ca. 1680, som pryder bagsiden af folieværket »Bornholms gamle kirker«.³

Da kilder savnes, henviser Haagensen nu til autoriteter for at belægge centrale dele i sin historie: Bornholms rolle i korstogene ved Østersøen belægges med en udtalelse af afdøde Kai Hørby. Og mødet i 1164, hvor korstogene ved Østersøen skulle være blevet planlagt, ændres til en antagelse om et møde engang årene 1161-67 med henvisning til en formulering hos Friederich Benninghoven.

Haagensen udvider så sine tanker om korstogene til Gotland. De fritstående tårne eller »kastaler« på Gotland skulle have kunnet fungere som magasiner i korstogene, og efter hans opfattelse (»Min hypotese er derfor...«) skulle de være ca. 10 år tidligere end de ældste kirker på Bornholm.

At Gotland var vigtig i korstogene til Baltikum er en gammel og velkendt sandhed. Men det er mærkeligt, at Haagensen formulerer en hypotese om tårnenes alder, når han allerede er bekendt med, at to af

1 Erling Haagensens tanker om Bornholms hellige geometri og meget andet er trykt i Haagensen 1993 og 2000. Indlæggene i debatten er foreløbig at finde ikke blot i *Bornholmske Samlinger*, men også i *META* og *Folkvett*: Wienberg 2001, 2002a, 2002b, Haagensen 2002a, 2002b, Lind 2002 og Jerkert 2002.

2 Jerkert 2002; Wienberg 2002a.

3 Knudsen 1999 bagsiden. Om udviklingen af opmålingsteknikker se Pade 1976.

dem er eksakt daterede med hjælp af dendrokronologi: Krudttårnet i Visby blev opført i 1160-61, og tårnet i Gammelgarn i 1211.⁴

Jeg vil sammenfatte situationen idag på følgende måde: Vi ved ikke med rimelig sikkerhed, hvornår de bornholmske kirker blev opført, hvem som opførte dem, hvorfor de ligger, hvor de gør, hvorfor flere har overhævede stokværk, og hvorfor nogle blev befæstet. Vi ved ikke, hvem eller hvad som blev beskyttet i kirkerne, eller mod hvem det skete.

Uvisheden gør ikke de bornholmske kirker mere mystiske end så mange andre middelalderkirker. I de fleste tilfælde kan romanske kirker kun dateres indenfor en 50- eller endog 100-års periode. Men den mærkelige arkitektur og uvisheden gør unægtelig de bornholmske kirker spændende at besøge og fantasere om. Kirkerne indbyder til funderinger, spekulationer og rene skipperskrøner.

Erling Haagensen har skrevet en underholdende skrøne, der har fået mange læsere. Haagensen er tydeligvis inspireret af fire tekster, som udkom tilbage i 1980'erne: Michael Baigent, Richard Leigh og Henry Lincoln udgav i 1982 »*Det hellige blod og den hellige gral*«, hvor tempelherrerne og gralen sammenføres i en eventyrlig historie med centrum i Rennes-le-Château i Frankrig.⁵ Kartografen David Wood tillægger i »*Genesis*« fra 1985 sine »fund« af hellige geometriske figurer.⁶ Kunsthistorikeren Mette Wivel skrev i *Bornholmske Samlinger 1989* om, at Østerlars kunne efterligne tempelherrerernes mangelkantede kirke i Tomar i Portugal med ærkebiskop Eskil som formidler.⁷ Og selv skrev jeg i samme årbog,

at rundkirkerne måske kunne tilhøre tiden efter ca. 1200. Jeg foreslog flere forskellige tolkninger, her imellem følgende, som jeg vil citere: »*Ærkebiskop Absalon og efterfølgeren Anders Sunesen spillede en vigtig og personlig rolle i den kortvarige danske ekspansion i Østersøområdet. Det er derfor muligt, at Bornholm havde en fremskudt position som forsyningsbase. Ledingsflåden kan på vejen til Finland, Øsel og Estland have lagt ind til Bornholm for at modtage proviant og betaling af ærkesædets besiddelser og indtægter. Hvis øens magasinkirker på denne måde havde en direkte funktion i kampagnerne mod øst, er det helt forståeligt, at de måtte befæstes mod hedenske angreb.*«⁸ Nogen overordnet planlægning har jeg dog ikke forudsat.

Så jo da, jeg mener, at korstogene er vigtige for at forstå kirkerne på Bornholm, ved Kalmarsund (i Møre og på Øland) og på Gotland, altså langs sejlruten til Estland.⁹ Og lad det være Erling Haagensens fortjeneste at have fremhævet korstogenes betydning for Bornholm mere energisk end nogen anden. Men der behøves ingen mysterier eller skatte, ingen tempelherrer eller hellig geometri for at løse gåderne.

Diskussionen ville vinde ved flere fakta og færre spekulationer. Og lad os få alle kortene på bordet. Haagensen kunne således gerne berette om, hvordan folk med metal-detektor på hans initiativ forgæves har ledt efter skatten oppe på Rytterknægten.

På sin hjemmeside og i denne årbog redogør Haagensen for sine undersøgelser med georadar i Østerlars kirke.¹⁰ Som tidligere skrevet finder jeg det ikke realistisk hverken antikvarisk eller teknisk med en udgravning til 12 m's dybde under koret i Østerlars for

4 Wienberg 2000b med yderligere henvisninger.

5 Baigent m. fl. 1991.

6 Wood 1985.

7 Wivel 1989.

8 Wienberg 1989, især s. 14ff; citat s. 23.

9 Wienberg 2000a mere alment om de såkaldte flerfunktionelle kirker og deres rolle i korstogene ved Østersøen.

10 Hjemmesiden findes på adressen: www.merling.dk (»På skattejagt med Erling Haagensen«).

at finde et eventuelt gravkammer eller en krypt. Tænk bare på risikoen for en sammenstyrtning. Heller ikke fra ydersiden er det realistisk med tanke på alle begravelserne på kirkegården.

Som Haagensen selv påpeger, ville forekomsten af ældre trækirker på samme plads som stenkirkerne falsificere hypotesen om, at kirkernes lokalisering skulle være bestemt af en hellig geometri. Haagensen erindrer dog om, at ingen trækirker blev fundet, da kirkerne i Klemensker, Rø, Vestermarie og Østermarie blev nedrevet i 1880'erne. Men det kunne da heller ikke forventes. Ældre trækirker ville eventuelt efterlade spor i jorden af stolpehuller og væggrøfter. Og vi skal helt op i 1950'erne, før end en tidlig generation af trækirker kunne iagttages ved arkæologiske undersøgelser i kirkegulvene.¹¹

En anden konkret vej frem, hvor jeg selv gerne bidrager, er dendrokronologiske dateringer af de bornholmske kirker og klokkehuse. Nylig kunne tømmer indmuret i romansk murværk påvises på flere steder i både Nyker og Olsker. Her findes altså hidtil oversete muligheder for mere præcist at datere Bornholms middelalderkirker.¹²

Henvisninger

- Baigent, Michael & Leigh, Richard & Lincoln, Henry: *Det hellige blod og den hellige Gral. Mysteriet om Tempelherrerne og Jesu efterkommere*. Lyngby 1991. (1 udg. London 1982)
- Haagensen, Erling: *Bornholms mysterium. På sporet af Tempelherrerens hemmelighed og den glemte videnskab*. Lyngby 1993.
- Haagensen, Erling: *Tempelherrerens Skat*. Lyngby 2000.
- Haagensen, Erling: *Kirker, geometri og statistik. META. Medeltidsarkeologisk tidsskrift 2002: 2*. Lund 2002a. S. 56-68.
- Haagensen, Erling: *Bornholm og de baltiske korstog. Bornholmske Samlinger 2002*. Rønne 2002b.
- Jerkert, Jesper: *Bayesiansk forvirring. META. Medeltidsarkeologisk tidsskrift 2002: 3*. Lund 2002.
- Knudsen, Ann Vibeke: *Bornholms gamle kirker*. Rønne 1999.
- Lind, Niels: *On the Alignments of Bornholm's Medieval Churches. META. Medeltidsarkeologisk tidsskrift 2002: 2*. Lund 2002. S. 49-55.
- Møller, Elna & Olsen, Olaf: *Danske trækirker. Nationalmuseets Arbejdsmark 1961*. København. S. 35-58.
- Pade, Erling: *Milevognen og andre ældre opmålings-systemer: en kulturhistorisk skitse*. København 1976.
- Wienberg, Jes: *Bornholms kirker i den ældre middelalder. Bornholmske Samlinger II Række, 3 Bind*. Rønne 1989. S. 9-28. (Først trykt i *Hikuin 12*. Højbjerg 1986. S. 45-66.)
- Wienberg, Jes: *Fæstninger, magasiner og symboler - Østersøens flertydige kirker. META. Medeltidsarkeologisk tidsskrift 2000: 4*. Lund 2000a. S. 26-58.
- Wienberg, Jes: *Gotlands guldålder - kyrkor, konjunkturer och korståg. Gotländskt Arkiv 2000. Meddelanden från Föreningen Gotlands fornvänner. Årg. 72*. Visby 2000b. S. 69-84. (Også trykt i *Från stad till land. En medeltidsarkeologisk resa tillägnad Hans Andersson*. (Red.) Anders Andrén & Lars Ersgård & Jes Wienberg. Lund Studies in Medieval Archaeology 29. Lund 2001. S. 229-240.)
- Wienberg, Jes: *Arkæologi, pseudoarkæologi og sakral topografi. META. Medeltidsarkeologisk tidsskrift 2001: 4*. Lund 2001. S. 3-31. (Også trykt forkortet og oversat til svensk i *Folkvett: organ för Vetenskap och folkbildning 2002: 3*. Stockholm 2002.)
- Wienberg, Jes: *Kirker, geometri og vrøvl. META. Medeltidsarkeologisk tidsskrift 2002: 3*. Lund 2002a.
- Wienberg, Jes: *Mellem viden og vrøvl - Bornholms mystiske kirker. Bornholmske Samlinger 2002*. Rønne 2002b.
- Wivel, Mette: *Bornholms runde kirker og tempelridderne. En undersøgelse af de typologiske forudsætninger for kirkerne. Bornholmske Samlinger II Række, 3 Bind*. Rønne 1989. S. 49-63.
- Wood, David: *Genesis. The First Book of Revelations*. Tunbridge Wells 1985.

¹¹ Jfr. Møller & Olsen 1961.

¹² En første og hastig undersøgelse af muligheden for at finde anvendbar tømmer i de bornholmske kirker blev gennemført af arkitekten Niels-Holger Larsen, arkæologen Finn Ole Sonne Nielsen og forfatteren til denne artikel middelalderarkæologen Jes Wienberg i april 2002. En ny undersøgelse gennemføres i september 2002.

Middelalderen med mystik

Duplik til Jes Wienberg

Af Erling Haagensen

»At rejse nye spørgsmål, nye muligheder, at betragte gamle problemer fra en ny side kræver skabende fantasi og markerer de virkelige fremskridt i videnskaben«.

- Albert Einstein

Jes Wienberg har tilsyneladende ikke meget tilovers for statistik - og han indrømmer, at han som lægmand ikke forstår professor Nils Linds analyse¹. Alligevel har Jes Wienberg en personlig mening om statistik og geometri, som han fastholder - nemlig at han har demonstreret, at den geometri, jeg har påvist mellem kirkerne på Bornholm, vil opstå ved tilfældigheder² - dette nu på trods af videnskabelige kendsgerninger, som påviser det modsatte³.

Men for en sikkerheds skyld har Wienberg alligevel en indrømmelse: Hvis det nu trods alt skulle vise sig, at det er »almost certain« at fire af de 15 middelalderkirker er bevidst anlagt, så de udpeger Christiansø, sådan som professor Lind påviser⁴, så mener Wienberg, at to liniers (omhyggeligt planlagte) træf på Christiansø ikke kan bevise eller sandsynliggøre »resten af Haagensen vidtløftige ræsonnement«.⁵

Jo, det kan lige netop sandsynliggøre mit ræsonnement, fordi jeg desuden påviser, hvorfor linierne træffes på Christiansø. Jeg fremlægger 14 argumenter⁶, der alle viser, hvorfor Christiansø er en logisk, naturlig - og ikke mindst nødvendig - del af den bornholmske kirkegeometri, som ud over de fire kirker, der udpeger Christiansø, yderligere omfatter mindst fem af øens middelalderkirker med øens største rundkirke, Østerlars, som det logiske centrum.

Jes Wienberg holder fast i, at selv om geometrien trods alt eksisterer, så »er den helli-

*ge geometris skaber Erling Haagensen og hans computer«.*⁷

For det første har jeg aldrig brugt en computer i denne forbindelse, hvilket Wienberg er klar over. Da jeg startede med at regne på geometrien i slutningen af 1980'erne, brugte jeg en almindelig lommeregner, og jeg har i »Bornholms Mysterium« oplyst, hvilken type lommeregner, der er brugt til beregningerne⁸. Jeg har fortsat med at bruge lommeregner. Og når det har kunnet lade sig gøre uden computer, er det *netop fordi geometrien ikke skyldes tilfældige kombinationer*. Jeg har ikke undersøgt 120 linier og 1.680 vinkler med henblik på at finde et tilfældigt liniestykke med et bestemt mål eller en vinkel, der tilfældigvis er 30 grader⁹. Det har jeg slet ikke haft hverken tid eller tålmodighed til, og det har heller ikke været nødvendigt. I det øjeblik, man finder det rigtige hjørne af geometrien - det vil sige, i det øjeblik man forstår hensigten med den indbyrdes geometriske placering af de fire bornholmske rundkirker - så folder geometrien sig ud af sig selv. Den ene kirkes placering leder logisk til den næste kirkes placering, og én efter én falder kirkerne på plads i den geometri, der udfolder sig med Østerlars kirke som centrum og liniestykket Østerlars-Nylars som skabende enhed. Wienberg har ret i, at man ved brug af computer formentlig vil kunne finde fortænkte geometriske konstellationer i snart sagt hvad som helst. Men jeg må skuffe Wienberg med, at en computer ikke er nødvendig her - geometrien på Bornholm udmærker sig netop ved at udfolde sig fuldstændig logisk for ens undrende øjne, i samme øjeblik man seriøst begynder at undersøge den. Det er denne »logiske kongruens«, der fjerner enhver tvivl om, at geometrien skulle være opstået ved tilfældigheder.

For det andet udpeger geometrien for ek-

1 Wienberg 2002a.

2 Wienberg 2002c.

3 & 4 Lind 2002.

5 Wienberg 2002c.

6 Haagensen 2002a.

7 Wienberg 2002c.

8 Haagensen 1993, side 176.

9 Wienberg 2002b

sempel med 100 procents nøjagtighed placeringen af en af øens nu nedbrudte kirker (Vestermarie) i stedet for den nuværende kirke. Det er en detalje, jeg ikke kunne have forudset, fordi jeg og alle andre havde den formodning, at den nuværende kirke ligger præcis oven på den oprindelige kirke. Ifølge den geometriske plan, som Wienberg hævder jeg selv har skabt, ser det ud, som om hensigten har været at placere Vestermarie kirke på diagonalen i den indskrevne ligesidede sekskant - en figur, der desuden bestemmes af Østerlars, Nylars, Rutsker og Ols kirkes placeringer - således at der i alt indgår fem af øens middelalderkirker i denne figur. Det vil i praksis sige, at vinklen mellem Nylars-Vestermarie og Nylars-Østerlars burde være 30 grader. Desuden ser det ud, som om kirken er bestemt til at ligge således på diagonalen, at afstanden fra sekskantens spids (Nylars kirke) skal være en fjerdedel af den skabende enhed (det vil sige en fjerdedel af afstanden Østerlars-Nylars).

Da jeg med lommeregneren regnede på dette, viste det sig, at vinklen Nylars-Vestermarie og Nylars-Østerlars (kirkespir til kirkespir) er 30,57 grader¹⁰. Med en afvigelse på 0,57 grader er afvigelsen tre gange større end nogen anden vinkelafvigelse noget andet sted i hele geometrien! Men der er optisk sigt mellem Nylars og Vestermarie, og afstanden mellem de to kirker er kun godt tre kilometer, hvor afstandene andre steder i systemet er mellem 20 og 30 kilometer. Så hvis det geometriske system er bevidst anlagt, så burde vinklen høre til blandt de mest nøjagtige i hele systemet - og ikke være langt den mest unøjagtige. Det fik mig til at undersøge, om den nuværende Vestermarie kirke - som hidtil antaget - er anbragt nøjagtig oven på den oprindelige middelalderkirke.

Det viser sig at kunne dokumenteres, hvor den gamle kirke har ligget - og det viser sig, at det punkt, der opfylder de opstillede geo-

metriske forudsætninger, ligger præcis i alteret på den gamle kirke¹¹. Dette bliver dermed et overbevisende indicium for, at Wienberg ikke kan have ret, når han hævder, at geometrien er skabt af mig.

Wienberg fortsætter med sin påstand, at en nøjagtig opmåling med en bevidst lokalisering af kirkerne i forhold til hinanden og Christiansø er helt usandsynlig¹².

Men jeg har skitseret, hvordan geometrien i praksis kan være udmålt - og jeg har påvist, at der endnu i det bornholmske landskab synes at befinde sig tydelige efterladenskaber af denne opmåling i form af nærmere bestemte bavnehøje¹³. Det er naturligvis ikke nødvendigt hverken at genopfinde eller slæbe en milevogn over bakke og dal og åbent vand, sådan som Wienberg hævder¹⁴. Der er visse høje og baver i området tæt ved Sorte Muld, som jeg mener er rester af de første opmålinger, som således kan udføres på fladt terræn med målestok eller kæder - og resten af målingerne kan udføres ved hjælp af trigonometri og pejlinger, hvor Christiansø indgår som et meget væsentligt element¹⁵.

Wienberg hævder, at sådanne trigonometriske beregninger ikke kunne være udført af datidens mennesker, fordi de ikke havde den nødvendige viden¹⁶. Men deri tager han beviseligt fejl.

De ni oprindelige stiftere af tempelherreordenen tilbragte de første ni år af ordenens historie i Jerusalem. Det kan ikke udelukkes, at de i den periode kan have tilegnet sig arabisk videnskab, som på det tidspunkt har en lang tradition og et meget højt stade, hvilket der her skal fremhæves fire eksempler på:

I: Astronomen og matematikeren *Al-Bat-tani* (kaldet Albategnius af de europæiske oversættere) opstiller i perioden 877 - 929

11 Haagensen 2000, side 118.

12 Wienberg 2002c.

13 Haagensen 2002a.

14 Wienberg 2002b.

15 Haagensen 2002a.

16 Wienberg 2002c.

10 Haagensen 1993, side 180.

formler og tabeller for trigonometriske beregninger, sådan som vi bruger dem i dag. Al-Battani var blandt andet i stand til at beregne årets længde til 365 dage, 5 timer, 46 minutter og 24 sekunder, hvilket kun afviger med to minutter fra den seneste beregning. (Det såkaldt tropiske års længde varierer en smule år for år, men middellængden er i dag beregnet til 365 dage, 5 timer, 48 minutter og 45,18740 sekunder.) Al-Battanis udregning findes i hans bog med den latinske titel »*De Scientia Stellarum - De Numeris Stellarum et motibus*«. Tredje kapitel i denne bog handler om trigonometri. Det er værd at bemærke, at oversættelsen til latin skete allerede i 1100-tallet.

2: Endnu tidligere (770-840) finder vi **Abu Abdullah Muhammad Ibn Musa al-Khwarizmi**, som opfaldt det matematiske sprog algebra. Navnet algebra stammer fra hans berømte bog »*Al-Jabr wa-al-Muqabalah*«, som i øvrigt var den vigtigste matematiske lærebog på europæiske universiteter indtil 1500-tallet. Han udviklede detaljerede trigonometriske tabeller med sinusfunktioner - og senere også med tangentfunktionen - og adskillige af hans lærebøger blev oversat til latin i begyndelsen af 1100-tallet, blandt andet af Adelard fra Bath og Gerard fra Cremona.

Det vil kort sagt sige, at den geometriske og matematiske viden, der er nødvendig for at foretage udmålinger af den af mig påviste geometri på Bornholm, er tilgængelig på dette tidspunkt af historien - både i Mellemøsten og i Europa.

3: I 1300-tallet beregner matematikeren **al-Khalili** de geografiske koordinater i grader til en lang række byer og opstiller tabeller herfor til brug for beregningen af den muslimske qibla (bederetningen), og det har vist sig, at hans beregninger er nøjagtige indenfor en til to bueminutter (0,1-0,3 grader). Disse nøjagtige beregninger er muliggjort af de førnævnte matematikere - og tilsvarende beregninger (for eksempel at fastlægge Bornholms nøjagtige placering i forhold til Jerusalem)

ville således kunne lade sig gøre alene ved brug af 1100-tallets matematiske viden.

4: Desuden skal geografen **Al-Idrisi** (1099-1166) (kaldet Dreses) nævnes, blandt andet fordi han er samtidig og næsten jævnaldrende med Bernhard af Clairvaux. Han er født i Ceuta i Spanien og uddannet i Cordoba. Hans berømmelse som geograf betød, at han fik stor opmærksomhed fra europæiske flådenavigatører og militærstrateger. Den normanniske kong Roger II af Sicilien bad ham om at fremstille et verdenskort. Al-Idrisi fremstillede en 400 kilo tung sølvglobus, hvorpå der omhyggeligt var indgraveret de syv kontinenter med handelsruter, søer, floder, større byer, sletter og bjerge. Han skrev desuden flere bøger om geografi og lod fremstille et stort antal detaljerede kort¹⁷.

Jes Wienberg vil gerne se dette udmålingsarbejde udført i praksis¹⁸. For Thor Heyerdahl var det nødvendigt at foretage en praktisk efterprøvning af sine teorier, da han blev mødt med overvældende skepsis af det etablerede historiske samfund. Det er således en god metode, og jeg arbejder på at få gennemført et eksperiment, hvor man udfører de teoretiske målinger i praksis uden brug af optiske instrumenter for dermed endegyldigt at bevise, at Wienberg ikke har ret, når han anser det for usandsynligt, at disse målinger kan være udført af datidens mennesker.

Som argument for, at man ikke var i stand til den slags målinger og beregninger i 1100-tallet, anfører Wienberg udformningen af gamle kort over Bornholm, hvor for eksempel Peder Hansen Resens kort så sent som fra ca. 1680 er unøjagtigt¹⁹.

Men dette argument kan ikke anvendes. Det svarer til at hævde, at fordi en afrikansk stammejæger anno 2002 endnu bruger bue

17 Referencer til ovenstående oplysninger om de fire muslimske videnskabsmænd findes i nedenstående litteraturliste som supplerende henvisninger.

18 Wienberg 2002a.

19 Wienberg 2002c.

og pil, kan den pågældende umuligt have et ar efter en laseroperation.

Det er utrolig vigtigt at gøre sig klart, at det paradigme, der eksisterede i middelalderen, ikke svarer til det, vi kender i dag. Vores nuværende opfattelse, at videnskab er til for alle og offentligt tilgængelig, baserer sig væsentligt på tanker fra slutningen af 1600-tallet og begyndelsen af 1700-tallet, for eksempel hos den engelske filosof John Locke, og dermed på indførelsen af det, vi kender som Oplysningstiden.

Ser vi på 1100-tallets Europa, er universiteternes viden forbeholdt et fåtal europæiske familier. Formidling af viden er i årtusinder forud (i Grækenland, i Egypten osv.) sket under udøvelse af hemmelige kultiske traditioner og er foregået gennem gradvis indvielse. I hvor høj grad dette stadig foregår i 1100-tallets Europa ved vi meget lidt om - men den (yderst begrænsede) viden, vi har om for eksempel tempelherrerens organisation, antyder stærkt, at denne tradition holdes i hævd indenfor denne delvis hemmelige orden.

Det er blandt andet baggrunden for, at yderst avanceret matematisk og geometrisk viden kan være til stede hos en egentlig og forsvindende lille klike i samfundet, samtidig med at analfabetisme og ignorans hersker blandt resten af befolkningen.

Det betyder også, at Middelalderen - i modsætning til det, Wienberg tilsyneladende gerne ville have²⁰ - i sig selv er mystisk, ikke bare i betydningen hemmelighedsfuld, men også i den traditionelle betydning: at opnå forening med det guddommelige.

Jes Wienberg skriver, at jeg har opgivet udregningen af $1/4 \pi$ (pi), vinklens tredeling og så videre²¹. Men det er en misforståelse.

Efter Jes Wienbergs og Jørn Schmidts indvendinger, som jeg har taget til mig, står det mig klart, at jeg ikke videnskabeligt kan bruge geometriske konstruktioner som til-

nærmelser til π og til vinklens tredeling som argumenter for, at geometrien eksisterer og er bevidst udlagt - eftersom der ikke er beviser for, at Tempelherrerne kendte disse tilnærmelser.

Beviset må altså vendes om. Først må jeg bevise ud over rimelig tvivl, at geometrien eksisterer, for så vidt det gælder kendte størrelser som cirklen med det indskrevne og omskrevne kvadrat, den ligesidede sekskant og den ligesidede syvkant. Det er disse størrelser, der indgår i den geometri, der har øens største rundkirke, Østerlars, som fælles centrum, som udpeger Christiansø og som inddrager ni af øens 15 middelalderkirker. Det arbejde er overskueligt og kan metodisk lade sig gøre i overensstemmelse med anerkendt videnskab.

Men når arbejdet er færdigt, og det generelt er videnskabeligt accepteret, at disse ni kirker både kan og også nødvendigvis må være bevidst anbragt ud fra den påviste geometri, så bliver efter min opfattelse det næste nødvendige og logiske skridt at se på, om yderligere kirker kan tilhøre systemet, og her bliver konklusionen efter min opfattelse, at de, der konstruerede dette system, også må have kendt til en simpel og meget nøjagtig geometrisk tilnærmelse til π . På samme måde, som det også åbner for de andre spekulationer, jeg har fremført.

Det bliver altså anerkendelsen af geometriens eksistens, der dernæst - måske - vil kunne tilføre os ny viden om vore forfædres geometriske færdigheder, i stedet for det omvendte: en hypotese om hidtil ukendt viden, der skal argumentere for eksistensen af geometrien.

I videnskabelig sammenhæng er denne sondring og fremgangsmåde vigtig, og jeg har derfor her forladt argumenterne om π , vinklens tredeling etc. Men argumenterne er ikke opgivet. De hører nu bare til i en anden sammenhæng.

Jeg ville gerne have tilføjet flere kommentarer, men det tillader pladsen desværre ikke.

20 & 21 Wienberg 2002c.

Henvisninger:

Haagensen, Erling: »Bornholms mysterium. På sporet af Tempelherrernes hemmelighed og den glemte videnskab«. Lyngø 1993.

Haagensen, Erling: »Tempelherrernes Skat«. Lyngø 2000.

Haagensen, Erling: »Kirker, geometri og statistik«. *META. Medeltids-arkæologisk tidsskrift* 2002: 2. Lund 2002a.

Haagensen, Erling: »Bornholm og de baltiske kortsog«. *Bornholmske Samlinger* 2002. Rønne 2002b

Lind, Niels: »On the Alignments of Bornholm's Medieval Churches«. *META. Medeltidsarkæologisk tidsskrift* 2002: 2. Lund 2002.

Wienberg, Jes: »Arkæologi, pseudoarkæologi og sakral topografi«. *META. Medeltidsarkæologisk tidsskrift* 2001: 4. Lund 2001.

Wienberg, Jes: »Kirker, geometri og vrøvl«. *META. Medeltidsarkæologisk tidsskrift* 2002: 3. Lund 2002a.

Wienberg, Jes: »Mellem viden og vrøvl - Bornholms mystiske kirker«. *Bornholmske Samlinger* 2002. Rønne 2002b

Wienberg, Jes: »Middelalderen uden mystik«. *Bornholmske Samlinger* 2002. Rønne 2002c

Supplerende henvisninger:

Arnold, T. and A. Guillaume: »*The Legacy of Islam*«, Oxford University Press, 1931.

Arnold, Thomas: »*The Legacy of Islam*«, Oxford University Press, 1960.

Bernal, J.D.: »*Science in History (vol. 5)*«, M.I.T. Press, Cambridge, MA, 1965.

Briffault, Robert: »*The Making of Humanity*«, London, 1938.

Dunlop, D.M.: »*Arabic Science in the West*«, Pakistan Historical Society, Karachi, 1958.

Hayes, J.R.: Ed., »*The Genius of Arab Civilization*«, M.I.T. Press, Cambridge, MA, 1983.

Hell, Joseph: »*The Arab Civilization*«. Tr. Khuda Baksh, Lahore 1943.

Hitti, P.K.: »*A History of Arabs*«, London, 1937; MacMillan, 1956.

Hitti, P.K.: »*Makers of Arab History*«, St. Martins Press, New York, 1968.

Lane-Poole, S.: »*Story of the Moors in Spain*«, New York, 1889.

Mieli, A.: »*La science arabe et son rôle dans l'évolution scientifique mondiale*«, Leiden, R. J. Brill, 1939.

Nasr, S.H.: »*Science and Civilization in Islam*«, New York, 1970.

Nasr, S.H.: »*An Introduction to Islamic Cosmological Doctrine*«, Harvard University Press, Cambridge, MA, 1964.

Newton, A.P.: Ed., »*Travel and Travellers of the Middle Ages*«, London, 1926.

O'Leary, De Lacy: »*Arabic Thought in History*.«

Renan, E.: »*Miscellany of History and Travel*«, Paris, France, 1878.

Ronan, C.A.: »*Science: Its History and Development Among the World's Cultures*«, Hamly Publ. Group, New York, 1982. Sarton, George: »*Introduction to the History of Science, Vol. I-IV*«, Carnegie Institute of Washington, Baltimore, 1927-31; Williams and Wilkins, Baltimore, 1950-53.

Scott, S.P.: »*History of the Moorish Empire*«, J.B. Lippincott Co., London, 1904.

Sedillot, L.: »*L'Histoire des Arabes*«, Paris, 1850.

Silberberg: »*Zeitschrift für Assyriologie*«, Strassburg, Vols. 24-25, 1910-1911.

Taylor, E.G.R.: »*Some Notes on the Early Ideas of the Form and Size of the Earth*«, Geographical Journal, Vol. LXXXV, January 1935.

Vaux, Carra de: »*Legacy of Islam*« and »*The Philosophers of Islam*«, Paris, 1921; »*Les Penseurs de l'Islam*«, 5 Vols., Paris, 1921-26.

Watt, M.: »*Influence of Islam on Medieval Europe*«, Edinburgh Univ. Press, 1972.

Litteratur om Bornholm indgået i Bornholms Centralbibliotek 2001-2002

Af Niels Foght Hansen

Redaktionen afsluttet 15. september 2002

Værker af blandet indhold

08.05

Bornholm 2001 i billeder / udgivet af Bornholms Tidendes Forlag. 2001.(36.årgang). 64 sider, ill.

08.05

Bornholmske Samlinger / udgivet af Bornholms Historiske Samfund. 3.række. Bind 15. 2001. 142 sider,ill.

Indhold: Svend V. Sølvér: Kulbrydningen på Bornholm op til år 1948. Niels Foght Hansen: Bornholms Lokalhitoriske Arkiv 1999-2001. Ebbe Gert Rasmussen: Bornholms Historiske Samfund 2000-2001: Formandsberetning. Niels Foght Hansen: Litteratur om Bornholm indgået i Bornholms Centralbibliotek 2000-2001.

08.05

Jul på Bornholm: Kulturhistorisk Årsskrift: 2001 / redigeret af Jens Sørensen. Bornholms Tidendes Forlag. 2001.(69.årgang)76 sider, ill. Indhold: Esther Ahlstrøm: Det scenografiske landskab. Poul Harild: Arbejdsgården i Nexø. Axel Løvgreen: Ungarske soldater på Bornholm. En øjenvidneberetning fra maj 1945. H.V. Jørgensen: Silderøgerimuseet ved Hasle. Mogens Lau: »En færglyftning til glæde«. Poul Sonne: Kongen af Christiansø. Sanne Steenberg Hansen: »Trippen og trasken i nyfalden sne«. Om bornholmske julekort i Bornholms Museums samling. Ivar G. Jonsson: Bornholm i vore hjertes. Erindringer. Peter Tiemroth: »De besværligste veje er ofte de smukkeste«. Vagn Christoffersen: Udsigt til St.Torv. Erindringer(4.del). Per Milner: Ingeniør Milner. Aage Rohmann: Sogne- og kirke-

navne på bornholmsk. Carl O. Petersen: Risengrød-eller? Jens Sørensen: Et udvalg af bornholmsk litteratur 2000/2001. Jens Sørensen: Folk vi husker.

08.05

Michelsen Hans

Jul på Bornholm. Register 1933-1999. - Rønne: Bornholms Tidendes forlag, 2001. - 160 sider, ill.

08.06

Bornholms Museum. Bornholms Kunstmuseum: 2000-2001 / udgivet af Bornholms Museumsforening. 2002. 127 sider, ill.

Indhold: Ann Vibeke Knudsen: Bornholms Museum omkring et årtusindskifte. Mogens Lau: Nyt fra Bornholms Kunstmuseum 2000-2001. Lars Serana: Bornholmsk værkstedskeramik. Mogens Lau: Ernst Køies grafiske værk. Sanne Steenberg Hansen: Polakkerne på Bornholm. Finn Ole Sonne Nielsen: Bornholms Museums antikvariske arbejde 2000-2001. Mogens Jensen: Nyt om helleristninger på Bornholm.

Forskning

08.1906

Årsberetning 2001: Center for Regional- og Turismeforskning. 23 blade.

Missionshuse

08.269

Bornholmske missionshuse : Temagennemgang 2001. - København : Kulturministerier, Kulturarvsstyrelsen, 2002. - 42 sider , ill.

Samfundsforhold

31.3

Bornholm i tal 2002. - Bornholms Amt. Kommunerne på Bornholm. Bornholms Erhvervs-knudepunkt, 2002. - 38 sider, ill.

08.3319

Lokalrapporten: Bornholm: Oktober 2001. JP Business Information A/S. 124 sider.

08.33431

Vestermarie Brugsforening: 1902 - 2002: 100 års jubilæum. - Tidendes Tryk, 2002. - 63 sider; ill.

09.362

Ligestillingspolitik: Handleplan: Ligestillingsprofil. - Rønne Kommune, 2001. - 14 blade

Skolevæsen

08.37414

Bornholms Højskoles årsskrift 2001/redigeret af Karsten Thorborg. Tidendes Tryk. 2001. 64 sider, ill.

08.375

Bornholms Amtsgymnasium: Årsskrift 2001/redigeret af Kirsten Mortensen og Erik Klinge Nielsen. Tryk: Hakon Holm. 2001. 96 sider, ill.

Topografi og turisme

40.8

Rassing, Charlotte Rømer

Survey of visitors to Bornholm January-December 2000: results / prepared by Charlotte R. Rassing. - Nexø: Research Centre of Bornholm, 2001. - 37, 5 sider.

46.4 Bornholm

Turen går til Bornholm og Ertholmene / af Søren Lauridsen og Kaj Halberg ; kort: Ulla Britze ; fotos: Søren Lauridsen og Kaj Halberg. - 2. udgave. - [Kbh.] : Politiken, 2002. - 132 sider, ill. i farver.

08.45 Christiansø

Borne Mikkelsen, Stella Elisabeth

Vor forpost mod øst : Befolkning og levevilkår på Christiansø ca. 1750-1800. - 2001. - 37 blade

08.45 Hammershus Birk

Kure, Aage

Blade af Hammershus Birks dagbog. - Rønne, 2001. - 95 sider, ill.

08.45 Nylars

Fra Mark til Center : Et samlingshus i 100 år. - 2001. - 15 sider, ill.

09.4

Riis, Jørgen Peter

Rønne fra 1875 til 1924 / af Jørgen Peter Riis. Rønneboernes sommerudflugtssteder gennem halvandet hundrede aar / af K. Thorsen. - Rønne, 2002. - 24 sider

Naturen

50.264 Bornholm

Hansen, Finn

NaturBornholm / tekst: Finn Hansen ; illustrationer: Jane Hamilton. - - [Aakirkeby] : Natur Bornholm, 2001. - 64 sider, ill. i farver

09.553

Butzbach Rune

Kystsikring af Galgeløkken i Rønne på Bornholm : En undersøgelse af konsekvenserne af et hofdefelt samt forslag til en anderledes forvaltning af kysten. - 2. udgave. - København : Geografisk institut, Københavns Universitet, 2002. - flere pag., ill.

Virksomhedsledelse

08.601

TIC Bornholm : årsberetning. - Rønne : TIC Bornholm, 2001

Sundhedsvæsen

08.61263

Forslag til Plan for svangreomsorgen i Bornholms Amt : 2001-2005. - Rønne : Bornholms Amt, 2002. - 29 sider

08.6141

Sundhedsplan for Bornholms Amt 2001. - Bornholms Amt, 2001. - 56 sider

08.6172

Præhospitalet plan 2002. - Rønne : Bornholms Amt, 2002. - 18 sider

Renovationsvæsen

08.6986

Affaldsplan for Bornholm : 2001 - 2012. - Rønne : Bofa, 2001. - 61 sider

Arkitektur og Lokalplanlægning

08.7108

Wolff Søren

Svenskehusene : ett annorlunda krigsminne. - Ystad : Husbyggaren, 2002. - 5 sider, ill.

71.64 Rønne

Bøggild Hansaage

Lille Torv nr. 1 / tekst: Hansaage Bøggild. - 1. udgave. - Rønne : DiskontoBanken, 2002. - 20 sider, ill.

08.7195 Allinge-Gudhjem

Lokalplan nr. 05-12 Vindmølle - St. Vedbygård samt kommuneplantillæg nr. 2002-01. - Allinge-Gudhjem Kommune, 2002. - 12 sider, ill.

08.7195 Allinge-Gudhjem

Lokalplan nr. 07-12 boligområde i Gudhjem. - Allinge-Gudhjem Kommune, 2001. - 13 sider + 2 kort, ill.

08.7195 Allinge-Gudhjem

Kommuneplan 2002-2013 : Allinge-Gudhjem Kommune. - Allinge-Gudhjem Kommune, 2002. - 59 sider + 2 kort, ill.

08.7195 Hasle

Hasle Nord - Vindmølleprojekt : VVM-redegørelse. - 2002. - 75 sider, ill.

08.7195 Nexø

Lokalplan nr. 44 : Lokalplan for området omkring Bornholms Konservesfabrik, Glas & Keramikskolen og Stenbrudsgården. - Nexø Kommune, 2001. - 11 sider, ill.

08.7195 Nexø

Lokalplan nr. 45 for et boligområde ved Paradisvej og Torvegade i Nexø. - Nexø Kommune, 2001. - 8 sider, ill.

08.7195 Nexø

Lokalplan nr. 46 for en boligbebyggelse ved Havnevej i Snogevæk. - Nexø Kommune, 2001. - 8 sider, ill.

08.7195 Sose

Sose - Vindmølleprojekt : VVM-redegørelse. - 2002. - 87 sider, ill.

08.7195 Aakirkeby

Lokalplan nr. 32 : Stampen. - Aakirkeby Kommune, 2001. - 21 sider, ill.

08.7195 Aakirkeby

Lokalplan nr. 33 : Boligområde ved Præstevænget og Svinget Aakirkeby. - Aakirkeby Kommune, 2002. - 9 sider, ill.

08.7195 Aakirkeby

Lokalplan nr. 34 : Vindmøller ved Sose. - Aakirkeby Kommune, 2002. - 15 sider, ill.

08.7195 Aakirkeby

Kommuneplan 2001 : Aakirkeby Kommune. - Aakirkeby Kommune, 2001. - 105 sider, ill.

09.7195

Lokalplan nr. 93 for Sejersgård. - Rønne Kommune. Teknisk Forvaltning, 2001. - 11 sider, ill.

09.7195

Lokalplan nr. 94 for et uddannelsescenter ved Snorrebakken. - Rønne Kommune. Teknisk Forvaltning, 2001. - 11 sider, ill.

09.7195

Lokalplan nr. 95 inkl. kommuneplantillæg nr. 1 for et aflastningscenter ved Vibegårds Runddel. - Rønne Kommune. Teknisk Forvaltning, 2002. - 17 sider, ill.

09.7195

Lokalplan nr. 96 for boligbebyggelse og pakeringsplads ved Borbergade. - Rønne Kommune. Teknisk Forvaltning, 2002. - 11 sider, ill.

09.7195

Lokalplan nr. 97 inkl. kommuneplantillæg nr. 3 for vindmøller på Snorrebakken. - Rønne Kommune. Teknisk Forvaltning, 2002. - flere pag., ill.

08.7195

Tillæg 2 til Regionplan 2001 : Udvidelse af svineproduktion på ejendommen Brunsgård, Ny-lars. - Bornholms Amt, 2002. - 23 sider, ill.

08.7195

Tillæg 3 til Regionplan 2001 : DueoddeCentret. - Bornholms Amt, 2002. - 31 sider, ill.

08.7195

Vindmøller på Bornholm : - Tillæg til Regionplan 2001. - Bornholms Amt, 2002. - 29 sider, ill.

Kunst

08.72

Huth Meyer, Svend
Transformationer : Sv. Huth Meyer i ord & billeder. - Eget forlag, 2002. - 21 sider, ill.

08.72

Tiemroth, Peter: Myrternes landskab. Sigurd Vasegaard. Gudhjem Museum, 2002. - 80 sider, ill.

08.736

Veksølund : 9. juni-16. september 2001. - Veksø: Veksølund, 2001. - 120 sider, ill.(Heri: Side 4-25: Ole Christensen. Side 60-63: Jun-Ichi Inoue).

Musik

08.78611

Sange / redigeret af Leif Henriksen. - Rønne : LH, 2001. - 28 sider , ill.

Skak

08.7943

Lektor og barbér. Doktor og slagter. Konge og bonde : Rønne Skakforening i 100 år / af Rønne Skakforening v/Esben Munch, Bent Schiøtt Hansen og Preben Børge Petersen. - Rønne : Rønne Skakforening, 2001. - 136 sider, ill.

Historie

08.9118

Kure Aage
Bornholms Runestene og Runeindskrifter. - Rønne, 2001. - 61 sider, ill.

96.1

Halskov Hansen Lene
Private borge i en urolig tid : Danmark i 1200-1300-tallet / tekst: Lene Halskov Hansen. - [Gudhjem] : Bornholms Middelaldercenter, 2001. - 59 sider , ill. (nogle i farver), 28 cm

Personalthistorie

99.4 Høst, Oluf

Bøggild, Hansaage: Oluf Høsts liv i årstal 1884-1966. Oluf Høst Museet, 2002. - 48 sider, ill.

99.4 Nicolaisen, Asta

Nicolaisen, Asta
Gyldne spiraler. - Dronninglund : Queenswood, 2002. - 126 sider

08.999 Jespersen

Lyne Peter Jespersen
The Jespersen Family of Bornholm. - 2002. - 21 sider, ill.

Skønlitteratur

Juni, Djorn

Poeten og Postmesteren : Beretningen om en uforkammet digterdyst i Svaneke / af Djorn Juni og Robert Lyster. - Rønne : Forlaget Junivers, 2001. - 63 sider, ill.

Bornholms Lokalhistoriske Arkiv 2001-2002

Af Niels Foght Hansen

Redaktionen afsluttet 15. september 2002

Indgåede arkivalier

Arkivnummer

- 2001-22: Arkivalier fra Bornholms Amt (Statsamt) vedr. fredning af Pedersker og Poulsker strandmark og udmærksplantagerne i Ibsker og Olsker.
- 2001-23: Arkivalier fra Allinge-Sandvig kommune vedr. den militære indkvartering af tyske og russiske soldater og de tyske og russiske soldatergrave i Allinge.
- 2001-24: Indkøbsbilag fra købmand Fr. Rasmussen, Rønne.
- 2001-25: Dåbs-, vielses- og koppeattester samt soldaterbog fra familien Munch.
- 2001-26: Diverse arkivalier, et kongebrev, en værgebeskikkelse og en fredningssag (Malkværns-skansen).
- 2001-27: Ejendoms- og forretningshistorie vedr. isenkræmmer Andreas P. Bidstrups ejendom på Ll. Torv i Rønne.
- 2001-28: Ejendomshistorie vedr. Søndergade 10 i Rønne.
- 2001-29: Arkivalier vedr. Allinge-Sandvig havne, regnskaber, anlægsarbejder, tegninger og avisudklip.
- 2001-30: Diverse arkivalier vedr. Nylars og Omegns Samlingshus.
- 2002-01: Arkivalier fra Knudsker Fællesfryseri, medlemsliste, andelsbrev og korrespondance.
- 2002-02: Arkivalier fra Socialistisk Folkeparti, Bornholm.
- 2002-03: Personarkiv fra Thorkild Frederik Skovgaard, »Søholm« i Vestermarie.
- 2002-04: Fotografier taget af arkitekt Erik Ipsen, Rønne.
- 2002-05: Arkivalier fra Socialdemokratisk Forening for Allinge-Sandvig.
- 2002-06: Kassebog fra Carl Hansen's stenhuggeri, Sdr. Alle 37 i Rønne.
- 2002-07: Arkivalier vedr. etableringen af De Frie Værksteder.
- 2002-08: Protokoller og vedtægter fra Sammenlutningen for Gamle Danse.
- 2002-09: Skiftedokumenter, untentagskontrakt m.m fra familien Kofoed på St. Bukkegaard i Aaker.
- 2002-10: Erindringer skrevet af Johanne Madsen, Rønne (1945).
- 2002-11: Diverse materialer om den bornholmske pigtrådsmusik i 1960'erne
- 2002-12: Levnedbeskrivelse udarbejdet til Nationalmuseet af Ludvig Edvard Guldborg, Rønne.
- 2002-13: Udskrift af båndoptagelse med en tysk soldat, Preben Frank, der deserterede på Bornholm i 1945.
- 2002-14: Protokoller og papirer fra Østre Skole i Rønne.
- 2002-15: Arkivalier fra Bornholms Cyklistforening.
- 2002-16: Gruppefotos af gymnastikhold og af elevhold på Bornholms Højskole.
- 2002-17: Diverse materiale fra Hans Jørgen Sorth, Rø.
- 2002-18: Diverse skriftlige arbejder af Leif Henriksen, Rønne.
- 2002-19: Arbejdsmateriale vedr. ajourføring af Staalegaardsfamiliens stamtavle.
- 2002-20: Resumé af oberst Waagepetersen's dagbøger udarbejdet af H. E. Skaarup, Rønne.
- 2002-21: Uddrag af Morten Pedersen Kjølles optegnelsesbog skrevet af Louise Skovgaard.
- 2002-22: Diverse optegnelser om folkesagn og dagligliv af Peter Thorsen, Pedersker.
- 2002-23: Skrivelser og korrespondance fra Bornholms Amt (Statsamt) vedr. de sidste krigsbegivenheder på Bornholm maj 1945.
- 2002-24: Erindringer og novellemanuskript af Karl M. Kofoed.
- 2002-25: Tiendelister og indtægtsbog fra Haslerutsker pastorat.
- 2002-26: Manuskript af oberst O.B. Schouboe til »Bornholms Værn gennem Tiderne«.
- 2002-27: Arkivalier fra Foreningen til Hestavlens Fremme på Bornholm.
- 2002-28: Arkivalier fra Søndre Herreds Hestavlforening.

Bornholms historiske Samfund 2001-2002

Formandens beretning, lørdag 31. august 2002

Af Ann Vibeke Knudsen

Lørdag 1. september 2001 afholdt vi den årlige generalforsamling i Listedhuset i det smukke fiskerleje og i det dejligste sommervejr. 31 deltagere var mødt frem incl. bestyrelsesmedlemmerne og som dirigent fungerede Ketty Fuglsbjerg.

Formanden, Ebbe Gert Rasmussen, aflagde sin beretning om det forløbne år. Den godkendtes - naturligvis - der var ingen indvendinger.

En kommentar var der dog, en person spurgte, om man ikke kunne udsende annoncering af foreningens arrangementer via e-mail. Det vil vi gerne - og det er gjort i forbindelse med denne generalforsamling; I er velkomne til at tilmelde jer - og formanden vil gøre sit til at huske, at sende oplysninger ud om diverse arrangementer også elektronisk.

Redaktøren berettede dengang om den udgivelse I for længst har modtaget, bindet om haslekullene og fortalte lidt om, hvad dette års bind ville komme til at indeholde. Også redaktørens beretning blev godkendt.

Revideret regnskab blev fremlagt af kassereren Erik Svendsen; her kom blot et spørgsmål om Stibolts fraseologi og formanden kunne oplyse, at materialet er under bearbejdning. Regnskabet godkendtes uden kommentarer. Vedrørende kontingent; bestyrelsen havde foreslået en forhøjelse fra kr. 125 til 175; også det forslag blev vedtaget uden kommentarer.

Til bestyrelsen genvalgte Henning Søby Andersen, Niels Foght Hansen, Per Thule Hansen, H.V. Jørgensen og Ann Vibeke Knudsen. Der var også genvalg af Mogens

Lau og Harald Lind som revisorer samt af Jørn Uffe Hansen som revisorsuppleant.

Årets Bornholmerpris gik til Bent Sonne Jacobsen, som efterfølgende engageret fortalte om alle de spændende projekter, han er i gang med.

Da der ikke var kommentarer under eventuelt kunne dirigent og formand afslutte en vel gennemført generalforsamling.

Efter generalforsamlingen besøgte den fremmødte forsamling Listeds hemmeligheder, ledet på allerbedste vis af Niels Peter Nielsen. Det var en dejlig tur og intet er vel bedre end at få forevist sin øs smukkeste steder af virkelig lokalkendte folk.

10. oktober 2001 konstituerede bestyrelsen sig således:

Formand: Ann Vibeke Knudsen

Næstformand og sekretær: Robert Hansen

Kasserer: Erik Svendsen

Redaktør: Henning Søby Andersen

Forretningsudvalg: Formanden, næstformanden, kassereren, redaktøren og H. V. Jørgensen.

Bestyrelsen har i alt afholdt fire bestyrelsesmøder i den forløbne periode. Hovedopgaven for bestyrelsen er udgivelsen af vores årbog, et arbejde som hviler trygt i redaktørens favn. Men det er jo også vores opgave at arrangere andre historisk relevante arrangementer om Bornholm.

Traditionen tro udsendtes omkring 1. december Bornholms Samlinger III. række bind 15. som helt var helliget Hasle Kullene. Skribent er, som I måske husker, den gamle

ingeniør Svend V. Sølvér, endnu i fuld vigør, som personligt, for Anlægsdirektoratet, forestod kuludvindingen under Anden Verdenskrig. Bogen må derfor også betragtes som en værdifuld primær kilde til de dele af vores historie, der både har med Anden Verdenskrig at gøre og med den unikke historie, der drejer sig om udnyttelsen af de bornholmske råstoffer, og som man ikke finder tilsvarende i resten af landet. For at knytte Svend Sølvérs beretning tættere sammen med de faktiske lokale forhold, blev materialet gennemgået af ingeniør Erik Anker, Hasle, som vi skylder stor tak for indsatsen. Årbogen er blevet pænt anmeldt i vores lokale avis og i det lokal- og kulturhistoriske tidsskrift »Journalen«.

Vi er også meget glade for, at Bornholms Lokalhistoriske Arkiv benytter årbogen til at fortælle om de væsentlige aktiviteter og arkiverhvervelser, der foregår her og ligeledes får vi fra Centralbiblioteket en oversigt over den lokale litteratur, der er indgået til biblioteket. Vi er Niels Foght Hansen tak skyldig for de udmærkede oversigter.

Foredragsvirksomheden forestod vi ganske alene dette år, men vi måtte efterfølgende konstatere, at vor forening ikke er stor nok til alene at kunne bære disse arrangementer. Inspireret af øens politiske udvikling havde vi valgt at invitere to personer, en politiker og en embedsmand, til at fortælle om deres oplevelser i forbindelse med kommunalreformen i 1970. Det var spændende igen, så at sige at sidde »sammen med kilderne«, lytte til de folk, der selv havde haft en finger med i spillet, da øens administrative struktur blev ændret. Vi fik en frugtbar debat mellem de desværre alt for få tilhørere og foredragsholderne.

Tirsdag 26. februar 2002 var det forhenværende amtmand Niels Elkær-Hansen der fortalte om sine erfaringer med kommunalreformen i 1970 og 6. marts causerede forhenværende folketingsmand, landbrugsminister med meget mere, Niels Anker Kofoed

over emnet: »Hvad gav kommunalreformen i 1970?«. Tidligere amtsborgmester Jens Brandt var ivrig deltager og vi tør måske afsløre, at han i en publikation, der plejer at komme tæt på jul hvert år, vist nok giver sit bidrag til historien om det der hændte for 32 år siden.

Lørdag 27. juli afvikledes foreningens årlige sommerekursion. Mødestedet var Christianshøj og turlleder var højskolelærer Svend Aage Møller. Vi var omtrent 30 mennesker, der, på en pragtfuld sommerdag, vandrede gennem Almindingen og så det ene mindesmærke efter det andet og fik fortalt dets historie. Svend Aage Møller går tit turen med sine højskoleelever og med udgangspunkt i den formidlingsform, fik han sat mindesmærkerne ind i en overordnet historisk sammenhæng samtidig med at de blev koblet solidt sammen med den lokale, bornholmske historie. Der var »fødte bornholmere« tilstede, som så på mindesmærker, de end ikke vidste eksisterede.

Vi afsluttede med den medbragte kaffekurv på Højskolen og for de særlige ivrige var der en tur rundt på Højskolen - hvor vi så på mindestenene der, afsluttet med en lille vandring i Ekkodalen. Det blev en god, lang og dejlig eftermiddag.

I erkendelse af, at foreningen ikke er stor nok til alene at bære større arrangementer, har vi indledt et »rejsefællesskab« med tre andre foreninger: Naturhistorisk Forening, Foreningen Norden og Bornholms Museumsforening.

Vi er en lille gruppe som har sat os sammen og allerede i dag annonceres der i avisen om den første rejse: en tredages tur til hansestæderne, Lübeck, Wismar, Rostock, Stralsund og Greifswald. Der er i øjeblikket en stor udstilling fordelt i disse fem byer om Hanse-forbundets betydning indenfor kultur, åndsliv, arkitektur, handel og skibsfart. Der vil på turen tilmed blive lejlighed til at opleve tusindvis af traner ved solnedgang i Wendische Langendorf. Rejsen er planlagt til at

finde sted i dagene 3. - 6. oktober 2002. Vi sender en bus af sted med 50 personer - ikke mere - så det er om at være hurtig, hvis man vil med. Der er tre overnatninger på gode hoteller i Wismar og Stralsund og der er halvpension og prisen er blot 1.887 kr. (Da vi ikke fik tilstrækkeligt antal deltagere, er turen udsat til oktober 2003).

Som allerede pointeret flere gange er vores årbog foreningens hovedprodukt; det er der vi lægger flest ressourcer og al redaktørens arbejdsindsats og jeg vil overlade til redaktøren at berette om dette vigtige arbejde.

Men også vores foredragsvirksomhed og vores ekskursioner er vigtige og jeg vil godt opfordre foreningens medlemmer til at komme med ønsker og ideer til bestyrelsen. Vi har nogle planer og nogle ønsker for den kommende vinter, bl.a. vil vi godt give medlemmerne mulighed for også at lytte til nogle af de folk, der skriver i vores årbog. Det kunne således blive et foredrag af Hansaage Bøggild, der skriver »I læ for Nazismen« i den kommende årbog. Eller de to kombattanter Jes Wienberg og Erling Haagensen om de mystiske teorier om de bornholmske rundkirker! Vi har andre planer - og modtager altså også gerne gode forslag

Vores hjemmeside ville vi gerne udvikle, men der er desværre ingen i bestyrelsen med særlige evner i den retning. Der kommer dog til at ske lidt i den kommende tid - det beta-

ler vi for. Men at det er en vigtig måde at markedsføre foreningen på og komme i dialog med de medlemmer, der har internetadgang, er givet. At bruge sit internet og sin e-mail bliver jo også om blot kort tid en ligeså dagligdags ting som det at tale i telefon.

En tak til alle

Jeg vil godt her til sidst takke bestyrelsens medlemmer for deres interesse og engagement i det arbejde, der jo ifølge Samfundets love går ud på at vække og bevare interessen for Bornholm og dens fortid. Jeg vil også godt takke foreningens mange medlemmer for en (næsten) aldrig svigtende interesse for vores arbejde.

Videre vil jeg sige tak til de fonde, der har været så generøse at tildele os midler til udgivelsen af vort hjertebarn, Bornholmske Samlinger. I den forløbne periode har det drejet sig om: Sparekassen Bornholms Fond, Nordea Danmark Fonden, Bornholmernes Fond, Bornholmernes Hjælpefond og Etatsrådinde Koføeds legat.

Også en tak til pressen, for en positiv interesse og en bevågenhed, der er med til at gøre Historisk Samfund synlig i den bornholmske bevidsthed.

Herefter overlader jeg beretningen til foreningens forhåbentlig velvillige behandling.

Ann Vibeke Knudsen, 31.08.2002

Bornholms historiske Samfund

Prisliste

Alle priser er inklusive MOMS,
men eksklusive porto.

Bøger udgivet af
Bornholms historiske Samfund kan
- så længe lageret rækker -
fås ved henvendelse til

Kasserer Erik Svendsen
St. Torvegade 1, lejl. 7
3700 Rønne
Telefon 5695 2205

Her kan man også bestille medlemsskab,
kontingentet er kr. 175,00 pr. år, hvorefter
den årlige publikation tilsendes gratis.

Nr.	År	Indhold	PRIS	
			Medlem	Ikke medlem
<i>Bornholmske Samlinger række I</i>				
23	1935	K. H. Kofoed: Bornholms politiske Historie 1. og 2., afsnit 1848-1852, Amtmand Krabbes Afskedigelse, Forfatteren Jakob Hansen, En Stenalderboplads i Grisby	30,-	50,-
24	1936	K. H. Kofoed: Bornholms politiske Historie 3. afsnit 1852-1862	30,-	50,-
25	1937	K. H. Kofoed: Bornholms politiske Historie 4. afsnit 1862-1875, Bornholms fynd av romerska importvaror, Ertebøllekultur paa Frennemark	30,-	50,-
26	1938	K. H. Kofoed: Bornholms politiske Historie 5. afsnit 1875-1894	30,-	50,-
27	1940	M. K. Zahrtmann in memoriam, K. H. Kofoed: Bornholms politiske Historie 6. afsnit 1894-1913	30,-	50,-
30	1945	Østerlarsker Sogns Gaardejere, Aluntilvirkningen paa Bornholm, Slægten Poul Hansen Ancher, Fra det gamle Hyrdeliv, Bøger og Afhandlinger om Bornholms Zoologi	30,-	50,-
32	1949	Nye mikrolitfund paa Bornholm, Sandflugten paa Bornholm og dens Dæmpning, En ny grav- form fra ældre jernalder, Randbemærkninger til Bornholms Historie, Trævæksten paa Bornholm	30,-	50,-
36	1958	Bornholmske haver og haveyrkning, Ruts kirke og Rønne, Korndyrkningens udvikling på Bornholm, Bag-å »Marienlyst«, Udgravninger på Bornholm 1816-24	30,-	50,-

PRISLISTE

Nr.	År	Indhold	PRIS	
			Medlem	Ikke medlem
37	1960	Ridder Caspar Henrik Wolffsen, Forfatteren Carl Peter Dich, Bornholmske stednavne, Spøgeri i gamle tider, Ertholmene, Kætilbiorn, Optegnelser af sognepræst Jørgen Kofoed, Ruts kirke og Rønne, Er der et Rønnemål?, Begivenheder på Bornholm 1602-87, Henrik Lock og Kirsten Niels-datters dom, Om en Dampskibsforbindelse mellem København og Bornholm, Litteratur om Bornholm, Peter Thorsens barndom og ungdom	30,-	50,-
39	1965	Indholdsfortegnelse til bind 1 - 38 A	30,-	50,-
40	1966	Indholdsfortegnelse til bind 1 - 38 B	30,-	50,-

Bornholmske Samlinger række II

1	1964	Slusegaardens mølle og ørredhus, Nye undersøgelser af Bornholms bronzealder og jernalder, Guldmageren på Hammershus, Ransakningen af 17. maj 1658, Gammelt sølv, Nogle ruinrestaureringer på Bornholm i 1962, Nykirkes restaurering	30,-	100,-
2	1966	Bornholms natur, beboere og naturfredning, Tre forgyldte sølvpokaler, Falskmøntnersagen 1843-1847, Bornholmske exlibris, Frigård og Frilys historie gennem 400 år, Rønne-potternes kontrakt, Gammelt sølv	30,-	100,-
3	1967	Ebbe Gert Rasmussen: Begivenhederne på Bornholm under Sveriges besiddelse af øen' 1658	45,-	100,-
5	1971	Kalkmalerierne i Povls kirke, Falske sølvdalere 1826 og 1832, Rønne i det 17. årh., Marinarkæologisk fund, Fra kvægtuberkulosens bekæmpelse, Et fodbæger fra Stensebygård, Bodilsker, Brev til fru Arboe i juni 1864, Negerskulptur på Bornholms Museum, Hvem byggede Svaneke kirkespir i 1789?, Bitterdrum mod skørbug, Vognhjulets fremstilling, materialer og værktøj, Dams Hotels historie	55,-	100,-
6	1972	Ebbe Gert Rasmussen: Kilder til begivenhederne på Bornholm under Sveriges besiddelse af øen 1658	55,-	100,-
7	1974	Simblegård i 1658, En antik ansigtsperle på Bornholms Museum, Bornholms første bønder, Kjøllergårdsskiftet, Knutsgillen och av S:T Knud påverkade sockengillen på Bornholm	55,-	100,-

BORNHOLMS HISTORISKE SAMFUND

Nr.	År	Indhold	PRIS	
			Medlem	Ikke medlem
8	1975	Bornholms oldtidshistorie, Jernalderboplads ved Nymølle i Nexø, Knoglematerialet fra jernalderbopladsen, Fund af øskenkrukke fra havet, Rentekammerets stillingtagen til udmarksproblemet 1709-67	55,-	100,-
10	1976	Fajancefabrikken i Storegade, Bispevisitatser i det 18. årh., Rovmordet i Baastad, Elever på Bornholms Folkehøjskole 1872-73, Baptistmenigheden i 1920erne	55,-	100,-
11	1977	Stenalderbopladsen på Lilleborg, Bronzealdergravhøj i Knudsker, Dagbog og breve fra Karen Elisabeth Jensen, Sigerslev, fra Bornholm i 1883 og 1887, 150 år med amatører i Rønne Theater	55,-	100,-
12	1978	Hellekiste fra Krusegård i Poulsker, Bjergely, bopladsrester fra ældre jernalder, Bornholmske kakkelfund, Bornholmske pottemagere, Elever på Bornholms Folkehøjskole 1882-83, Svanekebørn på Københavnsrejse i år 1900	55,-	100,-
13	1979	Sortspætten i bornholmske skove, Det skrøbelige forlig, Ett småländskt soldatöde - Esbjörn Perssons äventyr på Bornholm 1658, Da bornholmeruret blev til, Oblatæskerne i Nexø og lbsker, Den bornholmske milice 1815-36, Det dejlige vrag	65,-	100,-
14	1980	Hans Oldelands forhandlinger 1658, De bornholmske fajance- og terracottafabrikker, Maleren Lars Hansen	65,-	150,-
15/16	1981/82	Ebbe Gert Rasmussen: Dette gavebrev, Den bornholmske opstand og Peder Olsens indsats heri 1658-59	140,-	185,-
17	1983-84	Den svenske indvandring på Bornholm, Generalmajor Peter Jacob Wilster 1674-1725, Brydning, Byzantinsk glasmosaik fra Bækkegårdsgravpladsen, Maleren Henrich Johan Møhlen (1717-67), Bornholmskort fra 1650erne, Poul Hansen Anchers herkomst	75,-	150,-
18	1985	De polske gæstearbejdere, Granitindustriens udvikling, Bornholmske kvinders husflid, Dorothea Kristine Kofoeds vævebog, Peter Thorsens mors husflidsarbejde, Thor Vang, Bornholms dysser og jættestuer	75,-	160,-

PRISLISTE

Nr.	År	Indhold	PRIS	
			Medlem	Ikke medlem
19	1986	Wilhelm Kruse: Lybækkertiden på Bornholm 1525-1576	75,-	130,-
20	1992	Registerbind til række II	75,-	150,-
<i>Bornholmske Samlinger række III</i>				
1	1987	Fra britisk orlogsbrig til bornholmsk robbefanger, Det bornholmske fiskeri i opgang og nedgang, Stednavne i havet omkring Bornholm, A/S Bornholmsfærgen af 1962, Bornholmske rundkirker og Armenien, To malerier fra Frederik den Syvendes besøg på Bornholm 1851, Poesi og prosa af forfatteren til »En Septemberdrøm«	75,-	135,-
2	1988	Bornholms landbrug gennem tiderne, Det bornholmske landbosamfund i 1700tallet, Oldtidens landbrug, 4000 f.Kr.-1000 e.Kr., Træk af de bornholmske bønders vilkår i senmiddelalderen, Jordbrug og landgilde på Bornholm ved midten af det 17. årh., Landbruget og forsvaret på Bornholm, Fra bonde til landmand - andelsbønder på Bornholm, De lykkelige husmænd, Den kloge kone fra lbsker, Bornholms Folkehøjskole i Østermarie og dens sidste forstander, Markafgrøder og ukrudt, Husdyrbruget på Bornholm, Fra hjulplov til traktorplow, Bornholmske vogne	75,-	175,-
3	1989	Bornholms kirker i ældre middelalder, Hvem forsvarede hvad?, Bornholms runde kirke og tempelridderne, Affæren ved Nexø den 9. juni 1645, Borrelyngen, Kvindemordet i Listed 1688, Sorthat - et pionerteglværk fra 1850'erne, »Trættekrogen« ved Sct. Nicolaus Kirke i Nexø	75,-	150,-
4	1990	De bornholmske privilegier, Fæstebønder og fæstegods på Bornholm i 1500- og 1600tallet, Modstanden i Skåneland 1658-59, Amerikansk soldat i 1890'erne, Da kommunalreformen kom til Bornholm, Hovedtræk fra Bornholms økonomiske historie 1945-88	75,-	150,-
5	1991	Amtmand Emil Vedel og etableringen af Nordens jernalderkronologi, Bemærkninger i forbindelse med Victor Hermansens artikel om Jernalderens opdagelse, Træk af kulturlandskabets udvikling i Sømarken fra ca. 1500 og til i dag, Morten Pedersens optegnelsesbog 1783-1800, Allinge i sommeren 1865, Om Rønne havn	75,-	150,-

Nr.	År	Indhold	PRIS	
			Medlem	Ikke medlem
6	1992	Turisterhvervet på Bornholm, Da Hotel Helligdommen kom på tyske hænder, Hammershus i middelalderen, I vor købstad Rønne, Greifswalderne på Bornholm i middelalderen, Bornholmsk historieforskning i udlandet, Hjemme på Bolby og Tyndekulle 1920-39, »Den selvejende«, Erindringer fra årene 1978-80 hvor en selvejende institution erhvervede og drev Hasle Klinker- & Chamottestensfabrik, Bornholmske øgenavne, Stykløjtnant Festlers død og begravelse i Nexø 1704, Den bornholmske familie Rosman, Litteratur om Bornholm 1990-92	75,-	200,-
7	1993	Bornholms Fiskeri 1880-1993 Kapitlerne hedder: Fiskerstanden, Det traditionelle fiskeri, Statsbeskyttelse og sammenhold, Silden, laksen og rødspætteerne, Langt fra hjemmet, Fartøj og havn, Kvotering, torsk og krise, Natur og menneske, Fangstbehandling og produktudvikling, Afsætning og salgforeninger, Kildehenvisning	100,-	145,-
8	1994	Poul M. Sonne: Postsejlad i 150 år, Ove E. Hansen: Arkitekt Anton Rosen og hans tid, Orla E. Pedersen: Telefonen på Bornholm i 100 år, Lone de Hemmer Egebjerg: Bornholm set gennem nåleøjet, Birte Nørregaard Pedersen: Et sofastykke af Mogens Ege, Niels Foght Hansen: 83 nyudgivelser om Bornholm	100,-	200,-
9	1995	Bent Jensen: Baggrunden for og begivenhederne, der 1945 førte til, at de sovjetiske styrker befriede Bornholm og forblev på øen helt til april 1946	100,-	250,-
10	1996	Aakirkebys historie - Aakirkebys 650 års jubilæum. Følgende forfattere har medvirket: Kim Aaris-Sørensen, Ole Crumlin-Pedersen, Niels Foght Hansen, Werner Hansen, Ann Vibeke Knudsen, Svend Kramp, Niels-Holger Larsen, Finn Ole Sonne Nielsen, Ingrid Nielsen, Tom Nielsen, Torben Pind, Ebbe Gert Rasmussen, H. E. Skaarup, Johannes Thoms, Hanne Wagnkilde, Hanne Valsø Vensild og Henrik Vensild	100,-	148,-

PRISLISTE

Nr.	År	Indhold	PRIS	
			Medlem	Ikke medlem
11	1997	Hammershus - som borg og ruin, udstilling og modelkonstruktion, arkæologi og flora m.v. Følgende forfattere har medvirket: Connie Hinsch, Peder Lütken, Finn Ole Sonne Nielsen, Lisbeth Pepke, Ebbe Gert Rasmussen, H. E. Skaarup, Inger Sorgenfrei, Hanne Valsø Vensild og Kjeld Borch Vesth	100,-	200,-
12	1998	Jørgen Bo Rasmussen: Pesten og tavlerne på Bornholm Erik Jensen: Manden bag rige Marie Niels Foght Hansen: Litteratur om Bornholm udkommet 1994-1998	100,-	200,-
13	1999	Knud Willy Johansen: Kommunale anlæg i Rønne Timan Kofoed: Som medarbejder i Bornholms landbrug 1943-1950 Jens Andersen: Kanonerne der aldrig kom H.C. Larsen: Bornholms lokalhistoriske arkiv Niels Foght Hansen: Litteratur om Bornholm indgået i Bornholms Centralbibliotek 1998-1999	125,-	250,-
14	2000	Birte N. Pedersen: Bagerdynastiet Didriksen i Rønne J. Chr. Skaarup: Den militære uniformering på Bornholm Lene H. Lutz: En fornem frue fra Grødby Henning Bender: Bornholmsk udvandring 1868-1904 Gunhild Pedersen & Birgitte B. Marcussen: Enj plåntepajas histårja Rune Söderlund: Svensk evangelisk vækkelse på Bornholm Niels Foght Hansen: Litteratur om Bornholm indgået i Bornholms Centralbibliotek 1999-2000	125,-	250,-
15	2001	Svend V. Sølvér: Kulbrydningen på Bornholm op til år 1948 Niels Foght Hansen: Litteratur om Bornholm Indgået i Bornholms Centralbibliotek 2001-2002	125,-	250,-

Andre udgivelser:

Byen, Landet og Havet, Neksø og Omegns historie, bind 1	55,-	100,-
---	------	-------

Love for Bornholms historiske Samfund

- § 1. Foreningens navn er »Bornholms historiske Samfund«.
- § 2. Foreningen har til formål at vække og bevare interessen for Bornholm og dens fortid. Foreningen udsender et årsskrift »Bornholmske Samlinger« med afhandlinger om bornholmske forhold, eller undtagelsesvis selvstændige værker om Bornholm.
- § 3. Enhver interesseret kan blive medlem ved henvendelse til et af bestyrelsens medlemmer.
- § 4. Foreningen afholder generalforsamling hvert år i august eller september måned efter bekendtgørelse i øens dagblad en uge i forvejen. Generalforsamlingen er foreningens øverste myndighed, og dens beslutninger træffes ved almindelig stemmeflertal.
- § 5. Generalforsamlingen vælger en bestyrelse på 9 medlemmer for 2 år, således at der hvert år afgår skiftevis 4 og 5 medlemmer, første år ved lodtrækning. I denne bestyrelse skal hvert af øens herreder være repræsenteret med mindst et medlem. - Samtidig vælges 2 revisorer samt 1 revisorsuppleant.
- § 6. Bestyrelsen konstituerer sig med en formand og en næstformand, der også er sekretær. Bestyrelsen vælger desuden kasserer og redaktør, der ikke behøver være medlemmer af bestyrelsen. - Bestyrelsen vælger et forretningsudvalg på 5 medlemmer, hvori kasserer og redaktør skal være medlemmer.
- § 7. Det årlige kontingent fastsættes af generalforsamlingen. Kontingentet opkræves i maj måned ved girokort.
- § 8. Modtageren af Bornholms historiske Samfunds ærespris »Bornholmerprisen« skal være indstillet af en enstemmig bestyrelse.
- § 9. I tilfælde af foreningens opløsning overgår evt. aktiver til Bornholms Museum.
- Foreningens love er sidst trykt i Bornholmske Samlinger, III. række, bd. 15 i 2001. På foreningens generalforsamling d. 1. september 2001 blev kontingentet sat til kr. 175,00.

Forfatterens navne og adresser

Hansaage Bøggild,
Damgade 2A,
3700 Rønne

Finn Rowold,
Rudesøvej 5A,
2840 Holte

Erling Haagenzen,
Røvej 30,
3760 Gudhjem

H. E. Skaarup,
Rosengade 19,
3700 Rønne

Bente Jensen,
Aalborg Stadsarkiv,
Arkivstræde 1,
9000 Aalborg

Niels Foght Hansen,
Provstegade 10,
3700 Rønne

Jes Wienberg,
Institutionen för Arkeologi och Antikens Historia,
Sandgatan 1, 223 50 Lund, Sverige

Bornholms historiske Samfunds bestyrelse

Ann Vibeke Knudsen (formand)
Vimmelskafte 2
3700 Rønne

Niels Foght Hansen
Provstegade 10
3700 Rønne

Robert Hansen (næstformand)
Godthåbsvej 4
3751 Østermarie

Per Thule Hansen
Søborgstræde 8
3700 Rønne

Henning Søby Andersen (redaktør)
Hedebovej 31
3700 Rønne

Ebbe Gert Rasmussen
Østerled 43
3700 Rønne

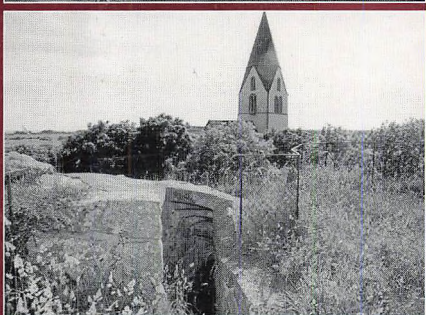
Erik Svendsen (kasserer)
St. Torvegade 1
3700 Rønne

H.V. Jørgensen
Kanegårdsvej 10
3700 Rønne

H. J. Brünings-Hansen
Sdr. Strandvej 93
3760 Gudhjem

Lilian Hjorth-Westh
Fællesvej 6
3720 Aakirkeby

INDMELDING i Bornholms historiske Samfund kan ske ved henvendelse til ét af bestyrelsesmedlemmerne, til kasserer Erik Svendsen (St. Torvegade 1, 3700 Rønne) eller ved at skrive til os på flg. e-mailadresse: bornholm@historisk-samfund.dk



Indhold

Henning S. Andersen
Forord

Finn Rowold og Hansaage Bøggild
I læ for nazismen

H. E. Skaarup
Oberst Waagepetersens dagbøger

Bente Jensen
Mellem gammelt og nyt

Jes Wienberg
Mellem viden og vrøvl

Erling Haagensen - (replik til Jes Wienberg)
Bornholm og de baltiske korstog

Jes Wienberg - (replik til Erling Haagensen)
Middelalderen uden mystik

Erling Haagensen - (duplik til Jes Wienberg)
Middelalderen med mystik

Niels Foght Hansen
Litteratur om Bornholm indgået i
Bornholms Centralbibliotek 2001-2002

Niels Foght Hansen
Bornholms Lokalhistoriske arkiv 2001-2002
- indgåede arkivalier

Ann Vibeke Knudsen
Bornholms historiske Samfund 2001-2002,
formandsberetning

Prisliste - Bornholms historiske Samfund

Love - Bornholms historiske Samfund

Forfatterne navne og adresser

Bestyrelsens navne og adresser

ISBN 87-87042-14-2

ISSN 0084-7976